

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Διδακτορική διατριβή του **Παναγιώτη Σάμιου**

**Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ MAX HORKHEIMER ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΛΟΓΙΚΟ ΘΕΤΙΚΙΣΜΟ ΜΕΧΡΙ ΤΟ
1940, ΜΕ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΙΣ ΦΥΣΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ**

Επιβλέπων καθηγητής: **Αριστείδης Μπαλτάς**

ΑΘΗΝΑ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	6
Στοιχεία γύρω από το ιστορικό πλαίσιο της διαμάχης	17
Η «Εμπειρική Κοινωνιολογία» του Neurath	70
Η σταση του Horkheimer απεναντι στις θετικές επιστημες μεχρι το 1937	111
Η αντιπαράθεση μέσα από τα κείμενα	165
Επίλογος	209
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	215
Βιβλιογραφία	238

Πρόλογος

Έχουν περάσει περίπου δέκα χρόνια από τότε διάβασα για πρώτη φορά την *Έκλειψη του Λόγου* σε ένα ορεινό στρατιωτικό φυλάκιο. Η ανακάλυψη μιας έως τότε άγνωστης σε εμένα φιλοσοφικής παράδοσης, που διατύπωνε μάλιστα κριτική που σε ορισμένα σημεία ηχούσε παρόμοια με εκείνη του Kuhn ενάντια στο λογικό εμπειρισμό ήταν ένα σημαντικότατο ερέθισμα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον μάλιστα ήταν το ότι η κριτική αυτή φαινόταν να έχει εκτός από γνωσιοθεωρητική και πολιτική διάσταση. Το ενδιαφέρον αυτό μεγάλωσε ακόμα περισσότερο όταν συζητώντας το θέμα με τον Αριστείδη Μπαλτά, πληροφορήθηκα ότι πολλοί από τους προεξάρχοντες εκπροσώπους του λογικού εμπειρισμού είχαν παρόμοιες πολιτικές πεποιθήσεις με εκείνες του Horkheimer. Συμφωνήσαμε ότι η διερεύνηση του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο διατυπώθηκε η κριτική του Horkheimer θα αποτελούσε το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας για το ΠΜΣ Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών και της Τεχνολογίας, με την προοπτική αργότερα να διαμορφωθεί πρόταση για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής με θέμα την κριτική του Horkheimer ενάντια στο λογικό εμπειρισμό κατά τη δεκαετία του 1930. Η πρόταση κατατέθηκε και έγινε δεκτή το 2004, και το θέμα επικεντρώθηκε ειδικά στη διαμάχη μεταξύ του Max Horkheimer και του Otto Neurath, που εξελίχθηκε το 1937.

Η αντίληψή μου γύρω από το αντικείμενο της διατριβής έχει αλλάξει αρκετά κατά τη διάρκεια της ενασχόλησής μου με αυτό, και αυτό δεν έχει να κάνει απλά και μόνο με τη διεύρυνση της γνώσης γύρω από αυτό και την επεξεργασία του υλικού. Οι ραγδαίες παγκόσμιες εξελίξεις και το δυσοίωνα ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώνεται, ιδιαίτερα κατά τα δυο τελευταία χρόνια, παρουσιάζουν δυστυχώς αρκετές ομοιότητες με την πραγματικότητα εντός της οποίας διαμορφώθηκαν οι ιδέες των στοχαστών με τους οποίους ασχολείται αυτή η διατριβή. Ελπίζοντας πως η εξέλιξη αυτή τη φορά θα είναι διαφορετική, και δε θα οδηγήσει την ανθρωπότητα σε τόσο ζοφερές συνθήκες όσο αυτές που γέννησαν τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, καταγράφω τουλάχιστον ως θετικό στοιχείο της σημερινής κατάστασης το ότι μας δίνει τη δυνατότητα να έχουμε μια αρκετά πιο συγκεκριμένη αντίληψη των προβλημάτων απέναντι στα οποία αρθρώθηκαν οι αγωνιώδεις θεωρητικές προσπάθειες των Horkheimer και Neurath. Ο τίτλος π.χ.

Παρατηρήσεις για την Επιστήμη και την Κρίση, αυτή τη στιγμή παραπέμπει σε κάτι εντελώς απτό, και ο αναγνώστης αντιμετωπίζει το κείμενο που ακολουθεί έχοντας τελείως διαφορετικές προσλαμβάνουσες από ότι λίγα χρόνια πριν. Υπό μια έννοια, το θέμα της διατριβής κατέστη τραγικά επίκαιρο. Κανείς λογικός άνθρωπος δεν επιχαίρει βεβαίως για αυτή τη συγκυρία. Ωστόσο η ενασχόληση με το διανοητικό περιβάλλον εκείνης της περιόδου μπορεί να αποδειχτεί γόνιμη και χρήσιμη για την αντιμετώπιση των σημερινών συνθηκών, στο βαθμό που θα μας βοηθήσει να αποφύγουμε λάθη και ψευδαισθήσεις.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με τη βοήθειά τους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της διατριβής. Τους Μανόλη Τζανάκη, Νίκο Σερντεδάκι και Άρη Τσαντηρόπουλο που προσέφεραν άμεση και πολύτιμη βοήθεια οποτεδήποτε χρειάστηκα υλικό από τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τη δασκάλα μου των γερμανικών Inge Jansen-Παπαιωάννου, χάρη στην ικανότητα της οποίας να προσαρμοστεί στις ανάγκες μου κατάφερα σε σχετικά σύντομο χρόνο να αποκτήσω τη δυνατότητα να διαβάζω τα πρωτότυπα κείμενα, που μου ήταν απαραίτητα. Ο Μύρωνας Αχείμαστος, καθώς και ο Κώστας Καβουλάκος μαζί με την Αλίκη Λαβράνου, στα σεμινάρια υποψηφίων διδασκόντων και μεταπτυχιακών αντίστοιχα, μου έδωσαν τη δυνατότητα να παρουσιάζω ανά διαστήματα τη δουλειά μου και να έχω την τόσο απαραίτητη ζωντανή επικοινωνία με άλλους ερευνητές. Σημαντικότατη επίσης ήταν η βοήθεια του Νίκου Μπεκάκου και της Σοφίας Κατόπη, που πρόθυμα μου παραχώρησαν χώρο στο σπίτι τους όταν στο δικό μου η ησυχία σπάνιζε. Πηγαίνοντας κάποια χρόνια πίσω, θα πρέπει να πω ότι οι συζητήσεις που είχαμε αφού σχολάγαμε από τη δουλειά με το φίλο, συνάδελφο και συμφοιτητή Μανόλη Αθανασάκη συνέβαλαν καθοριστικά στη δημιουργία των βάσεων αυτής της διατριβής.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, Αριστείδη Μπαλτά, Γεράσιμο Κουζέλη και Κώστα Καβουλάκο. Η πολύπλευρη υποστήριξη που προσέφεραν, με δίδαξε κάτι παραπάνω από όσα περιέχονται στο κείμενο που ακολουθεί. Αποτέλεσε απτό παράδειγμα του ρόλου που μπορούν να παίξουν οι δάσκαλοι στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των μαθητών τους, κατά τρόπο που υπερβαίνει το στενό πεδίο ειδικειών τους.

Συντομογραφίες

A) Βιβλιογραφικές

“Erwiderung”: Neurath 1937β

“ES”: Neurath 1931α

“WW”: Hahn, Neurath, Carnap 1929

“ULME”: Horkheimer 1928/29

“Ideology”: Horkheimer 1930

“Notes”: Horkheimer 1932α

«Ψυχολογία»: Horkheimer 1932β

“Materialism”: Horkheimer 1933α

“Voraussage”: Horkheimer 1933β

“Rationalism”: Horkheimer 1934

«NEEM»: Horkheimer 1937α

«ΠΚΘ»: Horkheimer 1937β

“N&D”: Horkheimer 1974

«Απαρχές»: Horkheimer 1989

MHGS: “Max Horkheimer Gesammelte Schriften „

B) Όρων

«ΚτΒ»: Κύκλος της Βιέννης

«ΣτΦ»: Σχολή της Φρανκφούρτης

«IKE»: Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας

“ZfS”: Zeitschrift für Sozialforschung

Εισαγωγή

Το θέμα της διαμάχης μεταξύ των εκπροσώπων της Κριτικής Θεωρίας και εκείνων του λογικού θετικισμού¹ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρωτότυπο. Εκτός από αναφορές που περιλαμβάνονται σε μελέτες με αρκετά ευρύτερο αντικείμενο (όπως στο κλασσικό έργο του M. Jay για την ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης²), έχουν δημοσιευτεί αρκετές μελέτες και άρθρα που έχουν τη διαμάχη ως αποκλειστικό τους θέμα.

Στο άρθρο του M. Korthals *Η κριτική κοινωνική θεωρία του πρώιμου Horkheimer* (Korthals 1985), υποστηρίζεται ότι στις αρχές της δεκαετίας του '30, η στάση του Horkheimer απέναντι στο θετικισμό δεν ήταν τόσο εχθρική σε σχέση με το πώς αυτή εξελίχθηκε στην πορεία των επόμενων χρόνων. Μάλιστα αυτή η μετέπειτα εξέλιξη θεωρείται από τον Korthals καθοριστική για την επικρατούσα πρόσληψη των αντιλήψεων του Horkheimer, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος υπήρξε πάντοτε απόλυτα απορριπτικός απέναντι στο θετικισμό αλλά και στις επιστήμες, όντας επηρεασμένος από τον Lukacs. Η επισήμανση της σταδιακής

¹ Ο λογικός θετικισμός διακρίνεται από τον λογικό εμπειρισμό όσο αφορά τον προσδοκώμενο βαθμό επικύρωσης της θεωρίας μέσω του πειράματος και, κατ' επέκταση, του νοήματος των ενδεχομενικών προτάσεων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον λογικό θετικισμό μια ενδεχομενική πρόταση έχει νόημα μόνο εάν υπάρχει εμπειρική μέθοδος σύμφωνα με την οποία να αποφασίσουμε εάν η πρόταση είναι αληθής ή ψευδής. Στην περίπτωση όπου η πρόταση έρχεται σε σύγκρουση με τα εμπειρικά δεδομένα το κριτήριο εφαρμόζεται άμεσα καθώς η πρόταση είναι ψευδής. Στην περίπτωση όμως όπου συμφωνεί με τα πειραματικά αποτελέσματα, πολύ απέχουμε από το να έχουμε διαπιστώσει ότι η πρόταση είναι αληθής. Τίποτα δε μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο ενός μελλοντικού πειράματος που θα καταρρίψει την πρόταση. Επομένως, σύμφωνα με το κριτήριο νοήματος του λογικού θετικισμού, όχι μόνο δεν μπορούμε να εγγυηθούμε την αλήθεια των νόμων της επιστήμης αλλά αμφισβητείται και το νόημά τους. Ο λογικός εμπειρισμός μπορεί να θεωρηθεί ως μετριοπαθής εκδοχή του λογικού θετικισμού, αντικαθιστώντας την ιδέα της τελεσίδικης επαλήθευσης με αυτήν της βαθμιαίας διευρυνόμενης επικύρωσης. Για περισσότερες λεπτομέρειες σε σχέση με το ζήτημα βλ. Brown 1995, 18-23. Εδώ δε θα εξετάσουμε τις λεπτές διαφορές εντός της θετικιστικής παράδοσης του μεσοπολέμου, καθώς, κατά τη διαμάχη που αποτελεί το θέμα μας, κανένας από τους δυο πρωταγωνιστές δεν αναφέρεται σε αυτές. Θα χρησιμοποιούμε λοιπόν τους όρους «λογικός εμπειρισμός», «λογικός θετικισμός» και «νεοθετικισμός» (που θα λέγαμε ότι είναι ευρύτερος των προηγούμενων δυο) ως ισοδύναμους, παρά τις διαφορές που αναφέραμε παραπάνω.

² Jay 2009, 61-63

μετατόπισης των θέσεων του Horkheimer γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα, όχι μόνο είναι ορθή αλλά είχε ήδη διατυπωθεί στον πρόλογο της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*³. Ενώ όμως ο Korthals καταδεικνύει ορισμένες από τις παρανοήσεις στις οποίες βασίζεται αυτή η λανθασμένη αυτή πρόσληψη των αντιλήψεων του Horkheimer, δεν αποφεύγει μια σειρά από υπεραπλουστεύσεις που οδηγούν σε νέες παρανοήσεις. Συγκεκριμένα, η αποτίμηση της κριτικής του Lenin ενάντια στον εμπειριοκριτικισμό δε φέρνει σε σύμπτωση τις απόψεις του Horkheimer με εκείνες του Mach και των νεοθετικιστών. Ιδιαίτερα σε σχέση με το ζήτημα των εμπειρικών δεδομένων, ο Horkheimer θεωρεί μεν απλοϊκή τη θέση του Lenin, είχε όμως διατυπώσει μια αρκετά συγκεκριμένη κριτική ενάντια στη θετικιστική αντίληψη γύρω από το ίδιο ζήτημα, τουλάχιστον από το 1933. Άλλωστε, η ανασυγκρότηση των θέσεων του Neurath μας δείχνει πως η λενινιστική θεωρία της αντανάκλασης έβρισκε απήχηση στο στρατόπεδο των θετικιστών. Το γεγονός ότι ο Horkheimer αναγνωρίζει σε κάποιο βαθμό το δίκαιο του Mach έναντι της κριτικής του Lenin, δε σημαίνει λοιπόν ότι δέχεται το σύνολο των απόψεων του πρώτου. Όπως μάλιστα παρατηρεί ο ίδιος ο Korthals, σύμφωνα με τον Horkheimer τα άτομα αποκτούν εμπειρία «πάντα από μια συγκεκριμένη και συχνά μεροληπτική οπτική γωνία»⁴, θέση που δύσκολα συμβιβάζεται με το νεοθετικισμό. Το ίδιο εσφαλμένο είναι να πει κανείς ότι όσο πιο κριτικός είναι ο Horkheimer απέναντι στον ιδεαλισμό και τη μεταφυσική τόσο πιο κοντά βρίσκεται στο θετικισμό, παραβλέποντας το ότι υπήρξε κριτικός απέναντι και στα δυο. Εάν πράγματι ίσχυε κάτι τέτοιο, η βαθμιαία όξυνση της κριτικής του απέναντι στο νεοθετικισμό θα έπρεπε να συνοδεύεται από μια

³ «Μολονότι επί πολλά χρόνια παρατηρούσαμε ότι στη σύγχρονη επιστημονική δουλειά οι μεγάλες εφευρέσεις πληρώνονται με αυξανόμενη διάλυση της θεωρητικής μόρφωσης, πιστεύαμε ωστόσο πως είναι επιτρεπτό να ακολουθήσουμε ως ένα σημείο τον κατεστημένο τρόπο λειτουργίας και να περιορίσουμε την προσφορά μας κυρίως στην κριτική ή στην παραπέρα ανάπτυξη των ειδικών επιστημονικών θεωριών. Νομίζαμε ότι θα έπρεπε να εμμένουμε τουλάχιστον θεματικά στο πλαίσιο των παραδοσιακών κλάδων, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας και της γνωσιοθεωρίας. Τα αποσπάσματα που συγκεντρώσαμε εδώ δείχνουν εντούτοις ότι αναγκασθήκαμε να άρουμε αυτή την εμπιστοσύνη.» Adorno & Horkheimer 1996, 19-20

⁴ Korthals 1985, 319

αντίστοιχη προσέγγιση προς τη μεταφυσική, πράγμα το οποίο δεν παρατηρήθηκε, τουλάχιστον κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Ο Hans-Joachim Dahms, στο βιβλίο του *Positivismusstreit* (Dahms 1994), μας προσφέρει μια σημαντική και διεξοδικότατη μελέτη του ιστορικού πλαισίου της διαμάχης που εξετάζουμε⁵. Ο Dahms υποστηρίζει ότι μεταξύ του Neurath και του Horkheimer υπήρχαν αρκετά σημεία σύγκλισης, αν και είναι αρκετά προσεκτικότερος από τον Korthals κατά την ανασυγκρότηση των θέσεων του δεύτερου, εντοπίζοντας τις κριτικές αιχμές που είχε διατυπώσει ενάντια στο θετικισμό, πριν ακόμα οξυνθεί η αντιπαράθεση. Αναγνωρίζοντας την ύπαρξη των θεωρητικών διαφορών, ο Dahms θεωρεί ωστόσο ότι υπήρχε τουλάχιστον μια κοινή βάση συνεννόησης ανάμεσα στις δυο πλευρές και πως η σχεδιαζόμενη μεταξύ τους συνεργασία, που διακόπηκε απότομα μετά τη δημοσίευση της *Νεώτερης Επίθεσης Ενάντια στη Μεταφυσική*, θα μπορούσε υπό διαφορετικές συνθήκες να αποβεί εξαιρετικά γόνιμη. Το ερώτημα βεβαίως που προκύπτει είναι το για ποιο λόγο ματαιώθηκε μια τόσο πολλά υποσχόμενη συνεργασία. Με δεδομένο ότι ο Neurath εξακολούθησε, για αρκετούς μήνες μετά τη σφοδρή επίθεση του Horkheimer, να επιδιώκει τη συνέχιση του διαλόγου, συναντώντας τη σταθερή άρνηση της άλλης πλευράς, ο Dahms εντοπίζει τα αίτια στη στάση του τελευταίου, την οποία προσπαθεί να εξηγήσει. Σύμφωνα με την εξήγησή του, η όξυνση της στάσης του Horkheimer εντάσσεται στο πλαίσιο μιας κατά μέτωπο επίθεσης που είχε προετοιμάσει μαζί με τους συνεργάτες του (κυρίως με τον Adorno). Ως κύριο αίτιο της επίθεσης αυτής αναφέρεται «ένα είδος επιστημονικού και ακαδημαϊκού φθόνου»⁶. Με λίγα λόγια, ο Dahms υποστηρίζει ότι ο Horkheimer υπερτόνισε τις διαφορές του με τους νεοθετικιστές προκειμένου να τους ασκήσει μια εξουθενωτική κριτική, ενοχλημένος από την απήχησή τους στο αμερικανικό ακαδημαϊκό περιβάλλον. Αν μη τι άλλο, θα παρατηρούσαμε ότι σφοδρή κριτική, που αφορά μάλιστα τις πολιτικές συνέπειες των θεωρητικών θέσεων του

⁵ Ας αναφέρουμε ότι η μελέτη του Dahms υπερβαίνει κατά πολύ τόσο το αντικείμενο όσο και το χρονικό πλαίσιο της παρούσας διατριβής, καθώς φτάνει μέχρι τη διαμάχη Adorno-Popper κατά τη δεκαετία του 1960 ενώ εξετάζει επίσης την αντιπαράθεση μεταξύ της ΣτΦ και του αμερικανικού πραγματισμού.

⁶ Dahms 1994, 140

αντιπάλου, είχε διατυπωθεί, παλαιότερα, από τον Horkheimer και έναντι του Mannheim, περίπτωση στην οποία δεν εντοπίζεται το κίνητρο που επικαλείται ο Dahms.

Οι John O' Neill και Thomas Uebel (2004), επίσης υποστηρίζουν ότι οι διαφορές ανάμεσα στον Horkheimer και τον Neurath ήταν μεν υπαρκτές ενώ ταυτόχρονα υπήρχαν σημαντικά σημεία συμφωνίας. Η αντίληψη αυτή τεκμηριώνεται από τους συγγραφείς κυρίως με βάση τις απόψεις του Korthals, τις οποίες είδαμε παραπάνω. Παράλληλα, παρατηρούν ότι οι απόψεις του Neurath αποκλίνουν σε κάποιον βαθμό από την «ορθόδοξη» αντίληψη που επικρατούσε στο εσωτερικό του ΚτΒ, στην οποία ασκούσε διαρκή κριτική. Από μια τέτοια οπτική γωνία, από όπου ο Neurath φαίνεται ως ο πιο «κριτικός» από τους θετικιστές και ο πρώιμος Horkheimer ως ο πιο «θετικιστής» από τους εκπροσώπους της κριτικής θεωρίας, οι συγγραφείς εκτιμούν οι δυο πλευρές συμφωνούσαν σε πολύ περισσότερα από όσα αντιλαμβάνονταν ή ήθελαν να αντιληφθούν, χρεώνοντας, όπως και ο Dahms, το ναυάγιο της συνεργασίας στον Horkheimer και τα ιδιοτελή του κίνητρα, ζήτημα στο οποίο δε θα επανέλθουμε για την ώρα. Η επισήμανση της απόκλισης μεταξύ των απόψεων του Neurath και άλλων εκπροσώπων του νεοθετικισμού είναι απολύτως σωστή⁷. Ωστόσο η κριτική του, όπως θα δούμε π.χ. στο θέμα της ανάδειξης της ιστορικότητας της γνώσης, δεν τον φέρνει απαραίτητα σε συμφωνία με τον Horkheimer.

Οι, φαινομενικές τουλάχιστον, συγκλίσεις των θεωρητικών απόψεων των δυο αντιπάλων είναι εκείνες που προσδίδουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μελέτη της διαμάχης. Εκτός όμως από το στενά γνωσιοθεωρητικό πεδίο, είναι επίσης η εγγύτητα των πολιτικών απόψεων των δυο πρωταγωνιστών που κάνει τη διαμάχη να φαίνεται ακόμα πιο παράδοξη και συνάμα ενδιαφέρουσα. Τόσο ο Neurath όσο και ο Horkheimer στρέφουν τις θεωρητικές τους προσπάθειες ενάντια στα ανορθολογικά ρεύματα σκέψης του μεσοπολέμου, τα οποία θεωρούσαν ανασταλτικούς παράγοντες για τη χειραφέτηση και το μετασχηματισμό της κοινωνίας. Πρόκειται δηλαδή για στοχαστές που όχι απλώς έβλεπαν το θεωρητικό

⁷ Σχετικά με την ιδιαιτερότητα των απόψεων του Neurath υπάρχει σημαντικός όγκος δευτερογενούς βιβλιογραφίας, με κυριότερα τα Cartwright et al 1996, Uebel (ed) 1991 και Uebel 1992.

τους έργο ως συνδεδεμένο με τις εξελίξεις στο κοινωνικό πεδίο, αλλά και ως προσανατολισμένο προς το συγκεκριμένο στόχο της κοινωνικής απελευθέρωσης και ευτυχίας. Ακόμα πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για δυο θεωρητικούς που κατά τη δεκαετία του '30 είχαν ταχθεί στη μεριά του μαρξισμού⁸. Προξενεί λοιπόν μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι ο Horkheimer κατηγορεί την πλευρά του Neurath ότι υπερασπίζεται έναν τρόπο σκέψης που εξυπηρετεί αυταρχικούς κυβερνήτες ενώ, από την άλλη πλευρά, ο Neurath, σε αρκετά πιο ήπιους τόνους είναι αλήθεια, κατηγορεί τον Horkheimer ότι αρνείται να απαγκιστρωθεί από τη «μεταφυσική ορολογία» του γερμανικού ιδεαλισμού, που εμποδίζει την επικοινωνία μεταξύ των προοδευτικών δυνάμεων της κοινωνίας.

Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να ανασυγκροτήσουμε το διάλογο, προκειμένου να εντοπίσουμε πού πραγματικά υπάρχει συμφωνία ή διαφωνία, που υπάρχει παρανόηση και πού ορθή πρόσληψη. Ας διευκρινίσουμε ότι στόχος μας είναι η μελέτη της αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Horkheimer και τον Neurath, και όχι ανάμεσα στην κριτική θεωρία και το νεοθετικισμό γενικότερα. Ο χρονικός ορίζοντας της έρευνάς μας θα τοποθετηθεί στο 1937, μέχρι την περίοδο δηλαδή που δημοσιεύεται η *Νεώτερη Επίθεση Ενάντια στη Μεταφυσική*, και ο Neurath στέλνει την απάντησή του στον Horkheimer. Η επιλογή του περιορισμού της μελέτης στους δυο συγκεκριμένους πρωταγωνιστές, παρά το γεγονός ότι ο Horkheimer δε στρέφει την κριτική του αποκλειστικά στον Neurath, οφείλεται στις μεταξύ τους ομοιότητες που επισημάναμε παραπάνω – ιδιαίτερα τις πολιτικές – καθώς και στο γεγονός ότι ο Neurath υπήρξε ο μοναδικός εκπρόσωπος του Κύκλου

⁸ Ο μαρξισμός του Horkheimer αποτελεί ζήτημα γύρω από το οποίο δύσκολα θα συναντήσει κανείς πολύ διαφορετικές μεταξύ τους απόψεις. Όσο ισοπεδωτικός και εάν είναι ο όρος, οι περισσότεροι μελετητές θα συμφωνούσαν με το χαρακτηρισμό του «εγελιανού μαρξιστή», σε πρώτη φάση, προσθέτοντας ενδεχομένως και λεπτότερους διαχωρισμούς. Η ανασυγκρότηση του μαρξισμού του Neurath αποτελεί πολύ πιο σύνθετο ζήτημα. Η πιο σημαντική προσπάθεια προς μια τέτοια ανασυγκρότηση περιέχεται στο Cartwright et al 1996, εκτίθενται οι μάλλον αντιφατικές αντιλήψεις του Neurath. Σε σχέση με τη διαμάχη που εξετάζουμε, ο Fred Rush έχει διατυπώσει την ενδιαφέρουσα ιδέα ότι θα μπορούσε κανείς να τη δει ως διαμάχη γύρω από το ποιος είναι ο ορθός μαρξισμός – ο επιστημονικός ή ο εγελιανός (Rush 2004, 23). Πάντως ας παρατηρήσουμε ότι προϊόντος του χρόνου, οι αναφορές στον Marx γίνονται ολοένα και σπανιότερες στα γραπτά του Neurath, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του '30 και μετά.

της Βιέννης που είχε άμεση επαφή με εκπροσώπους της ΣτΦ, διερευνώντας μάλιστα το ενδεχόμενο συνεργασίας μαζί τους. Η χρονική οριοθέτηση βασίζεται στο γεγονός ότι από το 1937 και μετά οι επαφές ανάμεσα στις δυο πλευρές διακόπηκαν.

Από τη στιγμή που μας ενδιαφέρει να εντοπίσουμε ενδεχόμενες παρανοήσεις, θα χρειαστεί, εκτός από το να ανασυγκροτήσουμε τις θέσεις των δυο πρωταγωνιστών γύρω από τα επίμαχα ζητήματα, να ανασυγκροτήσουμε και την πρόσληψη των θέσεων του ενός από τον άλλο. Η ανασυγκροτήσεις αυτές θα επιχειρηθούν με βάση κυρίως τις πρωτογενείς πηγές, τα κείμενα δηλαδή του Horkheimer και του Neurath. Ιδιαίτερα σημαντική πηγή αποτελεί η, μέχρι σήμερα ακόμα αδημοσίευτη, απάντηση του Neurath στην κριτική του Horkheimer, αντίτυπο της οποίας μου παρείχε άμεσα και ευγενικά το Noord-Hollands Archief, όπου φυλάσσεται το αρχείο του Neurath.

Ακολουθώντας αυτή τη λογική, της ανασυγκρότησης δηλαδή της πρόσληψης της μιας πλευράς από την άλλη, οι θέσεις του Neurath παρουσιάζονται, κυρίως, μέσα από το κείμενο *Εμπειρική Κοινωνιολογία*, έργο στο οποίο ο Horkheimer επικεντρώνει σε μεγάλο βαθμό την κριτική του. Η ερευνητική μέθοδος που προτείνει ο Neurath, προσεγγίζει τα κοινωνικά συστήματα κατά τον τρόπο που οι φυσικές επιστήμες μελετούν, αντίστοιχα, τα φυσικά συστήματα. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκεται η αναγωγή της κοινωνιολογίας σε εμπειρική επιστήμη που θα ικανοποιεί δυο βασικά κριτήρια: α) Οι περιγραφές της να αποτελούνται από εμπειρικά ελέγξιμες προτάσεις και β) Από τις περιγραφές αυτές να προκύπτουν νόμοι που θα μας παρέχουν τη δυνατότητα προγνώσεων γύρω από τη μελλοντική εξέλιξη των κοινωνικών συστημάτων. Στόχος του θεωρητικού αυτού εγχειρήματος είναι η θεμελίωση αυτού που ο Neurath ονομάζει «κοινωνική μηχανική», δηλαδή της πρακτικής μας δυνατότητας να κατευθύνουμε αυτήν την εξέλιξη προκειμένου να επιτύχουμε την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών.

Αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη του παραπάνω στόχου αποτελεί, κατά τον Neurath, η κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα στα αντικείμενα παρατήρησης της κοινωνιολογίας από εκείνα της φυσικής. Παρά το γεγονός ότι δεν διατυπώνει ευθέως την άποψη ότι αυτή η κατάργηση πρέπει να συνοδεύεται από μια αντίστοιχη αναγωγή όλων των κοινωνικών φαινομένων σε φυσικές αλληλεπιδράσεις, αφήνει να εννοηθεί πως η δυνατότητα προς μια τέτοια αναγωγή

υπάρχει, ανεξάρτητα από το εάν είμαστε σε θέση να την περιγράψουμε λεπτομερώς. Ακόμα όμως και στην περίπτωση που θα είχαμε γνώση των λεπτομερειών ενός τέτοιου μηχανισμού, αυτό δε θα σήμαινε ότι θα αποκτούσαμε αυτομάτως απεριόριστη δυνατότητα πρόγνωσης γύρω από τα κοινωνικά συστήματα. Κάτι τέτοιο υπερβαίνει τις νοητικές μας δυνατότητες, καθώς αναφέρεται σε ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα του οποίου η κατάσταση και η εξέλιξη καθορίζονται από τεράστιο πλήθος παραμέτρων. Αντίστοιχος περιορισμός υπάρχει, κατά τον Neurath πάντα, και στη γνώση που μπορούμε να έχουμε για τα φυσικά συστήματα, αποκλείοντας τη δυνατότητα ικανοποίησης της υπόθεσης του Laplace. Η ψευδαίσθηση της ύπαρξης αυτής της δυνατότητας χαρακτηρίζεται από τον Neurath ως «ψευδο-ορθολογισμός». Η έννοια του ψευδο-ορθολογισμού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς είναι συνυφασμένη με την επίγνωση των ορίων της επιστήμης. Με δεδομένο ότι η χορκχάϊμεριανή κριτική της επιστήμης αναδεικνύει ως κομβικό το ζήτημα των ορίων, θα έλεγε κανείς ότι εδώ εντοπίζεται ένα σημείο σύγκλισης ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές. Στην πραγματικότητα η σύγκλιση είναι μόνο φαινομενική, και πίσω από αυτήν κρύβεται μια βαθειά διαφωνία: Τα όρια που διαχωρίζουν την έννοια του ορθολογισμού από εκείνη του ψευδο-ορθολογισμού, δεν αποτελούν μόνο όρια εφαρμογής ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης (δηλαδή του επιστημονικού)· αποτελούν ταυτόχρονα τα όρια των έλλογων δυνατοτήτων μας, καθώς για τον Neurath δεν υπάρχει άλλος αποδεκτός τρόπος σκέψης πέρα από τον επιστημονικό. Η αντίληψη αυτή είναι βεβαίως απολύτως απαράδεκτη για τον Horkheimer, σύμφωνα με το οποίο καμία σφαίρα της πραγματικότητας δεν πρέπει να εξαιρείται από την κριτική της έλλογης σκέψης.

Από τη στιγμή λοιπόν που η δυνατότητά μας να διεισδύσουμε πίσω από τα φαινόμενα αμφισβητείται, η κατά τον Neurath αποδεκτή περιγραφή της πραγματικότητας πρέπει να περιοριστεί σε αυτά. Κατά αυτόν τον τρόπο η κοινωνιολογία ανάγεται στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς με βάση το μηχανισμό ερεθίσματος-αντίδρασης. Στο πώς δηλαδή αντιδρούν οι κοινωνικές ομάδες κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, ανεξάρτητα από τους λόγους για τους οποίους αντιδρούν κατά το συγκεκριμένο τρόπο. Υπό αυτήν την έννοια, η κοινωνιολογική έρευνα ανάγεται, κατά την ορολογία του Neurath, σε «κοινωνικό συμπεριφορισμό (μπεχβιορισμό)».

Από τις ήδη διαθέσιμες προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, ο Neurath θεωρεί τον μαρξισμό ως αυτή που βρίσκεται πιο κοντά στις προδιαγραφές της εμπειρικής κοινωνιολογίας. Όπως βέβαια θα δούμε στο κεφάλαιο 2, ο Neurath αναγκάζεται ουσιαστικά να παραδεχτεί ότι ο μαρξισμός δεν ικανοποιεί τα δυο βασικά κριτήρια της εμπειρικής επιστήμης. Σε κάθε περίπτωση, ο μαρξισμός αντιμετωπίζεται από τον Neurath ως καθαρά επιστημονική θεωρία, υπό τη στενή έννοια του όρου, που, ατυχώς κατά τον ίδιο, συνοδεύεται από κάποιες μικρές μεταφυσικές προσμίξεις όπως οι αξιολογικές κρίσεις. Το πώς είναι δυνατό ο πυρήνας μια καθαρά επιστημονική θεωρίας να μένει ανεπηρέαστος από τις όποιες μεταφυσικές προσμίξεις τον συνοδεύουν, μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο υπό το πρίσμα της οριοθέτησης των έλλογων δυνατοτήτων μας κατά τον τρόπο που την εννοεί ο Neurath. Ακολουθώντας τη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι αργότερα ο Reichenbach θα αποκαλούσε «πλαίσιο ανακάλυψης» και «πλαίσιο δικαιολόγησης», ο Neurath αποδέχεται κατ' αρχήν την ύπαρξη παραγόντων που δεν επιδέχονται έλλογη διαπραγμάτευση, στην περιοχή του πρώτου πλαισίου. Εκτός αυτού, η αναγνώριση του ότι οι έννοιες της επιστήμης είναι φορτισμένες με μια ανεξάλειπτη ιστορικότητα και οι προτάσεις της από μια αντίστοιχη υποκειμενικότητα, από τις οποίες είναι αδύνατο να απαλλαγούμε μέσω οποιασδήποτε τεχνητής γλώσσας, σημαίνει ουσιαστικά ότι ο Neurath αποδέχεται την ύπαρξη ανορθολογικών στοιχείων ως αναπόσπαστο στοιχείο όχι μόνο του μαρξισμού, αλλά κάθε επιστήμης γενικότερα.

Οι παραπάνω απόψεις, που εξηγούν εύκολα το γεγονός ότι ο Neurath καταγράφεται ως αιρετικός του νεοθετικισμού, είναι άμεσα συνδεδεμένες με την έννοια της αλήθειας. Αν και η θέση του ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα είναι σε μεγάλο βαθμό συγκεχυμένη⁹, ο Neurath φαίνεται ότι μάλλον έκλινε προς μια θεωρία συνεκτικότητας (coherence theory of truth), αποκόπτοντας έτσι την έννοια της αλήθειας από τον «πραγματικό κόσμο» (τα εισαγωγικά του Neurath), με αποτέλεσμα να βρεθεί σε σύγκρουση με άλλα μέλη του Κύκλου της Βιέννης, ιδιαίτερα με τον Schlick. Η τοποθέτηση αυτή, σαφέστατα σχετικιστική, υπονομεύει

⁹ Σχετικά με τις αντιφάσεις που διαπερνούν τη θεωρία αλήθειας που υπερασπίζεται ο Neurath βλ. Rutte 1991β.

ουσιαστικά την αντιμεταφυσική στόχευση του προγράμματος του λογικού εμπειρισμού, περιορίζοντάς το σε μια επιχείρηση αποκάθαρσης της γλώσσας από αμφισημίες και ασάφειες.

Από στη σκοπιά του Horkheimer, η ιστορικότητα και η υποκειμενικότητα αποτελούν μεν συμφυείς παράγοντες της γνωστικής διαδικασίας, χωρίς απαραίτητα να σχετικοποιούν τα αποτελέσματά της. Προϋπόθεση για την αντιμετώπιση του σχετικισμού είναι η διερεύνηση του ακριβούς τρόπου με τον οποίο οι παράγοντες αυτοί, δηλαδή το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο και η ταξικοί προσδιορισμοί, εμπλέκονται στη διαμόρφωση των αντιλήψεών μας και των πρακτικών που τις συνοδεύουν. Με άλλα λόγια, η ιστορικότητα και η υποκειμενικότητα σχετικοποιούν τη γνώση στο βαθμό που εκλαμβάνουμε την επίδρασή τους ως τυχαία και αδιαπέραστη από τη σκέψη. Η διερεύνηση αυτή δεν μπορεί, κατά τον Horkheimer, να μας οδηγήσει σε συμπεράσματα που ισχύουν ανεξάρτητα από τους παραπάνω προσδιορισμούς, ούτε μπορούν να κριθούν με βάση κριτήρια που ισχύουν έξω από αυτούς. Η αναζήτηση τέτοιου είδους κριτηρίων προσιδιάζει στη μεταφυσική και αποτελεί κοινό γνώρισμα του ιδεαλισμού και του θετικισμού, παλαιού και νέου. Αυτή η τοποθέτηση του Horkheimer ήταν ήδη σαφής στο κείμενο *Για την Περί Ορθολογισμού Διαμάχη στη Σύγχρονη Φιλοσοφία* (1934). Η υιοθέτηση υπεριστορικών και εξωκοινωνικών κριτηρίων αλήθειας έχει σαν αποτέλεσμα είτε το δογματισμό είτε το σχετικισμό, αν και για τον Horkheimer οι δυο έννοιες είναι κατά κάποιον τρόπο συμπληρωματικές¹⁰. Στην περίπτωση του Neurath φαίνεται ότι η αδυναμία υπαγωγής της επίδρασης των ιστορικών και κοινωνικών παραγόντων σε ένα σχήμα που συμβιβάζεται με το φυσικοεπιστημονικό τρόπο σκέψης, κρατά αυτήν την επίδραση σκοτεινή και περιορίζει καίρια την αξία της γνώσης μας. Το πώς ο ίδιος ο Horkheimer προσπαθεί να διαχωρίσει τη δική του θέση από τον σχετικισμό, είναι κάτι που θα δούμε στο 3 κεφάλαιο.

Ένα ειδικότερο ζήτημα στο οποίο εστιάζεται η κριτική του Horkheimer, άμεσα συνυφασμένο με τα παραπάνω, είναι αυτό των εμπειρικών δεδομένων. Το ζήτημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο εμπειρικός έλεγχος των

¹⁰ Σχετικά με το πώς αντιλαμβάνεται ο Horkheimer τη σχέση δογματισμού-σχετικισμού, βλ. Σαγκριώτης 2003, 126-135

ισχυρισμών μας έχει κομβική σημασία για τους νεοθετικιστές. Ο Horkheimer κατά κανέναν τρόπο δεν αντιλαμβάνεται τη γνώση ως ανεξάρτητη από την εμπειρία. Επισημαίνει όμως ότι το περιεχόμενό της προκύπτει ως αποτέλεσμα της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης υποκειμένου και αντικειμένου, καθώς συγκροτείται με βάση τις θεωρητικές κατασκευές που έχουμε ήδη διαμορφώσει. Υπό αυτήν την έννοια, τα εμπειρικά δεδομένα δεν είναι μόνο αφετηρίες του θεωρητικού στοχασμού αλλά ταυτόχρονα αποτελούν προϊόντα του. Σε αυτό το σημείο οι απόψεις του Horkheimer φαίνονται αρκετά κοντινές με εκείνες που διατύπωσε τρεις δεκαετίες αργότερα ο T.S. Kuhn, ασκώντας κριτική στα θεμέλια του λογικού εμπειρισμού. Ωστόσο οι απόψεις του Horkheimer γύρω από τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται οι επιστήμες διαφέρει σε ορισμένα σημαντικά σημεία από εκείνες του Kuhn.

Ο Horkheimer είχε διατυπώσει αυτές τις απόψεις ήδη από το 1933 στο κείμενο *Υλισμός και Μεταφυσική*. Προκειμένου όμως να γίνουν κατανοητές και πειστικές, ιδιαίτερα για κάποιον που προερχόταν από διαφορετική παράδοση, όπως ο Neurath, έπρεπε να συνοδεύονται από ειδικότερες μελέτες που θα παρουσίαζαν κατά συγκεκριμένο τρόπο την επίδραση των παραγόντων που αναφέραμε παραπάνω στη γνωστική διαδικασία. Παρά το ότι ο ίδιος ο Horkheimer αναγνώριζε τη σημασία τέτοιου είδους ειδικών μελετών, αυτές είτε δεν εμφανίστηκαν σχεδόν ποτέ είτε η σπουδαιότητά τους υποβαθμίστηκε από τις τακτικές που ακολούθησε το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας, όπως θα δούμε στην περίπτωση του Grossmann στο κεφάλαιο 3. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι *Μελέτες για την Αυθεντία και την Οικογένεια*, μοναδικό ολοκληρωμένο αποτέλεσμα του προγράμματος διεπιστημονικής έρευνας του ΙΚΕ, το οποίο μάλιστα ο Neurath αναγνωρίζει ως παράδειγμα εμπειρικά τεκμηριωμένης μελέτης και γι αυτό συζητήσιμης από εκπροσώπους του λογικού εμπειρισμού, ανεξάρτητα από το εάν συμφωνούν με τα συμπεράσματά της. Το ζήτημα λοιπόν του κατά πόσο οι δυο πρωταγωνιστές της διαμάχης κατανοούν ο ένας τις θέσεις του άλλου, αγγίζει και τέτοιου είδους προβλήματα.

Το πρώτο κεφάλαιο αποτελείται από μια σύντομη ιστορική παρουσίαση του πλαισίου μέσα στο οποίο εξελίχθηκε η διαμάχη. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η ανασυγκρότηση των απόψεων του Neurath, κυρίως μέσα από την *Εμπειρική Κοινωνιολογία* για τους λόγους που εξηγήσαμε παραπάνω. Όπως θα

παρατηρήσουμε, οι απόψεις που διατυπώνει είναι ορισμένες φορές αντιφατικές ακόμα και εντός του ίδιου κειμένου, κάτι που συμβάλλει στη συγκεχυμένη πολλές φορές πρόσληψή του. Ακολουθεί η παρουσίαση των θέσεων του Horkheimer σε σχέση με τα επίμαχα ζητήματα της αντιπαράθεσης που εξετάζουμε, όπως είχαν αυτές διατυπωθεί μέχρι το 1936. Εκεί θα παρατηρήσουμε ότι οι κριτικές αιχμές ενάντια στο νεοθετικισμό δεν εμφανίστηκαν ξαφνικά το 1937 στη NEEM, αλλά ήταν ήδη διατυπωμένες, σε λιγότερο ίσως επεξεργασμένη μορφή. Το κείμενο *Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία* δημοσιεύτηκε βέβαια το 1937 και μάλιστα μετά τη NEEM. Ωστόσο η αναφορά σε αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι το παράθεμα που εξετάζουμε παραπέμπει στο έργο του Grossmann, το οποίο είναι προγενέστερο και γνωρίζουμε ότι γράφτηκε μετά από υπόδειξη του Horkheimer. Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια ανασυγκρότηση της κύριας φάσης της διαμάχης, βασισμένη κυρίως στα αντίστοιχα κείμενα, τη NEEM και την αδημοσίευτη απάντηση του Neurath. Τέλος, ακολουθεί ένας σύντομος επίλογος όπου συνοψίζονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν. Ως παράρτημα επισυνάπτεται μια δική μου απόδοση στα ελληνικά της αδημοσίευτης απάντησης του Neurath στον Horkheimer.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΙΑΜΑΧΗΣ

Η ίδρυση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας

Ο εβραϊκής καταγωγής Hermann Weil, μετανάστευσε από τη Γερμανία στην Αργεντινή το 1890. Εκεί κατόρθωσε να δημιουργήσει μια τεράστια επιχείρηση εμπορίας σιτηρών και να γίνει πολυεκατομμυριούχος. Το 1909 επέστρεψε στη Γερμανία και εγκαταστάθηκε στη Φρανκφούρτη μαζί με τη γυναίκα του, την κόρη και το γιο του Felix, ο οποίος είχε γεννηθεί εν τω μεταξύ στο Μπουένος Άιρες το 1898. Οι γνώσεις του Weil γύρω από το διεθνές εμπόριο, καθώς και οι διασυνδέσεις του στην Αργεντινή, απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, τόσο ώστε να γίνει σύμβουλος της κυβέρνησης σε θέματα υπερπόντιου ανεφοδιασμού. Οι συμβουλές του δεν είχαν πάντοτε τα καλύτερα αποτελέσματα (θεωρήθηκε ο εμπνευστής του «υποβρυχιακού πολέμου»¹¹), η πορεία όμως των επιχειρήσεών του δεν φάνηκε να κάμπτεται, και μάλιστα μετά το τέλος του πολέμου ήταν καλύτερη από ποτέ. Έχοντας λοιπόν κατακτήσει τον τίτλο του ευπατρίδη ο οποίος προσέφερε τις υπηρεσίες του στο έθνος και με τα κέρδη του να αυξάνονται συνεχώς, μπορούσε πλέον να εμφανίζεται σαν προστάτης των γραμμάτων, μεγάλος χορηγός του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης, του οποίου και κατάφερε τελικά να ανακηρυχθεί επίτιμος διδάκτορας.

Αν και ο Felix Weil είχε μπροστά του ένα ζωντανό παράδειγμα αυτού που θα αποκαλούσαμε «επιτυχημένου επιχειρηματία», δεν ακολούθησε μια αντίστοιχη διαδρομή. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Νοέμβρη του 1918¹², και ενώ

¹¹ Wiggershaus 1995, 13

¹² Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια στη Γερμανία ήταν ιδιαίτερα εκρηκτικά. Οι συνθήκες τις οποίες δημιούργησε η έκβαση του πολέμου, αλλά και το παράδειγμα της Σοβιετικής Ένωσης, οδήγησαν σε μια σειρά από επαναστατικά κινήματα σε όλη τη χώρα. Το 1918 ανακηρύχθηκε η Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Βαυαρίας, ενώ την άνοιξη του 1919 η Σοβιετική Δημοκρατία στο Μόναχο. Οι απόπειρες αυτές ήταν βραχύβιες και κατεστάλησαν βίαια, είναι πάντως ενδεικτικές του κλίματος που επικρατούσε όχι μόνο στη Γερμανία αλλά και στην ευρύτερη περιοχή (το 1919 ανακηρύχθηκε η επίσης βραχύβια Σοβιετική Δημοκρατία της Ουγγαρίας). Βλ. E. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, Θεμέλιο 1997, σελ. 95 - 97

είναι φοιτητής οικονομικών και κοινωνικών επιστημών, προσφέρει εθελοντική εργασία στο Συμβούλιο Εργατών και Στρατιωτών της Φρανκφούρτης. Το καλοκαίρι του 1919 μετακομίζει στο Τύμπιγκεν ειδικά για να παρακολουθήσει τα σεμινάρια του Robert Wilbrandt, ενός από τους ελάχιστους σοσιαλιστές του ακαδημαϊκού χώρου της εποχής¹³. Ο Weil, υπό την επίβλεψη του Βίλμπραντ, έγραψε την εργασία *Η Ουσία και οι Μέθοδοι της Κοινωνικοποίησης* η οποία δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εργατικό Συμβούλιο (Arbeiterrat)*. Η μελέτη αυτή εξελίχθηκε σε διδακτορική διατριβή η οποία όμως έγινε τελικά δεκτή από το πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, καθώς τον Οκτώβρη του 1919 ο Weil συνελήφθη για αριστερή δράση και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αποβολή του από το πανεπιστήμιο του Τύμπιγκεν.

Ο Felix Weil εκτός του ότι δεν έγινε επιχειρηματίας δεν έγινε ούτε ακαδημαϊκός ή έστω επαγγελματίας διανοούμενος. Έχοντας κάτι παραπάνω από μια οικονομική άνεση, ασχολούταν ευκαιριακά με θεωρητική έρευνα αλλά κατά βάση ήταν προστάτης-χρηματοδότης αριστερών διανοουμένων και καλλιτεχνών¹⁴.

¹³ Ο Βίλμπραντ αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση σοσιαλιστή διανοούμενου της εποχής ο οποίος διέθεσε τον εαυτό του στην υπόθεση της ανασυγκρότησης της μεταπολεμικής Γερμανίας συμμετέχοντας σε κάποια αντίστοιχη επιτροπή. Αρκετές παρόμοιες περιπτώσεις συναντάμε την ίδια περίοδο, οι περισσότερες από τις οποίες προέρχονται χονδρικά από το χώρο της σοσιαλδημοκρατίας. Οι επιτροπές αυτές πέρα από την επίλυση άμεσων προβλημάτων – όπως η επανένταξη των απόστρων – έθεταν σα στόχο τους το σχεδιασμό της αναδιάρθρωσης της γερμανικής οικονομίας σε σοσιαλιστική βάση (ότι και αν σήμαινε αυτό για τον κάθε ένα). Ο Βίλμπραντ συγκεκριμένα συμμετείχε στην Επιτροπή Κοινωνικοποιήσεων, μέλος της οποίας ήταν και ο Karl Kautsky. Η πορεία της επιτροπής ήταν επίσης χαρακτηριστική. Οι ίδιοι οι σοσιαλδημοκράτες – οι οποίοι κατείχαν και την πλειοψηφία – είχαν δώσει στην επιτροπή καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα, ενώ το πρόγραμμα αναδιάρθρωσης ήταν «ήπιας μορφής» και «μακροπρόθεσμου χαρακτήρα». Ακόμα και μέσα σε αυτό το πλαίσιο η επιτροπή ήταν αδύνατο να λειτουργήσει λόγω γραφειοκρατικών εμποδίων που έθετε η κυβέρνηση με αποτέλεσμα την παραίτηση των μελών της επιτροπής. Τον Απρίλιο του 1919 ο Βίλμπραντ είχε ήδη επιστρέψει στην έδρα που κατείχε στο Τύμπιγκεν. Βλ. Wiggershaus σελ. 9 - 11

¹⁴ Ήταν ο βασικός χρηματοδότης της πρώτης έκδοσης του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* του Lukacs. Λίγο καιρό αφ'ότου γνώρισε τον αριστερό καλλιτέχνη Georg Grosz χρηματοδότησε ένα ταξίδι γι αυτόν και τη γυναίκα του στην Ιταλία όπου είχε νοικιάσει έπαυλη ειδικά γι αυτούς κλπ. Βλ. Wiggershaus σελ. 13

Παρά το ότι είχε επαφή και συνεργασία με το Γερμανικό ΚΚ (KPD), ποτέ δεν υπήρξε μέλος του. Προσπαθούσε ωστόσο να προωθήσει τη μαρξιστική θεωρία και δεν ήταν ο μόνος. Στις αρχές της δεκαετίας του '20 αρκετός κόσμος της γερμανικής Αριστεράς παρακολουθούσε την εφαρμογή της Νέας Οικονομικής Πολιτικής στη νεοσύστατη Σοβιετική Ένωση περιμένοντας την πρακτική επιβεβαίωση της ανωτερότητας του σοσιαλισμού. Τα επαναστατικά ξεσπάσματα του '18 και '19 παρά το ότι είχαν οδηγήσει σε ήττες και συρρίκνωση τις δυνάμεις της Αριστεράς¹⁵, ήταν ακόμα αρκετά πρόσφατα και έκαναν πολλούς να πιστεύουν ότι η εξάπλωση της επανάστασης προς τα δυτικά ήταν ακόμα πιθανή.

Το 1923 διοργανώθηκε μια «Εβδομάδα Μαρξιστικών Σπουδών». Εκτός από εισηγητής, ο Weil ήταν και ο χρηματοδότης του εγχειρήματος. Μεταξύ των υπολοίπων εισηγητών – οι οποίοι ήταν περίπου είκοσι – ήταν ο Georg Luckács, ο Karl Korsch, Richard Sorge¹⁶, ο Karl Wittfogel και ο Friedreich Pollock. Οι περισσότεροι ήταν κάτοχοι διδακτορικών τίτλων, σχετιζόμενοι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με το KPD και σχεδόν όλοι τους μικρότεροι από τριάντα ετών. Περίπου οι μισοί από αυτούς συνδέθηκαν αργότερα με το ΙΚΕ. Αφετηριακό σημείο της συζήτησης ήταν οι θέσεις των Korsch και Lukacs σύμφωνα με τις οποίες οι διανοούμενοι που ήταν αποφασισμένοι να σταθούν στο πλευρό του προλεταριάτου θα έπρεπε να βρουν τον τρόπο να μεταδώσουν σε αυτό τα θεωρητικά τους εφόδια και όχι να παραιτηθούν οι ίδιοι από αυτά.

Η συμμετοχή σε μια τέτοιου είδους δημόσια συζήτηση δεν ήταν κάτι το οποίο θα έκανε ο καθένας χωρίς να αναλογιστεί τις πιθανές συνέπειες, ακόμα και αν ήταν μέλος του KPD. Ιδιαίτερα για όσους κατείχαν σχετικά υψηλές θέσεις σε πανεπιστήμια (όπως ο Korsch την Ιένα), μια τέτοιου είδους δημόσια έκθεση ήταν αρκετά ασυνήθιστη δεδομένου του ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ακαδημαϊκών ήταν έντονα εχθρική απέναντι στην Αριστερά¹⁷.

¹⁵ Hobsbawm 1997, 96

¹⁶ Ο Sorge και η γυναίκα του εξαφανίστηκαν ξαφνικά τον Οκτώβρη του 1924. Το 1925 εμφανίστηκαν στη Μόσχα σα συνεργάτες του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς.(Wiggershaus σελ. 30) Το 1944 ο Sorge εκτελέστηκε στην Ιαπωνία σαν κατάσκοπος της Σοβιετικής Ένωσης.(Helmut Gumnior – Rudolf Rigneuth, *Χόρκχαϊμερ*, Πλέθρον 1992 σελ. 29)

¹⁷ Wiggershaus σελ. 15

Τα σχέδια του Weil ήταν αρκετά πιο φιλόδοξα από την απλή διοργάνωση συνεδρίων. Σκόπευε να δημιουργήσει ένα ίδρυμα ακαδημαϊκού κύρους στη Φρανκφούρτη κατά τα πρότυπα του Ινστιτούτου Μαρξ – Ένγκελς της Μόσχας το οποίο θα αποτελούσε τη «στέγη» των μαρξιστικών σπουδών στη Γερμανία. Ο Weil άρχισε να διερευνά τις δυνατότητες πραγματοποίησης ενός τέτοιου εγχειρήματος μαζί με τον καθηγητή του πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης Kurt Albert Gerlach (γεν. 1886), τον οποίο είχε γνωρίσει μέσω του Sorge, ο οποίος ήταν βοηθός του. Ο Gerlach άνηκε στην αριστερή πτέρυγα των σοσιαλδημοκρατών και δίδασκε Οικονομικές Επιστήμες αρχικά στο Κίελο, αργότερα στο Άαχεν και τελικά στη Φρανκφούρτη.

Οι συνθήκες φαίνονταν όντως αρκετά ευνοϊκές. Κατ' αρχήν ο πατέρας του Weil ήταν διατεθειμένος να χρηματοδοτήσει το ίδρυμα θέλοντας έτσι να περάσει στην ιστορία σαν μεγάλος ευεργέτης της πόλης της Φρανκφούρτης και προσβλέποντας στην απόκτηση ενός διδακτορικού τίτλου επί τιμή. Η ίδια η πόλη της Φρανκφούρτης προσέφερε ένα περιβάλλον όσο το δυνατό φιλικότερο για τα δεδομένα της Γερμανίας του '20. Είχε τη δεύτερη σε μέγεθος εβραϊκή κοινότητα και το μεγαλύτερο ποσοστό Εβραίων σε όλη τη χώρα, ενώ από πολιτικής πλευράς οι κάτοικοι, ιδιαίτερα όσοι άνηκαν στη μεσαία τάξη, ήταν θετικά διακείμενοι προς το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό σε ασυνήθιστα μεγάλη αναλογία. Το υπουργείο Πολιτισμού ελεγχόταν από τους Σοσιαλδημοκράτες (SPD), οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να στηρίξουν μια τέτοια προσπάθεια. Τέλος, ο ίδιος ο Gerlach ήταν ένας καταξιωμένος ακαδημαϊκός και έχαιρε μεγάλης εκτίμησης ιδιαίτερα σε ένα χώρο που είχε παράδοση στις οικονομικές σπουδές¹⁸. (Η αλήθεια είναι βέβαια ότι υπήρχαν και άλλοι όπως ο Korsch και ο Lukacs που διέθεταν το ίδιο αν όχι μεγαλύτερο κύρος. Είχαν όμως και το μειονέκτημα να είναι γνωστοί και ενεργοί κομμουνιστές και η τοποθέτησή τους στη διεύθυνση του IKE θα δημιουργούσε αντιδράσεις από την πλευρά του πανεπιστημίου. Ακριβώς επειδή ο Gerlach δεν ήταν κομματικό μέλος πρόβαλε σαν ιδεώδης υποψήφιος για τη θέση του

¹⁸ Το πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης είχε έδρα Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών αντί της συνηθισμένης έδρας Θεολογίας. Βλ. Wiggershaus σελ. 17

διευθυντή. Η παράμετρος αυτή λήφθηκε υπ' όψη και όποτε άλλοτε χρειάστηκε να επιλεγεί νέος διευθυντής.)

Από τη στιγμή που το ακαδημαϊκό status ήταν από τα ζητούμενα για το ίδρυμα, καταλαβαίνει κανείς ότι αυτό δε θα μπορούσε να έχει «ιδιωτικό» χαρακτήρα. Έπρεπε να βρεθεί ένας τρόπος σύνδεσής του με τους επίσημους φορείς και συγκεκριμένα με το πανεπιστήμιο, χωρίς όμως κάτι τέτοιο να οδηγήσει στον περιορισμό της αυτονομίας του. Μια πρόσφορη λύση ήταν το ίδρυμα να λειτουργεί στα πλαίσια του πανεπιστημίου αλλά να είναι υπόλογο απ' ευθείας στο υπουργείο Πολιτισμού. Ένα παρόμοιο μοντέλο ήταν ήδη εφαρμοσμένο στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών της Κολωνίας και το Ινστιτούτο Παγκόσμιας Οικονομίας και Θαλασσιών Μεταφορών του Κιέλου. Τα ιδρύματα αυτά ήταν πανεπιστημιακά χωρίς όμως να υπάγονται στις διοικητικές αρχές των πανεπιστημίων αλλά στα υπουργεία Πολιτισμού των τοπικών κυβερνήσεων. Η σύνδεσή τους με τα τοπικά πανεπιστήμια εντοπιζόταν στο ότι οι διευθυντές τους ήταν τακτικοί καθηγητές των αντιστοίχων πανεπιστημίων, ενώ οι πτυχιούχοι των πανεπιστημίων έπαιρναν μέρος στα ερευνητικά προγράμματα των ινστιτούτων. Όπως μπορεί να φανταστεί κανείς, το ποιος θα ήταν ο προσανατολισμός του ερευνητικού έργου αυτών των ινστιτούτων εξαρτιόταν άμεσα από τις προθέσεις αυτών που τα χρηματοδοτούσαν¹⁹. Τα όρια της ανεξαρτησίας του ΙΚΕ θα ήταν ανάλογα της οικονομικής του αυτοτέλειας χωρίς όμως αυτό να είναι αρκετό ώστε να γίνει δεκτή η ίδρυσή του από τη μεριά του πανεπιστημίου. Πολλοί πανεπιστημιακοί κύκλοι έτειναν να ταυτίζουν την «κοινωνική έρευνα» με τον ίδιο το σοσιαλισμό και κάτι τέτοιο προκαλούσε την καχυποψία, αν όχι την εχθρότητα, από μέρους τους. Εκτός από την υποστήριξη της τοπικής κυβέρνησης, το μέγεθος της οικονομικής προσφοράς από τη μεριά των Weil έπαιξε αποφασιστικό ρόλο

¹⁹ Το ινστιτούτο του Κιέλου χρηματοδοτούταν από μια αντίστοιχη Εταιρία αποτελούμενη από 2500 περίπου ιδιώτες αλλά η μεγάλη οικονομική ενίσχυση από μεγαλοαστούς όπως ο Κρουπ (Krupp von Bohlen und Halbach, βιομηχανία όπλων και χάλυβα από τους μετέπειτα υποστηρικτές του Χίτλερ) ήταν καθοριστική. Στην Κολωνία χρηματοδότης ήταν η τοπική αυτοδιοίκηση και το διοικητικό συμβούλιο του ινστιτούτου από αντιπροσώπους των πολιτικών κομμάτων ανάλογα με τη δύναμή τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι δεκτές προς συζήτηση απόψεις κινούνταν σαφώς μέσα στα όρια του γενικώς παραδεκτού για τα ακαδημαϊκά δεδομένα της Γερμανίας. Βλ. Wiggershaus σελ. 20

προκειμένου να καμφθούν αυτού του είδους οι αντιδράσεις. Πέρα από το κόστος ανέγερσης του κτηρίου που θα στέγαζε το ΙΚΕ, τον εξοπλισμό του και την ετήσια επιχορήγησή του με ένα σημαντικό ποσό, δεσμεύθηκαν για την παραχώρηση μέρους των κτιριακών εγκαταστάσεων προς χρήση από την έδρα Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών του πανεπιστημίου. Δεδομένου ότι η τότε οικονομική πραγματικότητα της Γερμανίας ήταν απελπιστική, χαρακτηριζόμενη από σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη πόρων και ανεξέλεγκτο πληθωρισμό, μια τέτοια προσφορά δεν ήταν εύκολο να απορριφθεί. Προκειμένου να καθησυχαστούν οι φόβοι του γραμματέα του πανεπιστημίου ότι το ΙΚΕ θα μπορούσε να γίνει χώρος κομματικής δράσης, περιλήφθηκε όρος στο συμβόλαιο που υπογράφηκε ανάμεσα στην πόλη της Φρανκφούρτης και την Εταιρία Κοινωνικής Έρευνας σύμφωνα με τον οποίο οι χώροι του κτηρίου δε θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για δραστηριότητες άλλες από την κοινωνιολογική έρευνα εκτός αν υπήρχε ειδική άδεια από τις τοπικές αρχές. Η Εταιρία Κοινωνικής Έρευνας ήταν ένας υποτιθέμενος σύλλογος ιδιωτών οι οποίοι χρηματοδοτούσαν το ΙΚΕ και είχε το δικαίωμα να εγκρίνει ή να απορρίπτει το διορισμό του διευθυντή του ο οποίος γινόταν από το υπουργείο Πολιτισμού. Στην πραγματικότητα αποτελούταν από ένα μικρό αριθμό φίλων και γνωστών του Weil όπως ο Gerlach, ο Sorge, ο Horkheimer και η γυναίκα του Weil. Αυτό σήμαινε ότι πρακτικά ο Weil μπορούσε να ελέγξει απόλυτα το διορισμό του διευθυντή και, δεδομένου του ότι το καταστατικό του ΙΚΕ παρείχε στο διευθυντή υπερεξουσίες, μπορούσε να ελέγξει την ιδεολογική γραμμή του ιδρύματος.

Τα έργα για την ανέγερση του ΙΚΕ ξεκίνησαν το Μάρτη του 1923, όμως ο πρόωρος θάνατος του Gerlach από διαβήτη τον Οκτώβρη του 1922 ανάγκασε τον Weil να αναζητήσει άλλο πρόσωπο για τη θέση του πρώτου διευθυντή. Η νέα του επιλογή ήταν ο Karl Grünberg. Ο Grünberg είχε γεννηθεί το 1861 στη Ρουμανία από Αυστριακούς γονείς εβραϊκής καταγωγής. Στα είκοσί του μετακόμισε στη Βιέννη για να σπουδάσει νομικά και το 1892 ασπάστηκε τον καθολικισμό προκειμένου να εγγραφεί στα μητρώα των δικηγόρων²⁰ και το 1894 να αναλάβει θέση υφηγητή Πολιτικής Οικονομίας στο πανεπιστήμιο της Βιέννης. Η διδακτορική του διατριβή είχε τον τίτλο *Η Απελευθέρωση των Χωρικών και η Κατάργηση του Τιμαριωτισμού*

²⁰ Wiggershaus σελ. 22

σε Βοημία, Μοραβία και Σιλεσία. Το 1910 άρχισε να εκδίδει το περιοδικό *Αρχείο για την Ιστορία του Σοσιαλισμού και του Εργατικού Κινήματος* (*Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*). Ο Grünberg είχε από το 1919 την ιδέα της δημιουργίας ενός ινστιτούτου «μελετών και ερευνών κατά τα πρότυπα του Musée Social στο Παρίσι»²¹, όμως οι Αυστριακοί Σοσιαλδημοκράτες στους οποίους απευθύνθηκε δεν έδειξαν ιδιαίτερα πρόθυμοι να τον υποστηρίξουν. Έτσι, όταν ο Weil του πρότεινε να αναλάβει τη διεύθυνση του ΙΚΕ, είδε ότι είχε την ευκαιρία να πραγματοποιήσει το σχέδιό του. Για τον Weil ήταν πολύ σημαντικό το ότι ο Grünberg ήταν «εκτός από αναγνωρισμένος διανοούμενος και πιστός οπαδός του μαρξισμού»²². «Η βαθιά επιθυμία του Weil ήταν να δημιουργήσει ένα ίδρυμα παρόμοιο με το Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς στη Μόσχα – επανδρωμένο από καθηγητές και φοιτητές, εξοπλισμένο με βιβλιοθήκες και αρχεία – και κάποια μέρα να το προσφέρει σε μια Γερμανική Σοβιετική Δημοκρατία»²³.

Τα εγκαίνια του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας έγιναν στις 22 Ιουνίου του 1924. Ο Grünberg, στον εναρκτήριο λόγο του ως διευθυντής, περιέγραψε τα βασικά χαρακτηριστικά του τρόπου λειτουργίας του ινστιτούτου και τους ερευνητικούς προσανατολισμούς του. Αναφέρθηκε στα πανεπιστήμια χαρακτηρίζοντάς τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που σκοπό τους είχαν να καταρτίζουν τους μανδρινούς και να παρέχουν στην κοινωνία μαζική μόρφωση για τα μελλοντικά υψηλόβαθμα στελέχη της. Όλα αυτά σε αντιδιαστολή με το έργο που παράγουν τα ερευνητικά ινστιτούτα – μεταξύ των οποίων και το ΙΚΕ – του οποίου τη σημασία τόνισε ιδιαίτερα. Όσο αφορά τη μορφή διοίκησης που θεωρούσε ενδεδειγμένη ήταν ξεκάθαρος: «...Νομίζω ότι το να μοιραστώ τη διεύθυνση, ιδιαίτερα με άτομα διαφορετικών ιδεολογικών και μεθοδολογικών απόψεων, αποκλείεται εντελώς. Η πρόθεσή μας είναι εξ' αρχής να διατηρήσουμε ομοιομορφία στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τα προβλήματα και το πώς τα προσεγγίζουμε ώστε να τα λύσουμε, και , εντός των ορίων των δυνάμεών μου, αυτό θα εφαρμοστεί στην

²¹ Wiggershaus σελ. 23

²² Wiggershaus σελ. 23

²³ Rosa Meyer-Leviné, *Im inneren Kreis. Erinnerungen einer Kommunistin in Deutschland 1920-1933*, σελ. 101. Αναφέρεται από τον Wiggershaus σελ. 24.

πράξη.»²⁴ Το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα καθοριζόταν αυτή η «ομοιομορφία» ήταν σαφές: «Πολλοί άνθρωποι, των οποίων το πλήθος και η επιρροή αυξάνεται διαρκώς, όχι απλώς πιστεύουν, εύχονται και ελπίζουν αλλά έχουν σταθερά, επιστημονικά πεισθεί ότι η επερχόμενη τάξη πραγμάτων θα είναι σοσιαλιστική, ότι είμαστε εν μέσω της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό και προχωρούμε προς το δεύτερο με αυξανόμενη ταχύτητα. Όπως γνωρίζετε υποθέτω, και εγώ ο ίδιος ασπάζομαι αυτή την άποψη. Είμαι και εγώ από αυτούς που αντιτίθενται στην οικονομική, κοινωνική και νομική τάξη που μας παρέδωσε η ιστορία, και, είμαι και εγώ, ένας από τους υποστηρικτές του Μαρξισμού. Μια γενιά πριν, πίστευα ότι όφειλα να εγείρω αμφιβολίες σχετικά με τη βασική θέση του επιστημονικού σοσιαλισμού, την υλιστική σύλληψη της ιστορίας. Αλλά έχω πάρει το μάθημά μου από τις εξελίξεις που μεσολάβησαν από εκείνο τον καιρό, και έχω πια εγκαταλείψει τις αμφιβολίες μου»²⁵. Η τοποθέτηση του Grünberg δεν άφηνε πολλά περιθώρια παρερμηνείας, ωστόσο θεώρησε καλό να επισημάνει ότι «...όταν μιλάω εδώ για Μαρξισμό δεν το εννοώ με κομματική-πολιτική έννοια αλλά με την καθαρά επιστημονική.»²⁶. Αυτό το οποίο ήθελε να επιτύχει ήταν η κατ' αρχήν αναγνώριση του Μαρξισμού σαν επιστημονική θεωρία ισότιμη με τις υπόλοιπες. Ένα ινστιτούτο το οποίο θα προωθούσε το Μαρξισμό καθαρά προς «εσωτερική κατανάλωση» ανάμεσα στους «πιστούς» του χωρίς να συνδιαλέγεται με κανέναν, θα είχε οπωσδήποτε μειωμένο κύρος. Έπρεπε λοιπόν να τονίσει την επιστημονική βάση της θεωρίας και να προσπαθήσει να πείσει ότι όσοι την υποστήριζαν δεν ήταν απλά προσκολλημένοι σε ένα δόγμα. «Μέχρι τώρα ο Μαρξισμός, σαν οικονομικό και κοινωνικό σύστημα, έχει σε μεγάλο βαθμό αγνοηθεί από τα γερμανικά πανεπιστήμια, σε αξιοσημείωτη αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε άλλες χώρες – στην πραγματικότητα, έχει γίνει στην καλύτερη περίπτωση απρόθυμα ανεκτός. Στο νέο ερευνητικό ινστιτούτο, ο Μαρξισμός θα έχει από εδώ και στο εξής ένα σπίτι, όπως ακριβώς έχουν τα θεωρητικά και πολιτικοοικονομικά δόγματα του

²⁴ Ό. π. σελ. 25

²⁵ Ό. π. σελ. 25-26

²⁶ Ό. π. σελ. 26

φιλελευθερισμού, της Ιστορικής Σχολής και του κρατικού σοσιαλισμού σε άλλα πανεπιστήμια.»²⁷

Αντικείμενο της έρευνας του IKE θα ήταν η ιστορία του σοσιαλισμού και του εργατικού κινήματος, η οικονομική ιστορία και η ιστορία και κριτική της πολιτικής οικονομίας. Τα μέσα τα οποία είχαν στη διάθεσή τους οι ερευνητές ήταν εντυπωσιακά. Η βιβλιοθήκη περιείχε το 1928 περίπου 37000 τόμους, 340 περιοδικά και 37 εφημερίδες από όλο τον κόσμο. Παράλληλα δημιουργήθηκε αρχείο του εργατικού κινήματος για την περίοδο που είχε σαν αφετηρία τη Γερμανική επανάσταση του '18, το οποίο περιελάμβανε προκηρύξεις, μπροσούρες, αφίσες, φωτογραφίες, επιστολές κλπ. Οι περισσότεροι από τους συνεργάτες του IKE ήταν νέοι, εβραίοι, και όλοι τους ήταν είτε μέλη είτε φιλικά προσκείμενοι προς το KPD. Ενδεικτικοί όσο αφορά το ιδεολογικό στίγμα του IKE είναι και οι τίτλοι των πρώτων σημαντικών δημοσιεύσεων: *Ο Νόμος της Συσσώρευσης και η Κατάρρευση του Καπιταλιστικού Συστήματος* του Henryk Grossmann, *Πειράματα της Διευθυνόμενης Οικονομίας στη Σοβιετική Ένωση* του Pollock, *Η Οικονομία και η Κοινωνία της Κίνας* του Wittfogel. Ο μοναδικός ερευνητής ο οποίος εργαζόταν σε διαφορετικό πεδίο ήταν ο Leo Lowenthal, του οποίου *Η Κοινωνιολογία του Γερμανικού Μυθιστορήματος τον 19^ο αιώνα*, αποτελούσε μοναδική περίπτωση Μαρξιστικής κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας.

Το σημαντικότερο ίσως πρόγραμμα του IKE – τουλάχιστον από συμβολικής πλευράς – αφορούσε την πρώτη ιστορική και κριτική έκδοση των απάντων των Μαρξ και Ένγκελς. Τα χειρόγραφα είχαν βρεθεί στην κατοχή του SPD, το οποίο υποτίθεται ότι κάποια στιγμή θα προχωρούσε στην έκδοσή τους αλλά αυτή η προσπάθεια δεν είχε προοδεύσει. Όταν στα τέλη του 1920 ιδρύθηκε στη Μόσχα το Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς, το οποίο είχε θέσει σαν κύριο στόχο την πραγματοποίηση της έκδοσης, απευθύνθηκε στο SPD ώστε να του επιτραπεί η πρόσβαση στις πηγές. Η συμφωνία επιτεύχθηκε μόνο μετά από τη μεσολάβηση του IKE, το οποίο κατ' αρχήν αποπολιτικοποίησε το θέμα της συνεργασίας του SPD με το Ινστιτούτο της Μόσχας εφ' όσον το έθεσε σε επιστημονική βάση, και ανέλαβε τη φωτογραφική αναπαραγωγή των χειρογράφων, όπως και την καταγραφή όλων των

²⁷ Ο. π. σελ. 27

ιδιαιτεροτήτων που δε μπορούσαν να αποτυπωθούν σε φωτογραφίες. Το 1924, η Εταιρία Κοινωνικής Έρευνας ζήτησε από τις τοπικές αρχές της Φρανκφούρτης την άδεια να ιδρύσει «Εκδοτικό Οίκο του Αρχείου Μαρξ-Ένγκελς», ο οποίος θα στεγαζόταν στο κτήριο του ΙΚΕ και θα εξέδιδε σε συνεργασία με το Ινστιτούτο της Μόσχας τα άπαντα των Μαρξ και Ένγκελς σε 40 περίπου τόμους. Αμέσως υπήρξαν έντονες αντιδράσεις από το γραμματέα και τον πρότανη του πανεπιστημίου καθώς θεώρησαν ότι κάτι τέτοιο παραβίαζε τη συμφωνία σχετικά με την απαγόρευση της κομματικής δράσης στους χώρους του ινστιτούτου. Η αστυνομία άρχισε να ερευνά τους φακέλους όσων είχαν σχέσεις με το ΙΚΕ και ανέκρινε αρκετά μέλη, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Grünberg. Σύμφωνα με τα «ευρήματα» των ερευνών, ο Weil και ο Pollock είχαν σχέσεις με την κεντρική επιτροπή του KPD, ενώ κατηγορήθηκαν και για ενεργό συμμετοχή στην Επανάσταση του Μονάχου του '19. Ο Grünberg έσπευσε να διαβεβαιώσει την αστυνομία ότι δε γνώριζε τίποτα σχετικά με παράνομη δράση των συνεργατών του ή «κομμουνιστικές μηχανορραφίες» μέσα στο ΙΚΕ²⁸. Τελικά η κατάσταση εξομαλύνθηκε αφού η Εταιρία Κοινωνικής Έρευνας απέσυρε το αίτημά της και ανακοίνωσε ότι ο εκδοτικός οίκος θα λειτουργούσε εκτός του ΙΚΕ. Όταν αργότερα αποκαλύφθηκε ότι οι εκδόσεις του Αρχείου στεγάζονταν στο κτήριο του ινστιτούτου, οι αντιδράσεις ήταν ασθενείς καθώς είχε γίνει αρκετά πιστευτό το ότι το ίδρυμα είχε καθαρά επιστημονικό προσανατολισμό και δεν αποτελούσε κέντρο ανατρεπτικής δράσης. Παρ' όλα αυτά, το αποτέλεσμα ήταν να εκδοθούν μόνο έξι από τους σαράντα τόμους που αρχικά είχαν προγραμματιστεί.

Ο Grünberg αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τα καθήκοντά του μετά από εγκεφαλικό επεισόδιο που τον άφησε παράλυτο το Γενάρη του 1928. Μετά από τρεισήμισι χρόνια λειτουργίας, το ΙΚΕ είχε καταφέρει να κάνει αποδεκτή την ενασχόληση με την ιστορία του εργατικού κινήματος και τη θεωρητική μελέτη του Μαρξισμού σε πανεπιστημιακό επίπεδο, αποτελώντας μοναδική περίπτωση παγκοσμίως²⁹. Ήταν επίσης το μοναδικό ίδρυμα που ήταν συνδεδεμένο με πανεπιστήμιο του δυτικού κόσμου και του οποίου οι ερευνητές και φοιτητές ήταν

²⁸ Ο. π. σελ. 33

²⁹ Ο. π. σελ 36

στη μεγάλη τους πλειοψηφία κομμουνιστές και μάλιστα διαφόρων ρευμάτων (σταλινικοί, κορσιστές, τροτσκιστές κλπ.)

Η ανάληψη της διεύθυνσης του ΙΚΕ από τον Horkheimer

Μετά την παραίτηση του Grünberg, άρχισαν οι διαπραγματεύσεις για τον ορισμό του αντικαταστάτη του. Για να γίνει κάτι τέτοιο έπρεπε να συναινέσουν το υπουργείο Πολιτισμού, η Εταιρία Κοινωνικής Έρευνας αλλά και το τμήμα Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του πανεπιστημίου, καθώς είχε μείνει κενή η έδρα που κατείχε ο Grünberg στο τμήμα αυτό. Το πιθανότερο ήταν ότι ο νέος διευθυντής του ΙΚΕ θα καταλάμβανε και την έδρα του Grünberg, καθώς ο διευθυντής του ινστιτούτου έπρεπε να είναι και καθηγητής του πανεπιστημίου σύμφωνα με το καταστατικό. Ο Weil είχε ξεκαθαρίσει με επιστολή του προς το υπουργείο ότι ο ιδεολογικός προσανατολισμός του ΙΚΕ θα παρέμενε σταθερά Μαρξιστικός και ότι ο ίδιος δεν ήταν διατεθειμένος να υποχωρήσει στο θέμα του νέου διευθυντή και να δεχθεί το διορισμό κάποιου τον οποίο δεν θα ενέκρινε απόλυτα. Οι διαμαρτυρίες, τόσο μέσα στον ακαδημαϊκό χώρο αλλά και έξω από αυτόν, ήταν έντονες και πολλοί άρχισαν να μιλούν για «διορισμούς με ιδεολογικά κριτήρια» και «ερυθρή διείσδυση»³⁰. Ο μόνος τρόπος να παρακαμφθούν οι αντιδράσεις ήταν είτε να αδειάσει μια από τις ήδη υπάρχουσες έδρες είτε να δημιουργηθεί μια νέα, έτσι ώστε να την καταλάβει ο νέος διευθυντής του ΙΚΕ και, από την άλλη μεριά, να καλυφθεί η έδρα του Grünberg από άτομο της επιλογής του τμήματος Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών. Πραγματικά, μετά από πιέσεις από μέρους του υπουργείου, αλλά και την παρέμβαση του σοσιαλιστή καθηγητή Paul Tillich, το 1930 δημιουργήθηκε έδρα Κοινωνικής Φιλοσοφίας στο τμήμα Φιλοσοφίας στην οποία διορίστηκε ο Horkheimer, ο οποίος μπορούσε πλέον να αναλάβει τη διεύθυνση του ΙΚΕ³¹.

Η επιλογή του Horkheimer ήταν μάλλον απροσδόκητη. Αν και είχε κάποιες επαφές με το ΙΚΕ – κυρίως μέσω του Pollock που ήταν προσωπικός του φίλος – σε καμία περίπτωση δεν άνηκε στο στενό κύκλο των συνεργατών του. Πιο

³⁰ Ο. π. σελ. 35

³¹ Ο. π. σελ. 37

πιθανός θα φαινόταν ο διορισμός του Pollock ή του Grossmann, οι οποίοι είχαν σημαντικές αρμοδιότητες κατά την προηγούμενη περίοδο αλλά και σημαντικές δημοσιεύσεις στο ενεργητικό τους. Δυο φαίνεται ότι ήταν οι βασικοί λόγοι που έφεραν τελικά τον Horkheimer στη θέση του διευθυντή: το ότι ο Horkheimer ήταν λιγότερο «χρωματισμένος» πολιτικά από τον Pollock και τον Grossmann, αλλά και το ότι ο Pollock ήταν διατεθειμένος να αποσυρθεί για χάρη του φίλου του³². Για τον ίδιο τον Horkheimer παρουσιαζόταν μια εξαιρετική ευκαιρία όσο αφορά την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία, καθώς ήταν απίθανο να αποκτήσει καθηγητική έδρα κάτω από άλλες συνθήκες. Το τμήμα Φιλοσοφίας δέχτηκε το διορισμό του βάσει «του μεγάλου του ταλέντου, της ευρύτητας των γνώσεών του, της εξαιρετικής διδακτικής του ικανότητας και της μεγάλης επιτυχίας που είχε σα δάσκαλος»³³.

Ο Horkheimer ανέλαβε τα καθήκοντα του στις 24 Γενάρη του 1931. Στην εναρκτήρια ομιλία του, καθόρισε νέες κατευθύνσεις στην ερευνητική δραστηριότητα του ΙΚΕ. Τα κυριότερα σημεία της ομιλίας του ήταν περίπου τα εξής:

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα φαινόταν πιθανό το ότι η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος θα μπορούσαν να μειώσουν την αυθαιρεσία και την αδικία που υπήρχε σε βάρος του κοινωνικού συνόλου. Μια τέτοια, ιδεαλιστική, θεώρηση οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε ανάγκη για κοινωνικό μετασχηματισμό. Οι ελπίδες όμως αυτές διαψεύστηκαν και η ανάγκη για κοινωνικό μετασχηματισμό προβάλλει ξανά. Το καθήκον της κοινωνικής φιλοσοφίας είναι να βοηθήσει στην ικανοποίηση αυτής της ανάγκης, και συγκεκριμένα να απαντήσει στο εξής ερώτημα: πώς συνδέονται οι οικονομικές κοινωνικές συνθήκες με τη διαμόρφωση του ψυχισμού του ατόμου και τις μεταβολές στην πολιτισμική σφαίρα. Στην πραγματικότητα αυτή είναι η με σύγχρονους όρους διατύπωση του παλιού φιλοσοφικού ερωτήματος γύρω από τη σχέση μεταξύ μερικού και ειδικού Λόγου, μεταξύ ζωής και πνεύματος (Geist). Για να γίνει αυτό δυνατό, είναι αναγκαίο να υπάρξει ένας συνδυασμός της φιλοσοφίας με τους διάφορους επιστημονικούς κλάδους και το ερώτημα πρέπει να τεθεί σε αυστηρή βάση, με όρους συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και για συγκεκριμένες χρονολογικές περιόδους.

³² Ο. π. σελ 37

³³ Ο. π. σελ. 38

Μια ιδιαίτερα σημαντική κοινωνική ομάδα είναι η εργατική τάξη και η αρχή πρέπει να γίνει με αυτή. Είναι λοιπόν καιρός για τον κοινωνικό φιλόσοφο, που είναι γνώστης της Γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, να τεθεί επικεφαλής της εμπειρικής έρευνας και να οργανώσει με τους συνεργάτες του την αντιπαραβολή μεταξύ φιλοσοφικού οικοδομήματος και εμπειρικών δεδομένων στην κοινωνική θεωρία. Αυτό σημαίνει ότι φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι, ιστορικοί και ψυχολόγοι πρέπει έχουν μια διαρκή συνεργασία³⁴.

Ο Horkheimer φαίνεται να τοποθετείται σε διαφορετική θέση από τον Grünberg. Δε μιλά για «μια περίοδο ταχύτατων εξελίξεων» αλλά για μια νέα προσέγγιση της κοινωνίας από τη μεριά της φιλοσοφίας. Η προσέγγιση αυτή έχει κατ' αρχήν σα σκοπό τη λεπτομερή ανίχνευση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων του ατόμου με το περιβάλλον του αλλά και την επίδραση των σχέσεων αυτών στη διαμόρφωση του εγώ του υποκειμένου, έτσι ώστε να οδηγήσει στον εντοπισμό της πηγής της δυστυχίας η οποία είναι διάχυτη στην κοινωνία. Όμως ο βασικός ρόλος της φιλοσοφίας είναι επαναστατικός, και αυτό με δεδομένο το ότι *«...η από μέρους της φιλοσοφίας συνείδηση αυτών των διαδικασιών μπορεί να βοηθήσει στην ανατροπή τους.»*³⁵ Οι παραπάνω σκέψεις, στην πράξη πήραν τη μορφή του λεγόμενου «διεπιστημονικού προγράμματος», στο οποίο θα αναφερθούμε αργότερα.

Η πολιτική του ΙΚΕ όσο αφορά την υποστήριξη κομμουνιστών φοιτητών δεν επηρεάστηκε από την αλλαγή της διεύθυνσης. Για παράδειγμα, ο Joseph Dünner, μέλος της «Ομάδας Ερυθρών Φοιτητών» (Rote Studentengruppe)³⁶, έπαιρνε υποτροφία από το ινστιτούτο, μετά από σύσταση του Wittfogel, για να γράψει τη διατριβή του σχετικά με το διεθνές συνδικαλιστικό κίνημα. Παρά την έμφαση στη συλλογική έρευνα, την οποία προωθούσε ο Horkheimer, οι παλαιότεροι συνεργάτες του ΙΚΕ εξακολουθούσαν να εργάζονται σύμφωνα με τη

³⁴ Ο. π. σελ. 38-39

³⁵ Μαξ Horkheimer, *Η Έκλειψη του Λόγου*, Κριτική 1987, σελ. 199

³⁶ Εκτός των άλλων δραστηριοτήτων της, η ομάδα λειτουργούσε αποτρεπτικά απέναντι στα ναζιστικά SA, τα οποία πολλές φορές έκαναν την εμφάνισή τους απειλητικά έξω από το κτήριο του ΙΚΕ, ιδιαίτερα μετά από τις εκλογές του 1930, στις οποίες οι Ναζί αναδείχθηκαν σε δεύτερη δύναμη. Βλ. Wiggershaus, σελ. 113

γραμμή που κυριαρχούσε κατά την περίοδο του Grünberg. Οι δυο νοοτροπίες συνυπήρχαν μέσα στο ινστιτούτο αλλά ήταν εμφανής η μετατόπιση του βάρους όλο και περισσότερο προς το μέρος της πρώτης. Αυτό ήταν φανερό και από την κατανομή της ύλης στην *Επιθεώρηση για την Κοινωνική Έρευνα (Zeitschrift für Sozialforschung)*, την περιοδική έκδοση του ΙΚΕ που αντικατέστησε από το 1932 το *Αρχείο για την Ιστορία του Σοσιαλισμού και του Εργατικού Κινήματος*, το οποίο είχε ήδη σταματήσει να εκδίδεται από το 1930. Τα άρθρα που αφορούσαν την κοινωνική ιστορία, ενώ παλιότερα μονοπωλούσαν τις σελίδες του *Αρχείου*, τώρα καταλάμβαναν περιορισμένο μόνο χώρο.

Η μετατόπιση της έμφασης σε νέα ερευνητικά πεδία συνοδεύθηκε και από τον εμπλουτισμό της σύνθεσης του διδακτικού προσωπικού. Ήδη από το 1929, στο ίδιο κτήριο με το ΙΚΕ, λειτουργούσε το Ψυχαναλυτικό Ινστιτούτο της Φρανκφούρτης, ερευνητής του οποίου ήταν ο Έριχ Φρόμμ (Erich Fromm), παλιός φίλος του Lowenthal. Από το χειμώνα του 1930-31, ο Φρόμμ εντάχθηκε και στο διδακτικό προσωπικό του ΙΚΕ. Ένας από τους νέους συνεργάτες της *Επιθεώρησης* ήταν ο Theodor Wiesengrund, αλλιώς γνωστός με το πλήρες όνομά του Theodor Wiesengrund-Adorno), φίλος των Horkheimer, Pollock και Lowenthal από τα φοιτητικά τους χρόνια. Ο Adorno δεν αποτελούσε επίσημο μέλος του ΙΚΕ παρά το ότι ο ίδιος είχε εκφράσει την επιθυμία του να γίνει. Ο ίδιος ο Horkheimer φαινόταν απρόθυμος να ικανοποιήσει το αίτημά του, πιθανόν εξ' αιτίας της διαφωνίας του με την «ερμηνευτική» φιλοσοφία την οποία υποστήριζε ο Adorno αλλά και λόγω του ότι ήθελε να αποφύγει την οικονομική δέσμευση του ΙΚΕ με τον Adorno, ο οποίος ήταν αρκετά ευκατάστατος και δεν είχε ανάγκη οικονομικής στήριξης³⁷. Ο Herbert Marcuse έγινε μέλος του ΙΚΕ το 1932 μετά από μεσολάβηση του Lowenthal. Αρχικά ο Horkheimer τον είχε απορρίψει, επηρεασμένος αρνητικά από το ότι ήταν μαθητής του Χάιντεγκερ.

Ο Max Horkheimer και οι συνεργάτες του αποτέλεσαν το στενό πυρήνα αυτού που αργότερα αποκλήθηκε *Σχολή της Φρανκφούρτης*. Μιας ομάδας διανοουμένων οι οποίοι, πέρα από τις όποιες ιδεολογικές τους συγγένειες και τις

³⁷ Wiggershaus σελ. 41

κοινές φιλοσοφικές αναζητήσεις, πάνω απ' όλα συνδέθηκαν μέσα από τα κοινά τους βιώματα.

Βιογραφικά στοιχεία του Horkheimer και των βασικών συνεργατών του

Max Horkheimer.

Ο Max Horkheimer γεννήθηκε στις 14 Φλεβάρη του 1895 σε ένα προάστιο της Στουτγάρδης. Ήταν το μοναδικό παιδί του βιομηχάνου Moses (Moritz) Horkheimer, ιδιοκτήτη αρκετών υφαντουργείων της περιοχής. Τόσο αυτός, όσο και η γυναίκα του, ήταν ευσεβείς Εβραίοι και μάλιστα αρκετά συντηρητικοί. Αυτό όμως δεν τους έκανε να νιώθουν ότι ανήκουν σε μια διαφορετική φυλή. Ο εβραϊσμός παρέμενε για αυτούς μια θρησκεία και τίποτα περισσότερο. Ο Moritz Horkheimer ένωθε, πριν από κάθε τι, Γερμανός.³⁸ Είχε κερδίσει την κοινωνική αναγνώριση της

³⁸ Έχει εκφραστεί η άποψη ότι οι Εβραίοι ποτέ δεν έγιναν απολύτως δεκτοί από τις τοπικές κοινωνίες ενώ ούτε οι ίδιοι ένωσαν να ενσωματώνονται πλήρως σε αυτές, ακόμα και αν άνηκαν στα υψηλότερα στρώματα της αστικής τάξης. «[ο Εβραίος]...δέχεται την κοινωνία γύρω του, μετέχει στο παιχνίδι και συμμορφώνεται με τους τύπους, χορεύοντας με τους άλλους το χορό της αξιοπρέπειας. Εκτός αυτού, δεν είναι σκλάβος κανενός. Είναι ένας ελεύθερος πολίτης σε ένα καθεστώς που επιτρέπει τον ελεύθερο ανταγωνισμό. Δεν του απαγορεύεται η κοινωνική αξιοπρέπεια ή η πρόσβαση στα κρατικά πόστα. Μπορεί να του απονεμηθεί η Λεγεώνα της Τιμής, μπορεί να γίνει μεγαλοδικηγόρος ή υπουργός. Αλλά τη στιγμή ακριβώς που θα αγγίξει την κορυφή της κοινωνίας, μια άλλη κοινωνία – άμορφη, διάχυτη, και πανταχού παρούσα – εμφανίζεται μπροστά του σα σε μικρές λάμπεις αστραπών και αρνείται να τον δεχθεί. Πόσο έντονα θα νιώθει τη ματαιότητα των τιμών και του πλούτου, όταν η μεγαλύτερη επιτυχία δε θα του επιτρέπει την είσοδο σε αυτή την κοινωνία που θεωρεί για τον εαυτό της ότι είναι η «πραγματική».» Jean-Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, New York 1965, σελ. 79-80, αναφέρεται από τον Wiggershaus, σελ. 4. Με βάση αυτό το σκεπτικό, ο Wiggershaus κάνει την απόπειρα να ερμηνεύσει το γεγονός ότι η πρώτη γενιά της «Σχολής της Φρανκφούρτης» αποτελούσαν αποκλειστικά από Εβραίους αλλά και του ότι μεγάλος αριθμός Εβραίων διανοουμένων έκλινε προς την Αριστερά. Οι Εβραίοι είχαν διαρκώς την αίσθηση του αποκλεισμού από την κοινωνία, ακόμα και όταν άνηκαν στα ανώτερα της στρώματα. Γνώριζαν από την εμπειρία τους ότι κανένας βαθμός συμβιβασμού δεν είναι αρκετός ώστε να άρει αυτό τον αποκλεισμό, και έτσι ήταν πιο εύκολο για τους ίδιους να συλλάβουν την έννοια της αλλοτρίωσης και της υποκρισίας στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας. Μολονότι οι Εβραίοι ήταν, τουλάχιστον σε γενικές γραμμές, πιο προνομιούχοι από τους εργάτες, ήταν, υπό μια έννοια, πιο «αποκλεισμένοι» από αυτούς. Τουλάχιστον μερικοί απόγονοι της ελίτ της εργατικής τάξης θα έπαυαν να είναι εργάτες

τοπικής κοινωνίας και αυτό όχι μόνο εξ' αιτίας της μεγάλης του περιουσίας. Ήταν επίσης γνωστός σαν προστάτης των τεχνών και είχε τιμηθεί από τις τοπικές αρχές «για το φιλανθρωπικό του έργο και την προσφορά του στα κοινά». Παρά τις επίμονες παραινέσεις του γιου του, δεν εγκατέλειψε τη Γερμανία πριν το 1939, καθώς η οικογένειά του «είχε έρθει στη Γερμανία πολύ πριν από τον κ. Χίτλερ».

Ένα χρόνο πριν αποφοιτήσει από το σχολείο, ο Max Horkheimer μπήκε σαν μαθητευόμενος στο εργοστάσιο του πατέρα του. Ήταν δεδομένο το ότι στο μέλλον θα αναλάμβανε την επιχείρηση, και η πατριαρχική δομή της συντηρητικής Εβραϊκής οικογένειας δεν άφηνε περιθώρια αμφισβήτησης. Την επόμενη χρονιά, το 1911, γνώρισε τον Pollock με τον οποίο έγιναν φίλοι. Η φιλία αυτή κράτησε μέχρι το θάνατο του Pollock, το 1970. Ο Pollock είχε ανατραφεί σε ένα περιβάλλον τελείως διαφορετικό από ότι ο Horkheimer. Αν και εβραϊκής καταγωγής, ο πατέρας του ήταν αδιάφορος, αν όχι αρνητικός, απέναντι στα πρότυπα και τις συμβάσεις της κλειστής εβραϊκής κοινότητας. Η επίδραση του Pollock επάνω στο Horkheimer ήταν καταλυτική καθώς ήταν η πρώτη φορά που γνώριζε κάποιον που απέρριπτε τις τυπικότητες της κοινωνικής ζωής. Οι δυο φίλοι υπέγραψαν συμβόλαιο, όπου συμφωνούσαν ότι «...[η φιλία]...είναι η έκφραση ενός κριτικού-ουμανιστικού οίστρου, η δημιουργία αλληλεγγύης ανάμεσα σε όλους τους ανθρώπους.»³⁹ Διάβασαν μαζί τους κριτικούς της αστικής κοινωνίας, όπως ο Ίψεν και ο Ζολά, κοινωνικούς επαναστάτες, όπως ο Κροπότκιν, έως τους ριζοσπάστες της εποχής, σαν τον Karl Κράους. Όπως φάνηκε προς το τέλος της ζωής του Horkheimer, σημαντική επιρροή δέχθηκε από τον πεσιμισμό του Σοπενχάουερ, του οποίου το *Αφορισμοί για τη Σοφία της Ζωής* διάβασε κατά την ίδια περίοδο.

μετά από μερικές γενιές. Οι Εβραίοι θα ήταν πάντα Εβραίοι. Η κοινή, ανάμεσα στους Εβραίους και την εργατική τάξη, εμπειρία του αποκλεισμού και της αλλοτρίωσης, αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο ένα σημείο επαφής ανάμεσά τους. Αυτό δε σημαίνει αναγκαστικά ότι οι Εβραίοι υιοθετούσαν πάντοτε την ίδια προσέγγιση της πραγματικότητας με την εργατική τάξη ούτε ότι ένιωθαν οπωσδήποτε αλληλέγγυοι με αυτή. Σε οποιαδήποτε όμως περίπτωση, η ριζοσπαστική κριτική την οποία ασκούσαν στην αστική κοινωνία, όπως και το πρόταγμα τους για την υπεράσπιση των αποκλεισμένων και τη δικαίωση των αδικημένων, ήταν σε πλήρη αντιστοιχία με τα συμφέροντα των εργατών.

³⁹ Gumnior-Ringeuth, σελ. 14-16

Η επαφή του νεαρού Horkheimer με την κριτική της αστικής κοινωνίας, σε συνδυασμό με τις εικόνες των εξαθλιωμένων εργατών που αντίκριζε καθημερινά στο εργοστάσιο, τον οδήγησαν σε εσωτερικές συγκρούσεις. Συγκρούσεις ανάμεσα σε αυτό που υπήρχε και σε αυτό που πίστευε ότι έπρεπε να υπάρχει. Η θεραπεία ήταν τυπική για μια πλούσια οικογένεια καθώς ο πατέρας του αποφάσισε να τον στείλει για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα στο εξωτερικό. Ο Pollock κατάφερε με διάφορα τεχνάσματα να εξασφαλίσει την άδεια του δικού του πατέρα, και έτσι έμειναν μαζί για περίπου δεκαοκτώ μήνες στις Βρυξέλλες, όπου εκπαιδεύονταν πάνω στη βιομηχανία, στο Μάντσεστερ και το Λονδίνο. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, είχαν την ευκαιρία να ασχοληθούν, εκτός από τον Σοπενχάουερ, με το Σπινόζα και τον Καντ. Οι δυο νέοι αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στη Γερμανία το καλοκαίρι του 1914, όταν ήταν πλέον αναμενόμενη η κήρυξη του πολέμου.

Ο Horkheimer κατάφερε να αποφύγει τη στράτευση, σαν διευθυντής και πληρεξούσιος του εργοστασίου. Το 1916 συνδέθηκε ερωτικά με τη γραμματέα του πατέρα του, Rose Rieker, που ήταν κατά οκτώ χρόνια μεγαλύτερή του. Η Maidon, όπως θα την αποκαλούσε ο ίδιος στο εξής, ήταν κόρη ενός χρεοκοπημένου ξενοδόχου και Αγγλίδας μητέρας. Το γεγονός εξόργισε τον πατέρα του Horkheimer, ο οποίος θεώρησε τη σχέση αυτή απαράδεκτη λόγω «κοινωνικής θέσης». Τα άμεσα αποτελέσματα ήταν: να οδηγηθεί σε ανοικτή σύγκρουση η, έτσι και αλλιώς τεταμένη, σχέση πατέρα και γιου, και η γραμματέας να χάσει τη δουλειά της.

Το 1917, ο Horkheimer αναγκάστηκε πλέον να καταταγεί στο στρατό αλλά κρίθηκε ακατάλληλος για οποιαδήποτε υπηρεσία, λόγω της εύθραυστης υγείας του. Η κατάρρευση του μετώπου τον βρήκε νοσηλευόμενο σε ένα στρατιωτικό σανατόριο του Μονάχου. Μετά το τέλος του πολέμου παρέμεινε στο Μόναχο όπου και έδωσε απολυτήριες εξετάσεις του σχολείου, μαζί με τον Pollock. Το 1919 γράφτηκε στο πανεπιστήμιο και ξεκίνησε να παρακολουθεί ψυχολογία, φιλοσοφία και οικονομικά. Τα γεγονότα της Σοβιετικής Δημοκρατίας του Μονάχου αποτέλεσαν γι' αυτόν μια πρωτόγνωρη εμπειρία, χωρίς ωστόσο να έχει ο ίδιος ενεργό συμμετοχή σε αυτά. Του φαινόταν απίστευτο το ότι οι ίδιοι άνθρωποι που μέχρι τότε ζούσαν μέσα στην αθλιότητα, τσακισμένοι από την καθημερινή δουλειά

τους, έπαιρναν τώρα πρωτοβουλίες και αποφάσεις και κατέλυαν το κράτος που μέχρι τότε τους δυνάστευε, χωρίς αυτό να μπορεί να αντιδράσει.

Παρά το ότι παρακολουθούσε τις εξελίξεις από σαφή απόσταση, μετά από τη συντριβή της Επανάστασης συνελήφθη από την αστυνομία η οποία τον πέρασε για κάποιον από τους ηγέτες της εξέγερσης. Η κρατική τρομοκρατία είχε κάνει πλέον πολύ επικίνδυνη τη ζωή στο Μόναχο και έτσι αναγκάστηκε να συνεχίσει τις σπουδές του στη Φρανκφούρτη. Την εποχή εκείνη έγραφε στη Maidon: *«Είμαστε αντιμέτωποι με τη διάλυση, την καταστροφή, με την αποφασιστική πάλη – πολύ μακριά από την ανάδυση μιας νέας κοινωνίας, αλλά με όλες τις γέφυρες κομμένες πίσω μας... Η σύγχρονη φιλοσοφία, μαζί με τη γνώση της πρόσφατης ιστορίας της, θα μου χρησιμεύσει σαν οδηγός.»*⁴⁰

Οι καθηγητές της Φρανκφούρτης που άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή στο Horkheimer, ήταν ο Schumann και ο Cornelius. Ο Schumann δίδασκε ψυχολογία και ήταν από τους πρωτοπόρους της «ψυχολογίας της μορφής» (Gestaltpsychologie)⁴¹. Ο Cornelius, που έγινε και ο μέντορας του Horkheimer, ήταν καθηγητής φιλοσοφίας. Είχε ασχοληθεί ωστόσο με την ψυχολογία, την τέχνη – ήταν μουσικός και ζωγράφος - και τις φυσικές επιστήμες (χημικός). Συνήθιζε να καλεί φοιτητές στο σπίτι του και να συζητούν για την επιστημολογία ή την τέχνη. Στο φιλοσοφικό τομέα υποστήριζε μια από τις παραλλαγές του νεοκαντιανισμού, πιστεύοντας ότι μπορεί να αντιπαρέλθει το «μυστικιστικό» χαρακτήρα της θεωρίας του Χούσερλ για την ενόραση⁴². Αυτό το οποίο ενοχλούσε το Horkheimer σε σχέση με τη θεωρία του Cornelius, ήταν το ότι δεν αναφερόταν καθόλου στα προβλήματα της καθημερινής ζωής, και μάλιστα σε μια περίοδο που αυτά ήταν ιδιαίτερα έντονα. Όταν, μετά από σύσταση του Cornelius, πήγε για ένα εξάμηνο στο Φράμπουργκ και παρακολούθησε το Χούσερλ, εντυπωσιάστηκε ιδιαίτερα. Μετά την επιστροφή του, έγραψε στη Maidon: *«Όσο περισσότερο ασχολούμαι με τη φιλοσοφία, τόσο περισσότερο απομακρύνομαι απ' αυτό που ονομάζουν φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο. Δεν πρέπει να ψάχνουμε τυπικούς κανόνες γνώσης, που είναι*

⁴⁰ Wiggershaus, σελ.44

⁴¹ Σύμφωνα με αυτή, η μορφή προσλαμβάνεται σα μια πλήρης ολότητα, και όχι σα συνδυασμός επιμέρους ανεξάρτητων στοιχείων. Βλ. Gumnior-Ringeuth, σελ. 23

⁴² Wiggershaus, σελ. 44

«*Βασικά εντελώς ασήμαντοι, αλλά υλικές μαρτυρίες για τη ζωή μας και το νόημά της.*»⁴³

Ο πατέρας Horkheimer άρχισε να ανησυχεί έντονα όταν ο γιος του εγκατέλειψε εντελώς τα οικονομικά και αφιερώθηκε αποκλειστικά στη φιλοσοφία, ενώ, παρά τις πιέσεις του, δεν εννοούσε να διακόψει το δεσμό του με τη Rieker. Οι σχέσεις τους όδευαν προς αποφασιστική ρήξη, η οποία τελικά ήρθε όταν ο Horkheimer αποφάσισε να γίνει διδάκτορας φιλοσοφίας. Αυτό σήμαινε ότι είχε πάρει την οριστική απόφαση να μην αναλάβει τις επιχειρήσεις του πατέρα του, και, ταυτόχρονα, να λύσει το βιοποριστικό του πρόβλημα μέσα από μια ακαδημαϊκή καριέρα. Αυτή ήταν και η μόνη λύση προκειμένου να παντρευτεί τη Maidon.

Αρχικά, ο Horkheimer είχε επιχειρήσει να γράψει τη διδακτορική του διατριβή στην ψυχολογία, υπό την επίβλεψη του Schumann. Όμως, λίγο πριν την ολοκλήρωσή της, πληροφορήθηκε ότι υπήρχε ήδη μια διατριβή πάνω στο ίδιο θέμα και η οποία κατέληγε στα ίδια συμπεράσματα. Εκείνη τη στιγμή, η παρέμβαση του Cornelius ήταν αποφασιστική, καθώς του πρότεινε να διευρύνει λίγο μια έτοιμη εργασία με το θέμα *Η Αντινομία της Τελεολογικής Κρίσης*, και, όταν θα έπαιρνε πλέον το διδακτορικό τίτλο, να γίνει βοηθός του. Το 1924 έγινε υφηγητής με την εργασία *Η «Κριτική Δύναμη της Κρίσης» του Καντ σα Συνδετικός Κρίκος μεταξύ Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας*. (Η επιλογή αυτού του θέματος πιθανό να έγινε λόγω της ισχυρής θέσης του καντιανισμού στα Γερμανικά πανεπιστήμια⁴⁴.) Έχοντας πλέον εξασφαλίσει έναν κανονικό μισθό από το πανεπιστήμιο, μπόρεσε να παντρευτεί τη Maidon.

Από το 1928, ο Horkheimer δίδασκε ιστορία της σύγχρονης φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης. Αρχικά είχε αναστολές στο να δίνει διαλέξεις χωρίς προετοιμασμένο κείμενο, κάτι το οποίο αντιμετώπισε με τη βοήθεια ψυχανάλυσης. Με δεδομένη την ασφάλεια που του έδινε η θέση του υφηγητή, άρχισε να κινείται και σε άλλα θέματα εκτός του καντιανισμού. Η χρονολογική εξέλιξη των θεμάτων των σεμιναρίων του, δείχνει μια σταθερή πορεία προς το Μαρξισμό: «Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας», «Υλισμός και

⁴³ Gumnior-Ringeuth, σελ.24

⁴⁴ Ο. π. σελ. 27

Ιδεαλισμός στην Ιστορία της Σύγχρονης Φιλοσοφίας», «Χέγκελ και Μαρξ», «Ο Διαφωτισμός σε Αγγλία και Γαλλία».

Σε όλη σχεδόν τη διαδρομή του, ο Horkheimer έκανε προσεκτικές κινήσεις, χτίζοντας την ακαδημαϊκή του καριέρα μέσα από μικρά, καλά σχεδιασμένα, βήματα. Η αναποφασιστικότητά του ήταν χαρακτηριστική, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο να αναλάβει οικονομικές δεσμεύσεις. Έδινε την εικόνα ενός λογίου χαμηλών τόνων και λάμβανε υπ' όψη του τις επικρατούσες συνθήκες και τους συσχετισμούς δυνάμεων πριν προχωρήσει σε ανοικτή κριτική των κοινωνικών συνθηκών. Ωστόσο, τα πρώιμα γραπτά του είναι πιο καθαρά και άμεσα στις διατυπώσεις. Αισθάνεται κανείς σε αυτά μια επαναστατική φλόγα, η οποία χάθηκε με την πάροδο του χρόνου και ιδιαίτερα προς το τέλος της ζωής του. Η πιο άμεση διατύπωση της καταγγελίας της καπιταλιστικής κοινωνίας περιέχεται σε μια σειρά σημειώσεων που κρατούσε από 1926 μέχρι το 1931, και τις οποίες τελικά δημοσίευσε το 1934 στην Ελβετία με τον τίτλο *Λυκόφως (Dämmerung)*.

Η κοινωνική αδικία, η αντίθεση ανάμεσα στον πλούτο και την εξαθλίωση, η «επείγουσα ανάγκη για αλλαγή», είναι τα κεντρικά θέματα στο *Λυκαυγές*: «...όλες αυτές οι κυρίες και οι κύριοι, δεν εκμεταλλεύονται απλώς τη δυστυχία των άλλων. Την παράγουν κάθε στιγμή, ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν μέσα από αυτή, και είναι διατεθειμένοι να υπερασπιστούν αυτή την κατάσταση έναντι οποιασδήποτε ποσότητας από το αίμα των άλλων...τη στιγμή που φιλάμε το χέρι της [της κυρίας], επειδή παραπονιέται πως έχει πονοκέφαλο...οι επισκέψεις μετά τις έξι, ακόμα και για τους ετοιμοθάνατους, απαγορεύονται στα νοσοκομεία τρίτης κατηγορίας.»⁴⁵ Αυτή η έξαρση γλαφυρότητας ταιριάζει μάλλον στα νεανικά γραπτά του Horkheimer, όταν έγραφε διηγήματα με πρωταγωνιστές αδίστακτους αστούς και υπερήφανους προλετάριους. Σε άλλα σημεία, διακρίνουμε το ύφος των μεταγενέστερων γραπτών: «Όσο υψηλότερη θέση έχει κάποιος, τόσο πιο εύκολο είναι να αναπτύξει την ευφυΐα και κάθε άλλη δυνατότητά του...Η φτηνή διασκέδαση, η στενόμυαλη προσκόλληση σε ασήμαντα αντικείμενα, η κενή συζήτηση των προβλημάτων του καθενός...με λίγα λόγια η εξαθλίωση της

⁴⁵ Wiggershaus, σελ. 47-48

συντετριμμένης ύπαρξης, δεν παρατηρούνται εκεί όπου η ισχύς των ανθρώπων δίνει πληρότητα στη ζωή τους και τους επιτρέπει να αναπτυχθούν.»⁴⁶

Το βασικό ερέθισμα για τη σκέψη του Horkheimer – τουλάχιστον σε αυτή την περίοδο – ήταν η αγωνία για την τύχη των καταπιεσμένων, ο τρόμος απέναντι στην υπάρχουσα εξαθλίωση αλλά τη διαφαινόμενη συντριβή του ανθρώπου. Τη συντριβή του, όχι σα βιολογική οντότητα, αλλά και σαν αρχέτυπο. Ήταν ο μόνος από τον κύκλο της Φρανκφούρτης – εκτός ίσως από τον Pollock – που υποστήριζε το Μαρξισμό για τους παραπάνω λόγους. Για τους υπόλοιπους, ο Μαρξισμός ήταν μια θεωρία που υποσχόταν λύσεις σε προβλήματα που διαφορετικά έμοιαζαν άλυτα, χωρίς να στερείται τεχνικής αρτιότητας και αναφοράς στην πραγματικότητα⁴⁷. Παρά το ότι η πορεία της εφαρμογής της ΝΕΠ στη Σοβιετική Ένωση είχε οδηγήσει το Horkheimer σε μια μάλλον σκεπτικιστική αντιμετώπιση των εξελίξεων, απέφευγε να εκφράσει τη διαφωνία του, για αυτούς ακριβώς τους λόγους: *«Όποιος βλέπει την αναίτια αδικία στον ιμπεριαλιστικό κόσμο, η οποία σε καμία περίπτωση δε μπορεί απλά να αποδοθεί στην τεχνική αδυναμία βελτίωσης των συνθηκών, πρέπει να δει τα γεγονότα στη Ρωσία σα μια συνέχεια της αγωνιώδους προσπάθειας να ξεπεραστούν οι φρικιαστικές κοινωνικές ανισότητες. Αν μη τι άλλο, θα ρωτήσει με λαχτάρα αν αυτή η προσπάθεια συνεχίζεται. Αν φανεί ότι μάλλον συμβαίνει το αντίθετο, θα στηριχθεί στην ελπίδα και μόνο, όπως κάποιος καρκινοπαθής στηρίζεται στις αμφίβολες ειδήσεις που λένε ότι πιθανά να βρέθηκε μια θεραπεία.»⁴⁸*

Friedrich Pollok

Γεννήθηκε στο Φράμπουργκ το 1894. Ήταν γιος ιδιοκτήτη βυρσοδεψείου, και τα οικογενειακά πλάνα προέβλεπαν ότι θα αναλάμβανε την επιχείρηση του πατέρα του, όπως και ο Horkheimer.

Ο Pollock αντιμετώπιζε τις κοινωνικές ανισότητες με λιγότερη φρίκη από ότι ο φίλος του, αλλά είχε και πολύ λιγότερους δισταγμούς στο να ενταχθεί ανοιχτά στο Μαρξισμό και τον κομμουνισμό. Όταν κατεστάλη η Επανάσταση στο

⁴⁶ Ο. π., σελ. 48

⁴⁷ Ο. π., σελ. 104

⁴⁸ Ο. π., σελ. 63

Μόναχο, έδωσε το διαβατήριό του σε ένα Ρώσο που προσπαθούσε να διαφύγει. Ο φυγάς συνελήφθη, και έτσι άρχισε η γνωριμία του Pollock με την αστυνομία. Το κύριο αντικείμενο των σπουδών του ήταν τα Οικονομικά, και ήταν από τα ελάχιστα μέλη του ΙΚΕ που είχε ειδικευτεί σε κάποιο επιστημονικό πεδίο. Το 1923 έγινε διδάκτορας με μια διατριβή γύρω από τη θεωρία του Μαρξ για το χρήμα. Ο Μαρξ ήταν αναμφίβολα ο ήρωας του Pollock. Ο άνθρωπος που «πάλεψε ακούραστα μέχρι το θάνατό του για το προλεταριάτο, χωρίς να λογαριάζει τα εμπόδια»⁴⁹. Απεριόριστος και ειλικρινής ενθουσιασμός, αν και κάπως αδόλευτος από τεχνικής πλευράς.

Το 1927, μετά από πρόσκληση του David Ryazanov, διευθυντή του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς, ο Pollock πήγε στη Μόσχα για τον εορτασμό των δέκα χρόνων της Επανάστασης. Οι εντυπώσεις και τα συμπεράσματα από αυτό το ταξίδι εκδόθηκαν με τον τίτλο *Πειράματα πάνω στη Σχεδιασμένη Οικονομία στη Σοβιετική Ένωση, 1917-1927*. Με αυτή την εργασία έγινε υφηγητής το 1928. Ο Pollock παραδεχόταν το ότι ο σχεδιασμός ήταν ανεπαρκής, και μόνο στην πορεία αποκτούσε ρεαλιστική βάση, αλλά παράλληλα εξέφραζε τη συμπαράσταση και το θαυμασμό του για τους «ήρωες και τους μάρτυρες της σχεδιασμένης οικονομίας». Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι είχε αποδειχθεί ψευδής ο ισχυρισμός ότι μια σοσιαλιστικά σχεδιασμένη οικονομία είναι ανέφικτη. Η σημασία την οποία απέδιδε σε αυτό το γεγονός οφειλόταν στο ότι εντόπιζε την αδυναμία του καπιταλισμού στην ανισομερή ανάπτυξη των επί μέρους οικονομικών τομέων και όχι στη σταδιακή πτώση του κέρδους. Σε αντιδιαστολή με την οικονομία της αγοράς, μια σχεδιασμένη οικονομία μπορούσε να αποτρέψει την ανισομέρεια. Παρ' όλα αυτά, έμενε αναπάντητο το ερώτημα γιατί μια τέτοια οικονομία μπορούσε να είναι σχεδιασμένη οπωσδήποτε σε σοσιαλιστική βάση και όχι π. χ. σε φασιστική.

Κατά την περίοδο της διεύθυνσης του ΙΚΕ από τον Grünberg, ο Pollock ήταν ο ένας από τους δυο υποδιευθυντές του. Το ότι αποσύρθηκε από τη διαδοχή προς όφελος του Horkheimer, δεν ήταν απλά μια παραχώρηση σε ένα φίλο. Ο Pollock δε διέθετε ούτε τα χαρίσματα ούτε την έμπνευση του Horkheimer, και αυτό το αναγνώριζε, ενώ ήταν και λιγότερο φιλόδοξος. Παρέμεινε αρμόδιος για

⁴⁹ Ο. π., σελ. 60

διοικητικά και οικονομικά θέματα του ιδρύματος και ήταν αρκετά ικανοποιημένος με αυτό.

Erich Fromm

Γεννήθηκε στη Φρανκφούρτη το 1900 και ήταν το μοναδικό παιδί οικογένειας ορθόδοξων Εβραίων. Και οι δυο γονείς του ήταν απόγονοι ραβίνων οι οποίοι αποτέλεσαν γι' αυτόν πρότυπα. Σπούδασε κοινωνιολογία, ψυχολογία και φιλοσοφία στη Φρανκφούρτη και τη Χαϊδελβέργη, όπου και απέκτησε τον τίτλο του διδάκτορα με τη διατριβή *Ο Εβραϊκός Νόμος: Μια Συμβολή στην Κοινωνιολογία της Εβραϊκής Διασποράς*.

Στις αρχές της δεκαετίας του '20 δίδασκε στο Ελεύθερο Εβραϊκό Σχολείο της Φρανκφούρτης, όπου ήρθε σε επαφή με έναν κύκλο διανοουμένων που υποστήριζαν την επιστροφή στην εβραϊκή παράδοση. Η επιστροφή αυτή, μορφή αντίδρασης στο εντεινόμενο ρεύμα του αντισημιτισμού, έπαιρνε διάφορες μορφές όπως ο σιωνισμός, η εγκατάσταση στην Παλαιστίνη ή τη Σοβιετική Ένωση. Κύρια δραστηριότητα του Σχολείου ήταν η συγκρότηση ομάδων που μελετούσαν τα εβραϊκά θρησκευτικά κείμενα. Το 1923, ο Fromm συμμετείχε σε μια ομάδα ανάγνωσης και ερμηνείας μυστικιστικών εβραϊκών κειμένων με επικεφαλής τον Gershom Solem. Παρά το ότι η συμμετοχή στις ομάδες μελέτης ήταν αρχικά μεγάλη, το ενδιαφέρον των σπουδαστών άρχισε σταδιακά να φθίνει, με τελικό αποτέλεσμα τη διακοπή του προγράμματος.

Ο Fromm ήρθε σε επαφή με την ψυχανάλυση μέσω του κύκλου της Frieda Reichmann, η οποία από το 1924 είχε ανοίξει ένα ιδιωτικό ψυχαναλυτικό θεραπευτήριο στο οποίο κυριαρχούσε το στοιχείο της εβραϊκής παράδοσης. Ο Fromm παντρεύτηκε τη Reichmann και, από το 1927, άρχισε και ο ίδιος να εξασκεί την ψυχανάλυση. Την ίδια χρονιά δημοσίευσε την πρώτη του εκτεταμένη μελέτη με τίτλο *Το Σάββατο (Der Sabbat)*, στην οποία υποστήριζε ότι η υποχρεωτική αργία του Σαββάτου λειτουργούσε σαν τιμωρία για το προπατορικό αμάρτημα, μέσω της επαναφοράς στο προγεννητικό στάδιο.⁵⁰ Στα τέλη της δεκαετίας του '20 και τις αρχές του '30, ο Fromm, μαζί με τους Wilhelm Reich και Siegfried Bernfeld, ήταν

⁵⁰ Ο. π., σελ. 54

ανάμεσα στους εκπροσώπους της φροϋδικής Αριστεράς που προσπαθούσαν να συνδυάσουν τις θεωρίες των Μαρξ και Φρόυντ.

Όταν το 1929 άρχισε η λειτουργία του Ψυχαναλυτικού Ινστιτούτου της Φρανκφούρτης, μέλη του οποίου ήταν ο Fromm και η Reichmann, στεγάστηκε στο κτήριο του IKE, κυρίως χάρη στη μεσολάβηση του Lowenthal, ο οποίος υπήρξε συμφοιτητής του Fromm. Κατά την τελετή των εγκαινίων, ο Fromm έδωσε διάλεξη με θέμα «Η εφαρμογή της Ψυχανάλυσης στην Κοινωνιολογία και τις Θρησκευτικές Σπουδές», όπου υπογράμμισε τη σημασία της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στις εξελίξεις που συντελούνται στον οικονομικό και τεχνολογικό τομέα, από τη μια, και την οργάνωση του εγώ του ατόμου, από την άλλη.⁵¹ Η ομοιότητα με τις προγραμματικές θέσεις του Horkheimer όσο αφορά τον προσανατολισμό των ερευνητικών προγραμμάτων του IKE (βλ. παραπάνω, σελ. 15-16), είναι εμφανής. Αυτό το οποίο ο Fromm ουσιαστικά έθεσε σαν ζητούμενο, ήταν ο εντοπισμός της θρησκευτικής-ψυχολογικής συνιστώσας στην με υλικούς όρους διαμόρφωση της ιδεολογίας. Στη μελέτη *Η Εξέλιξη του Χριστιανικού Δόγματος*, πρότεινε μια ψυχαναλυτική ερμηνεία σύμφωνα με την οποία η κυρίαρχη τάξη βρίσκεται στη θέση του πατέρα, ασκώντας την εξουσία επάνω στο προλεταριάτο που βρίσκεται στη θέση του παιδιού. Ο κοινωνικός ριζοσπαστισμός που χαρακτήριζε τους πρώτους χριστιανούς, ήταν μια μορφή εξέγερσης απέναντι στην πατρική εξουσία. Η υιοθέτηση όμως του δόγματος του ομοουσίου το 325 μ. Χ., υποδηλώνει την προσαρμογή στη σκληρή πραγματικότητα: η πατρική εξουσία είναι τόσο ισχυρή που το παιδί αναγκάζεται να δεχθεί την υποταγή του. Ο καθολικισμός, ο οποίος κυριάρχησε κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ήταν η συγκαλυμμένη επιστροφή στη θρησκεία της Μεγάλης Μητέρας, καθώς οι μάζες δέχονταν την υποταγή με αντάλλαγμα την αγάπη Της. Στην πορεία, το αίτημα για κοινωνική μεταρρύθμιση από τη μεριά της αστικής τάξης, είχε σαν αποτέλεσμα τον προτεσταντισμό, ο οποίος άφηνε περιθώρια για έναν πιο ενεργό ρόλο του ατόμου.

Η εφαρμογή αυτού του ερμηνευτικού μοτίβου στις σύγχρονες συνθήκες, και συγκεκριμένα στη διαμόρφωση των αντιλήψεων της Γερμανικής

⁵¹ Ο. π., σελ. 55

εργατικής τάξης, αποτέλεσε την κεντρική ιδέα του «διεπιστημονικού προγράμματος», το οποίο εγκρίθηκε από το ΙΚΕ το 1929. Σε συνεργασία με τα εργατικά συνδικάτα, μοιράστηκαν πάνω από τρεις χιλιάδες ερωτηματολόγια με σκοπό τη συλλογή πληροφοριών γύρω από την οικονομική και ψυχολογική κατάσταση των εργατών. Το προσδοκώμενο αποτέλεσμα, ήταν να επιβεβαιωθεί η ροπή του προλεταριάτου προς την επαναστατική δράση εξ' αιτίας της εντεινόμενης οικονομικής κρίσης. Αν, για παράδειγμα, ο πατέρας μιας οικογένειας ήταν μακροχρόνια άνεργος και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση της εξουσίας του και την τάση των υπολοίπων μελών προς αυτονόμηση, αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι η οικονομική εξαθλίωση των μαζών θα τις οδηγούσε στην αμφισβήτηση της εξουσίας του κράτους-προστάτη.

Leo Löwenthal

Γεννήθηκε το 1900 στη Φρανκφούρτη από Εβραϊκή οικογένεια. Ο πατέρας του, γιατρός στο επάγγελμα, ήταν οπαδός του υλισμού και πιστός στην ισχύ της επιστήμης, ίσως από αντίδραση προς το δικό του πατέρα που ήταν ορθόδοξος Εβραίος. Παρά το ότι δεν ενθαρρύνθηκε από το σπίτι του, ο Lowenthal ήταν αυτός που μαζί με το Fromm, είχε τη στενότερη σχέση με τον Ιουδαϊσμό από όλα τα μέλη του Κύκλου της Φρανκφούρτης.

Ενώ ήταν ακόμα μαθητής, γνώρισε τον Adorno, με τον οποίο διατήρησαν από τότε μια πολυκύμαντη σχέση αγάπης-μίσους. Σπούδασε φιλοσοφία και κοινωνιολογία στη Φρανκφούρτη, το Γκίσεν και τη Χαϊδελβέργη, όπου ήταν μεταξύ των ιδρυτών της Σοσιαλιστικής Ένωσης Φοιτητών. Στις αρχές της δεκαετίας του '20, ήρθε σε επαφή με τους κύκλους των Σιωνιστών φοιτητών και άρχισε να δουλεύει, όπως και ο Fromm, στα προγράμματα του Ελεύθερου Εβραϊκού Σχολείου. Γνώρισε τον Ernst Bloch, από τον οποίο επηρεάστηκε ιδιαίτερα, όπως φάνηκε και στη διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Η Κοινωνική Φιλοσοφία του Franz von Baader: Ένα παράδειγμα του προβλήματος της Θρησκευτικής Φιλοσοφίας*. Αυτό το οποίο τον ενθουσίαζε στη φιλοσοφία του Μπάαντερ, ήταν η ιδέα για τη συμμαχία ανάμεσα στην εκκλησία και τις κατώτερες τάξεις, ενάντια στην εκκοσμικευμένη μεσαία τάξη. Όταν αργότερα έγινε βοηθός του Cornelius, γνώρισε, μαζί με τον Adorno, το Horkheimer. Εργαζόταν ήδη στη μέση εκπαίδευση, ενώ

παράλληλα ήταν υπότροφος του ΙΚΕ. Από το 1926 και μετά, προσπαθούσε, όπως και ο Adorno, να πάρουν τον τίτλο του υφηγητή αλλά ο Cornelius απέρριψε τις διατριβές και των δυο ανταγωνιστών.

Το 1930 απέκτησε σταθερή θέση συνεργάτη στο ΙΚΕ, δημοσιεύοντας κοινωνιολογικές αναλύσεις λογοτεχνίας, ασχολούμενος μεταξύ άλλων με τον Ίψεν, την υποδοχή του Ντοστογιέφσκι στη Γερμανία, το Στρίντμπεργκ και τη Γερμανική επική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα.

Theodor W. Adorno

Γεννήθηκε στη Φρανκφούρτη το 1903. Ο πατέρας του, Oscar Wiesengrund, ήταν ένας εβραϊκής καταγωγής έμπορος κρασιών που είχε ασπαστεί τον προτεσταντισμό, ενώ η μητέρα του, Maria Calvelli-Adorno della Piana, καταγόταν από οικογένεια κορσικανών ευγενών⁵².

Πριν από το γάμο της, η μητέρα του υπήρξε επιτυχημένη τραγουδίστρια, ενώ η ανύπαντρη αδελφή της, η οποία ζούσε μαζί με την οικογένεια, ήταν γνωστή πιανίστρια. Η επαφή με τη μουσική και η στοργή που του παρείχαν οι δυο «μητέρες», σημάδεψαν τη νεότητα του Adorno. Έζησε αυτά τα χρόνια πολύ προστατευμένα, μακριά από τις εμπειρίες του πολέμου, της πολιτικής και της εργασίας, ένα «φυτό θερμοκηπίου», όπως έλεγε ο ίδιος αργότερα⁵³. Όσο ήταν ακόμα μαθητής, γνώρισε τον κατά δεκατέσσερα χρόνια μεγαλύτερό του Siegfried Kracauer, ο οποίος τον μύησε στη μελέτη της φιλοσοφίας και συγκεκριμένα του Κάντ. Το 1924 έγινε διδάκτορας φιλοσοφίας γράφοντας μια διατριβή με θέμα τον Χούσερλ υπό την επίβλεψη του Cornelius, μέσω του οποίου γνώρισε το Horkheimer. Το ενδιαφέρον του ωστόσο, ήταν στραμμένο στη μουσική, και ιδιαίτερα στα σύγχρονα ρεύματά της. Είναι χαρακτηριστικό το ότι η πρώτη δημοσίευση του Adorno με θέμα τη φιλοσοφία εμφανίζεται το 1933, ενώ μέχρι τότε είχε

⁵² Το πλήρες ονοματεπώνυμο του Adorno ήταν Theodor Wiesengrund-Adorno. Όμως το 1943, κατά τη διάρκεια της εξορίας του στην Αμερική, το άλλαξε επίσημα και το Wiesengrund περιορίστηκε στο αρχικό W. Βλ. Wiggershaus, σελ. 66

⁵³ Ο. π., σελ. 68

δημοσιεύσει πάνω από εκατό άρθρα γύρω από την αισθητική και την κριτική της μουσικής.

Το 1925 πήγε στη Βιέννη, με σκοπό να σπουδάσει σύνθεση κοντά στον Άλαν Μπεργκ, μέλος του κύκλου του Arnold Schönberg, του συνθέτη τον οποίο θαύμαζε ιδιαίτερα. Οι επιδόσεις του στη σύνθεση δεν ήταν ιδιαίτερα καλές. Η μεγαλύτερη όμως απογοήτευση ήρθε από τη γνωριμία του με τον ίδιο το Σένμπεργκ, ο οποίος δεν έδειξε να εκτιμά τις τεχνικές δυνατότητες ούτε να συμμερίζεται τις ανησυχίες του νεαρού Adorno για την αισθητική.

Το 1927, μετά την επιστροφή του στη Φρανκφούρτη, υπέβαλε την επ' υφηγεσία διατριβή του, με τίτλο *Η Έννοια του Ασυνείδητου στην Υπερβατολογική Θεωρία του Νου*, στον Cornelius. Όπως ο ίδιος παραδέχθηκε σε επιστολή του στον Kracauer, επρόκειτο ουσιαστικά για μια αναδιατύπωση των απόψεων του Cornelius, καθώς ο ίδιος δεν είχε αρκετή αυτοπεποίθηση «ώστε να εκθέσει πρωτότυπη δουλειά για επ' υφηγεσία διατριβή»⁵⁴. Ο Cornelius, αφού διάβασε το μεγαλύτερο μέρος, έκρινε ότι η διατριβή δεν έλεγε τίποτα καινούργιο και την απέρριψε. Ο Adorno απέσυρε την υποψηφιότητά του, όντας χολωμένος με το Horkheimer. Πίστευε ότι δεν τον υποστήριξε όσο θα μπορούσε, σα βοηθός του Cornelius, γιατί δεν είχε βρει τις απόψεις του «αρκετά Μαρξιστικές»⁵⁵. Κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, αφιερώθηκε αποκλειστικά στην κριτική της μουσικής, ενώ άρχισε να κάνει συχνά ταξίδια στο Βερολίνο, όπου συναντούσε τον Benjamin, τον Bloch, τον Brecht, τον Kurt Weil και τη Lote Lenya.

Το 1931, ο Adorno κατάφερε τελικά να γίνει υφηγητής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης. Η διατριβή του είχε θέμα την αισθητική στη φιλοσοφία του Kierkegaard και εγκρίθηκε από τον Paul Tillich, καθηγητή θεολογίας και φιλοσοφίας. Τόσο στη διατριβή, όσο και στο περιεχόμενο των διαλέξεων που άρχισε να δίνει σαν υφηγητής, ήταν εμφανής η επίδραση του Kracauer και του Lukacs. Η σημαντικότερη επιρροή όμως, ήταν αυτή του Benjamin, και ιδιαίτερα του έργου του *Οι Πηγές του Γερμανικού Δράματος*. Ο Benjamin είχε καταθέσει αυτή τη μελέτη σαν επ' υφηγεσία διατριβή στον Cornelius το 1925. Ο Cornelius και ο

⁵⁴ Ο. π., σελ. 81

⁵⁵ Ο. π., σελ. 82

Horkheimer, που την εξέτασε σα βοηθός του, την απέρριψαν χαρακτηρίζοντάς την «ακατανόητη»⁵⁶.

Herbert Marcuse

Γεννήθηκε στο Βερολίνο το 1898. Ο πατέρας του ήταν Εβραίος μέτοχος υφαντουργίας, και αργότερα ιδιοκτήτης κατασκευαστικής εταιρίας. Ο Marcuse υπηρέτησε στο στρατό από τις αρχές του 1918 μέχρι και το τέλος του πολέμου, περίοδο κατά την οποία ήταν μέλος του SPD. Μετά τη δολοφονία των Λήμπκνεχτ και Λούξεμπουργκ, στις οποίες θεώρησε ότι το SPD ήταν συνένοχο, αποχώρησε από το κόμμα αλλά και από την πολιτική γενικότερα. Σπούδασε σύγχρονη Γερμανική ιστορία, φιλοσοφία και οικονομικά, αρχικά στο Βερολίνο και αργότερα στο Φράϊμπουργκ. Το 1922 απέκτησε τον τίτλο του διδάκτορα με τη διατριβή *Ο Καλλιτέχνης στο Γερμανικό Μυθιστόρημα*.

Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του επέστρεψε στο Βερολίνο, όπου, με χρήματα του πατέρα του, απέκτησε ένα μερίδιο εκδοτικού οίκου. Παράλληλα, χρηματοδοτούσε ένα είδος αριστερού φιλολογικού κύκλου, στον οποίο γίνονταν συζητήσεις γύρω από το Μαρξισμό, την ψυχολογία, την τέχνη και τις σύγχρονες τάσεις της αστικής φιλοσοφίας. Τίποτα δεν έδειχνε ότι ο Marcuse θα ακολουθούσε ακαδημαϊκή καριέρα, μέχρι τη στιγμή που διάβασε το *Είναι και Χρόνος* του Χάιντεγκερ, το οποίο μόλις είχε εκδοθεί. Στη φιλοσοφία του Χάιντεγκερ, ο Marcuse βρήκε αυτό το οποίο θεωρούσε ότι έλειπε από το Μαρξισμό: την προσπάθεια να δοθεί απάντηση στο ερώτημα γύρω από το ποια είναι η αυθεντική ανθρώπινη ύπαρξη, με αφετηρία τις καθημερινές μορφές της αλλοτρίωσης. Έχοντας αποφασίσει να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία, το 1928 επέστρεψε στο Φράϊμπουργκ όπου και έγινε βοηθός του Χάιντεγκερ.

Στις αρχές της δεκαετίας του '30, προετοίμαζε την επ' υφηγεσία διατριβή του με θέμα *Η Οντολογία του Χέγκελ και η Θεμελίωση μιας Θεωρίας της Ιστορικότητας*. Ο Marcuse διατηρούσε κριτική στάση απέναντι στη φιλοσοφία του Χάιντεγκερ, κυρίως διότι δεν εξέταζε τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες ύπαρξης

⁵⁶ Ο. π., σελ. 81

του *Dasein*.⁵⁷ Όμως, όντας πολιτικά ανενεργός, οι διαφωνίες του περιορίζονταν σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο, και όταν, το 1933, ο Χάιντεγκερ διακήρυξε δημόσια την πίστη του στο Ναζισμό, ο Marcuse έμεινε άναυδος. Ήδη από το 1932, ο Marcuse είχε εγκαταλείψει την προσπάθειά του να γίνει υφηγητής, καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, το να γίνει υφηγητής ένας Εβραίος στη Γερμανία του 1932 δεν είχε κανένα νόημα⁵⁸. Είναι όμως πιθανό το ότι και ο ίδιος ο Χάιντεγκερ του δημιουργούσε εμπόδια. Ο Marcuse, βλέποντας ότι βρέθηκε σε αδιέξοδο, προσπάθησε μέσω του Χούσερλ⁵⁹ να έρθει σε επαφή με το Horkheimer ώστε να γίνει δεκτός στο ΙΚΕ. Ο Horkheimer ήταν αρχικά αρνητικός, και μόνο μετά από τη μεσολάβηση του Lowenthal, το 1933, ο Marcuse συνάντησε τα υπόλοιπα μέλη του ΙΚΕ όταν ήταν ήδη εξόριστα στη Γενεύη.

Οι δραστηριότητες του ΙΚΕ μέχρι το 1933

Στις εκλογές του 1930, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα (NSDAP) αναδείχθηκε δεύτερη δύναμη μετά από μια προεκλογική περίοδο που συνοδεύθηκε από πολλά επεισόδια και δολοφονίες. Μετά από αυτή την εξέλιξη, το ενδεχόμενο να αναγκαστούν τα μέλη του ΙΚΕ να εγκαταλείψουν κάποια στιγμή τη Γερμανία άρχισε να φαίνεται αρκετά πιθανό. Οι Horkheimer, Pollock, Weil και Lowenthal, που ήταν υπεύθυνοι για τη διοίκηση του ινστιτούτου πήραν τα μέτρα τους προκειμένου να προετοιμαστούν για αυτό το ενδεχόμενο. Μετά από εισήγηση του Horkheimer, αποφασίστηκε να ανοίξει ένα παράρτημα του ΙΚΕ στη Γενεύη. Σχεδόν όλο το κεφάλαιο που είχαν παραχωρήσει οι Weil μεταφέρθηκε στην Ολλανδία, ενώ τα δικαιώματα ιδιοκτησίας της βιβλιοθήκης μεταβιβάστηκαν στο LSE του Λονδίνου. Τα

⁵⁷ Ό. π., σελ. 102

⁵⁸ Ό. π., σελ. 104

⁵⁹ Ο Χούσερλ απευθύνθηκε στο Riezler, ο οποίος ήταν πρόεδρος της συγκλήτου του πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης, και ο Riezler με τη σειρά του στο Horkheimer. Το 1919, σα σύμβουλος του υπουργείου εξωτερικών, ο Riezler ήταν ένθερμος υποστηρικτής της στρατιωτικής επέμβασης ενάντια στη Σοβιετική Δημοκρατία του Μονάχου. Ήταν εκδότης του περιοδικού *Το Γερμανικό Έθνος*, ενώ το 1930 ήταν από αυτούς που διαμαρτυρήθηκαν πιο έντονα για την απονομή του βραβείου Γκαίτε στο Φρόντ (Ό. π., σελ. 664) Με αυτές τις συστάσεις, και με δεδομένο το ότι ο Marcuse ήταν βοηθός του Χάιντεγκερ, δεν ήταν καθόλου ανεξήγητη η αρνητική στάση του Horkheimer απέναντί του.

μέλη του ΙΚΕ συνέχισαν τις ερευνητικές τους δραστηριότητες μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον και υπό την αίσθηση της επικείμενης φυγής.

Το πιο πολλά υποσχόμενο πρόγραμμα, ήταν η διεπιστημονική έρευνα γύρω από την ψυχική δομή της εργατικής τάξης υπό τη διεύθυνση του Fromm και του Horkheimer. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε ήταν η αποστολή ερωτηματολογίων τα οποία θα συμπλήρωναν οι ίδιοι οι εργάτες. Τα ερωτηματολόγια αποτελούνταν από 271 μέρη και οι ερωτήσεις ήταν διατυπωμένες με όσο το δυνατό απλούστερο τρόπο, όμως εκφράστηκαν επιφυλάξεις από άλλους ερευνητές, σχετικά με το κατά πόσο τα ερωτηματολόγια μπορούσαν να αντικαταστήσουν την προσωπική επαφή μεταξύ του ψυχαναλυτή και του αναλυόμενου και να οδηγήσουν στα σωστά συμπεράσματα⁶⁰. Αυτό όμως που πρέπει να επισημάνουμε, είναι το ότι δεν επρόκειτο για ένα πρόγραμμα το οποίο είχε σα σκοπό τη διερεύνηση της πραγματικής κατάστασης, αλλά απέβλεπε περισσότερο στην επιβεβαίωση των προσδοκιών σχετικά με τη ροπή των εργατικών μαζών προς την επαναστατική δράση. Όταν λοιπόν τα πρώτα αποτελέσματα έδειξαν ότι αυτή η επιβεβαίωση δε μπορούσε να θεμελιωθεί, ο αρχικός ενθουσιασμός εξανεμίστηκε. Η εξέταση των ερωτηματολογίων, οδηγούσε μάλλον στο συμπέρασμα ότι η εκδήλωση του ριζοσπαστισμού των εργατών εξαντλούνταν στην ένταξή τους στα κόμματα της ευρύτερης Αριστεράς, κάτι το οποίο ήταν αναμενόμενο μόνο για τους μικροαστούς. Θεωρώντας ότι η δημοσίευση ενός τέτοιου συμπεράσματος θα έκανε την αστική τάξη να νιώσει ακόμα πιο ισχυρή, τα μέλη του ΙΚΕ επιφυλάχθηκαν να επανεξετάσουν το υλικό αναζητώντας πιθανά λάθη στον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας.

Οι απόψεις των συνεργατών του ινστιτούτου, έτσι όπως παρουσιάζονταν μέσα από τις σελίδες της *EKE*, ήταν σαφώς υπέρ του Μαρξισμού. Άλλα ζητήματα προς τα οποία άρχισε να μετατοπίζεται το επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ήταν ο αυξανόμενος αντισημιτισμός και η αποδοχή του Ναζισμού από τις μάζες. Ποτέ όμως τέτοιου είδους άρθρα δε δημοσιεύθηκαν στην *EKE*. Ακόμα και εκεί όπου γινόταν αναφορά σε αυτά τα προβλήματα, οι διατυπώσεις ήταν προσεκτικές και ουδέτερες όπως «κρίση» ή «μονοπωλιακός καπιταλισμός».

⁶⁰ Ο. π., σελ. 116

Η πρώτη περίοδος της εξορίας

Στις 30 Γενάρη του 1933 ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος. Την ίδια μέρα, το σπίτι στο οποίο έμεναν ο Horkheimer και ο Pollock καταλήφθηκε από τα SA και μεταβλήθηκε σε στρατώνα. Ο Horkheimer είχε ειδοποιηθεί και ήδη έμενε σε ένα ξενοδοχείο κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Φρανκφούρτης, από όπου και διέφυγε στη Γενεύη. Σε μικρό χρονικό διάστημα, τον ακολούθησαν και τα περισσότερα μέλη του IKE. Ο μοναδικός που συνελήφθη ήταν ο Wittfogel, ο οποίος στάλθηκε σε διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης και αφέθηκε τελικά ελεύθερος το Νοέμβρη, οπότε κατάφερε να διαφύγει στην Αμερική. Ο Adorno, ο οποίος δεν ήταν ούτε μέλος του ινστιτούτου ούτε πολιτικά ενεργός, ήταν ο μόνος από τον κύκλο του Horkheimer που έμεινε στη Γερμανία. Σε ένα γράμμα που έστειλε αργότερα στο Horkheimer, διαμαρτυρήθηκε γιατί, όπως υποστήριζε, δεν είχε ενημερωθεί για τη μετακίνηση του ινστιτούτου στη Γενεύη. Το καλοκαίρι του 1933, η Γκεστάπο έκανε γνωστή στο IKE τη διακοπή της λειτουργίας του και τη δήμευση των περιουσιακών του στοιχείων γιατί «είχε ενθαρρύνει ενέργειες εχθρικές προς το κράτος»⁶¹.

Πέρα από τις ιδιαιτερότητες που είχαν σχέση τον πολιτικό προσανατολισμό αλλά και το φυλετικό προσδιορισμό του IKE, το κύμα διώξεων άγγιξε τον ευρύτερο ακαδημαϊκό χώρο και τη Γερμανική κοινωνία γενικότερα. Σύμφωνα με τη Νομοθετική Πράξη της 7^{ης} Απριλίου, όσοι ήταν Εβραίοι, σοσιαλιστές και κομμουνιστές δε μπορούσαν πλέον να είναι δημόσιοι λειτουργοί. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να απολυθεί περίπου το 45 τοις εκατό των πανεπιστημιακών⁶², μέσα στο οποίο περιλαμβάνονταν άνθρωποι με απόψεις πολύ πιο ήπιες από αυτές του κύκλου του IKE αλλά και αρκετοί οι οποίοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν δεξιοί εθνικιστές όπως ο Riezler (βλ. σημ. 50).

Έχοντας πλέον εγκατασταθεί στη Γενεύη, ο Horkheimer απευθύνθηκε μέσω επιστολής στις Γερμανικές αρχές, υποστηρίζοντας ότι το IKE ήταν πολιτικά ουδέτερο και ότι αν ο ίδιος είχε υποστηρίξει μια θεωρία – εννοώντας το Μαρξισμό – το είχε κάνει λόγω της επιστημονικής της αξίας. Υπενθυμίζοντας ότι ποτέ δεν είχε υπάρξει

⁶¹ Ο. π., σελ. 128

⁶² Ο. π., σελ. 129

μέλος κάποιου κόμματος, απαίτησε την αποκατάστασή του, θεωρώντας απαράδεκτη αυτή τη συμπεριφορά απέναντι σε έναν καθηγητή⁶³. Η διαμαρτυρία μπορεί να φαίνεται αστεία, όμως αυτό το οποίο τελικά κατάφερε, με τη βοήθεια ενός «ικανότατου δικηγόρου» όπως έλεγε ο ίδιος⁶⁴, ήταν να επιτύχει την αποδέσμευση της περιουσίας του και τη μεταφορά της στο εξωτερικό. Το περιστατικό δεν έχει καμία σημασία όσο αφορά την πορεία της εξέλιξης του ΙΚΕ, είναι όμως αποκαλυπτικό όσο αφορά το χαρακτήρα του Horkheimer και τις μεθόδους με τις οποίες αντιμετώπιζε παρόμοιες καταστάσεις⁶⁵.

Το Φλεβάρη του 1933, η Εταιρία Κοινωνικών Ερευνών έδωσε τη θέση της στη *Société Internationale de Recherches Sociales*, με έδρα τη Γενεύη. Η εγκατάσταση όμως στην Ελβετία ήταν μια προσωρινή λύση καθώς η απειλή της Γερμανίας και της φασιστικής Ιταλίας φαινόταν αρκετά κοντινή, και η ίδια η Ελβετία δεν ήταν ιδιαίτερα φιλική απέναντι στους πρόσφυγες. Ένα νέο παράρτημα δημιουργήθηκε στο Παρίσι, όπου θα εκδιδόταν στο εξής η *EKE*.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής στην Ελβετία, οι ερευνητικές δραστηριότητες επικεντρώθηκαν ακόμα περισσότερο στο διεπιστημονικό πρόγραμμα. Νέα ερωτηματολόγια μοιράστηκαν στην Ελβετία και στη Γαλλία, με σκοπό τη διερεύνηση της εξάρτησης της πατριαρχικής εξουσίας από τις οικονομικές συνθήκες. Παράλληλα, εμφανίστηκαν στην *EKE* τα πρώτα κείμενα που αφορούσαν την άνοδο του Ναζισμού. «*Η ανθρωπότητα δεν έχει υπό καμία έννοια το περιθώριο επιλογής στην παρούσα φάση ανάμεσα στη φιλελεύθερη οικονομία και την κατάσταση του ολοκληρωτικού κράτους, αφού η μια οδηγεί αναγκαστικά στην άλλη, ακριβώς επειδή η δεύτερη εξυπηρετεί καλύτερα την απαίτηση του φιλελευθερισμού για διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας των σημαντικότερων*

⁶³ Ό. π., σελ. 131

⁶⁴ Ό. π., σελ 132

⁶⁵ Ο Horkheimer πάντοτε φρόντιζε να είναι κατά το δυνατό εξασφαλισμένος. Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά την απόλυσή του από το Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, ο μισθός του καταβαλλόταν κανονικά από την Εταιρία Κοινωνικών Ερευνών όπως προέβλεπε για αυτή την περίπτωση ειδικός όρος που προστέθηκε το 1932 στο συμβόλαιο που είχε υπογράψει όταν ανέλαβε τη διεύθυνση του ΙΚΕ. Στο συμβόλαιο μάλιστα καθοριζόταν και το ύψος της μηνιαίας αποζημίωσης σε διαφορετικά νομίσματα, ανάλογα με τη χώρα διαμονής. Ό. π., σελ. 108

κοινωνικών πόρων.»⁶⁶ Η άποψη αυτή του Horkheimer, που ήταν και η κυρίαρχη ερμηνεία από τη μεριά των κομμουνιστών, έβρισκε σύμφωνα και τα υπόλοιπα μέλη του κύκλου. Ο φασισμός ήταν το λογικό επακόλουθο του φιλελευθερισμού.

Η εγκατάσταση στην Αμερική

Η αίσθηση ότι ο Ναζισμός συνεχώς προελαύνει στην Ευρώπη, ήταν διάχυτη στα μέλη του ΙΚΕ. Εκτός όμως από αυτό το αίσθημα ανασφάλειας που διακατείχε τους πρόσφυγες, υπήρχε ένα ακόμα πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί. Από τη στιγμή που κόπηκαν οι δεσμοί με το Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, το ινστιτούτο είχε βρεθεί εκτός ακαδημαϊκού χώρου. Αν αυτή η κατάσταση παρατεινόταν για μεγάλο διάστημα, υπήρχε κίνδυνος ο κύκλος του Horkheimer να μεταβληθεί σε μια περιθωριακή ομάδα και να χάσει το κύρος του. Ο Fromm είχε ήδη επισκεφθεί μια φορά την Αμερική εκείνη την περίοδο, και είχε εξασφαλίσει την πρόσκληση του Ψυχαναλυτικού Ινστιτούτου του Σικάγο για το τέλος του 1933. Ο Horkheimer και ο Pollock ήταν αρκετά διστακτικοί απέναντι στην προοπτική της μετανάστευσης στην Αμερική, σταδιακά όμως αυτό το ενδεχόμενο άρχισε να συζητιέται όλο και περισσότερο. Την άνοιξη του 1934, ο Horkheimer αποφάσισε να κάνει ένα αναγνωριστικό ταξίδι με τη Maidon στις ΗΠΑ. Λίγο μετά την άφιξή του, έγραψε στον Pollock: «...εδώ είναι σαφώς καλύτερα από ότι στην Ευρώπη, αφού εκεί όλα δείχνουν να γίνονται όλο και πιο σκοτεινά.»⁶⁷ Σύμφωνα με την εκτίμηση του Horkheimer, η κατάσταση στις ΗΠΑ δεν ήταν ιδανική, αλλά θεωρούσε ότι άφηνε κάποια περιθώρια ελευθερίας στους ακαδημαϊκούς ερευνητές, κάτι το οποίο πίστευε ότι θα ήταν σύντομα αδιανόητο στην Ευρώπη.

Στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια δίδασκαν ο Ρόμπερτ Λιντ (Robert S. Lynd) και ο Ρόμπερτ Μακάιβερ (Robert MacIver), οι κορυφαίοι Αμερικανοί κοινωνιολόγοι της εποχής, και οι οποίοι θα μπορούσαν, τουλάχιστον με τα μέτρα των ΗΠΑ, να χαρακτηριστούν αριστερών αποκλίσεων. Ο Julian Gumperz, ο οποίος ήταν από τους βοηθούς του Pollock στη Φρανκφούρτη και είχε Αμερικανική υπηκοότητα, ήρθε σε επαφή μαζί τους και τους ενημέρωσε για την πρόθεση του ΙΚΕ να συνεργαστεί με πανεπιστημιακό ίδρυμα των ΗΠΑ. Οι δυο καθηγητές έδειξαν

⁶⁶ Ο. π., σελ. 142

⁶⁷ Ο. π., σελ. 143

μεγάλο ενδιαφέρον και θέλησαν να έρθουν σε επαφή με το Horkheimer. Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, αποτυπώνεται με χαρακτηριστικό τρόπο η διαφορά ανάμεσα στις νοοτροπίες που επικρατούν στις δυο πλευρές του Ατλαντικού. Οι Αμερικανοί δεν έβλεπαν τον κύκλο της Φρανκφούρτης σα μια ανταγωνιστική σχολή, αλλά σα μια ομάδα προοδευτικών κοινωνιολόγων με μεγάλο κύρος και ενδιαφέρουσες απόψεις. Ρίχνοντας μια γρήγορη ματιά στα τεύχη της *EKE*, σχημάτισαν την αντίληψη ότι επρόκειτο για Ευρωπαίους με ριζοσπαστικές τάσεις, οι οποίοι όμως δεν προπαγάνδιζαν ακραίες πολιτικές θέσεις. Η τακτική της αποφυγής χρησιμοποίησης Μαρξιστικής ορολογίας στα κείμενα της *EKE*, την οποία είχε ακολουθήσει ο Horkheimer, αποδείχτηκε καθοριστική, καθώς οι Αμερικανοί θεώρησαν ότι οι Ευρωπαίοι δεν είχαν κάποια σχέση με το Μαρξισμό. Ο Horkheimer, από την άλλη μεριά, ήταν πολύ επιφυλακτικός και προετοιμασμένος για μια πολύ προσεκτική διαπραγμάτευση. Ο αυθορμητισμός και η άμεση ανταπόκριση των Αμερικανών τον αιφνιδίασαν και τον έφεραν σε αμηχανία. Τους ρώτησε μάλιστα αν ήταν βέβαιοι ότι γνώριζαν το περιεχόμενο των εκδόσεων του IKE. Ήταν επίσης διστακτικός γιατί φοβόταν ότι μια δέσμευση με το Κολούμπια θα μπορούσε να μειώσει την αυτονομία του ινστιτούτου και να αλλοιώσει την ιδεολογική του ταυτότητα και τους ερευνητικούς του προσανατολισμούς⁶⁸⁶⁹. Τελικά, το καλοκαίρι του 1934, οι δυο πλευρές συμφώνησαν να στεγαστεί το IKE στις κτιριακές εγκαταστάσεις του Κολούμπια. Μέσα σε λίγο καιρό, όλα τα μέλη του IKE ήταν και πάλι μαζί στη Νέα Υόρκη, όπου ιδρύθηκε ένα νέο παράρτημα, εκτός από αυτό της Γενεύης, με το όνομα *International Institute of Social Research*.

Μια από τις προτεραιότητες που έθεσε ο Horkheimer μετά την εγκατάσταση του IKE στην Αμερική, ήταν η παραγωγή και η δημοσίευση νέου

⁶⁸ Ό. π., σελ. 146

⁶⁹ Ο Horkheimer ήταν βέβαιος ότι αν αποκαλυπτόταν η πραγματική ιδεολογική τους ταυτότητα, τα μέλη του IKE θα αντιμετώπιζαν προβλήματα με τις Αμερικανικές αρχές. Αυτός ο φόβος είχε, όπως άλλωστε αποδείχθηκε αργότερα, πραγματική βάση, αλλά ήταν και αποτέλεσμα της τραυματικής εμπειρίας των όσων είχαν συμβεί προηγουμένως στη Γερμανία. Χαρακτηριστικό είναι το ότι ο Horkheimer ειδοποίησε το Wittfogel να μη φέρει μαζί του τις σημειώσεις που είχε κρατήσει για τη Γερμανική Επανάσταση, γιατί φοβόταν ότι αν τις ανακάλυπταν κατά τον έλεγχο των αποσκευών θα τον έστελναν πίσω στην Ευρώπη. Ό. π., σελ. 147

ερευνητικού έργου. Αυτή η κίνηση ήταν απαραίτητη προκειμένου να κάνει το ινστιτούτο αισθητή την παρουσία του στο νέο ακαδημαϊκό περιβάλλον και να παγιώσει τη θέση του. Νέα ερωτηματολόγια μοιράστηκαν στην Αμερική, ενώ τα συμπεράσματα από την επεξεργασία του ήδη συγκεντρωμένου υλικού δημοσιεύτηκαν το 1935 με τον τίτλο *Μελέτες για την Αυθεντία και την Οικογένεια*. Υποτίθεται ότι το διεπιστημονικό πρόγραμμα βρισκόταν σε «διαρκή εξέλιξη» αλλά αυτή θα παρέμενε και η μοναδική δημοσίευση συλλογικής έρευνας.

Μέχρι εκείνη την εποχή, ο μοναδικός ο οποίος φαινόταν να έχει ενδιαφέρουσες ιδέες κατά το Horkheimer, ήταν ο Fromm. Την ίδια όμως περίοδο, άρχισε ξανά η αλληλογραφία με τον Adorno, με τον οποίο ο Horkheimer δεν είχε επικοινωνήσει από τότε που έφυγε από τη Γερμανία. Στο μεταξύ, το Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης είχε αφαιρέσει από τον Adorno το δικαίωμα να διδάσκει επειδή είχε φανεί ασυνεπής στην υποχρέωσή του να δίνει διαλέξεις. Μετά από κάποιες προσπάθειες που έκανε να συνεχίσει εργάζεται σαν κριτικός μουσικής, ο Adorno κατάλαβε ότι το κλίμα στη Γερμανία ήταν αρκετά εχθρικό, ακόμα και για κάποιον που είχε απλώς Εβραίο πατέρα, όπως αυτός. Το 1934, εγκαταστάθηκε στην Αγγλία, με την ελπίδα ότι εκεί θα μπορούσε να έχει την ευκαιρία να δημιουργήσει μια νέα ακαδημαϊκή καριέρα. Αυτό όμως αποδείχτηκε πιο δύσκολο από ότι περίμενε. Ο Adorno άρχισε να παρακολουθεί μαθήματα στο Μέρτον Κόλλετζ, όπου γνώριζε τον Τζον Κέυνς (John Maynard Keynes, ο γνωστός οικονομολόγος) ο οποίος ήταν φίλος του πατέρα του. Σύμφωνα με τη συμβουλή του Κέυνς, ο Adorno θα έπρεπε να αποκτήσει ένα νέο διδακτορικό τίτλο στην Αγγλία, αλλά πριν από αυτό έπρεπε να παρακολουθήσει μαθήματα για δυο χρόνια.

Από τη στιγμή που αποκαταστάθηκε η μεταξύ τους επικοινωνία, ο Horkheimer άρχισε να δείχνει ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις ιδέες του Adorno και ιδιαίτερα για τον τρόπο που ο δεύτερος αντιλαμβανόταν τις υπάρχουσες συνθήκες⁷⁰. Η αντίληψη του Adorno για τη διαλεκτική, ήταν εμπνευσμένη από το πώς χρησιμοποιούσε ο Μαρξ τη λογική του Χέγκελ: την ανάδειξη των αντιφάσεων της θεωρίας του αντιπάλου, και την όξυνσή τους ώστε το

⁷⁰ Ο. π., σελ. 162

σύστημά του να καταρρεύσει «εσωτερικά»⁷¹. Αυτό ίσως που έκανε το Horkheimer να προσεγγίσει τον Adorno, ήταν η ανάγκη την οποία ένιωθε να διαφυλάξει την προσήλωση του ινστιτούτου στην υπόθεση της Αριστεράς απέναντι στον κίνδυνο της αφομοίωσης από ένα περιβάλλον πραγματιστικό, ξένο προς την πολιτική του φιλοσοφία και το οποίο ταίριαζε πιο πολύ στην ουδετερότητα του αστού επιστήμονα. Εκτός αυτού, μέσα από την επικοινωνία τους ο Horkheimer διατηρούσε μια επαφή με τη φιλοσοφική σκέψη που παρέμενε ακόμα ζωντανή στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα με αυτή του Benjamin. Αρχικά, ο Horkheimer ήταν τουλάχιστον επιφυλακτικός απέναντι στη φιλοσοφία του Benjamin καθώς έβρισκε ότι περιείχε υπερβολικά πολλά μεταφυσικά στοιχεία. Με την πάροδο του χρόνου, αλλά και τη μεσολάβηση του Adorno, ο Horkheimer όχι απλώς άλλαξε γνώμη, αλλά μετά τη συνάντησή του με το Benjamin στο Παρίσι το 1937, έγραφε τον Adorno: «Απ' τις ωραιότερες αναμνήσεις μου είναι μερικές ώρες με τον Benjamin. Απ' όλους, αυτός είναι ο πιο κοντινός μας. Θα κάνω ότι περνάει απ' το χέρι μου για να βγει από την οικονομική μιζέρια του.»⁷² Ο Benjamin ήταν συνεργάτης του παραρτήματος του IKE στο Παρίσι από το 1935 και αρκετά κείμενά του είχαν δημοσιευθεί στην EKE. Όμως, παρά την απελπιστική οικονομική κατάστασή του⁷³, λάμβανε μόνο κάποια μικρά εμβάσματα. Τελικά, ο Benjamin δεν έγινε μέλος του IKE παρά το 1940, λίγο πριν από την αποτυχημένη απόπειρα απόδρασής του από την Ευρώπη που κατέληξε στην αυτοκτονία του. Το 1938, ο Adorno ήταν ο τελευταίος από τον κύκλο του Horkheimer που έφτασε στην Αμερική.

Ο Horkheimer είχε ήδη βρει απασχόληση για τον Adorno στη Ραδιοφωνική Έρευνα του Πρίνστον. Οι εμπειρίες του Adorno σχετικά με τη συνεργασία του με τους Αμερικανούς, έδειξαν ότι εκτός από το χάσμα πολιτικών

⁷¹ Ο. π., σελ. 189

⁷² Gumnior-Ringeuth, σελ. 59

⁷³ Η διστακτικότητα του Horkheimer απέναντι στην ανάληψη οικονομικών δεσμεύσεων ήταν ο κύριος λόγος για τον οποίο καθυστέρησε η ένταξη του Benjamin στο IKE. Ο ίδιος ο Μπέγιαμιν, σε επιστολές που έστελνε στο Σόλεμ, περιέγραφε αυτή τη συμπεριφορά ως σχεδόν σαδιστική, αυτό όμως είχε πιθανότατα να κάνει και με την ιδιαιτερότητα του χαρακτήρα του. Ο Benjamin θεωρούσε ότι ο κόσμος ήταν υποχρεωμένος να του παρέχει τις υλικές προϋποθέσεις ώστε αυτός να αφιερωθεί αποκλειστικά στο έργο του. Βλ. Wiggershaus, σελ. 191

απόψεων και αντιλήψεων, τα μέλη του ΙΚΕ έπρεπε να αντιμετωπίσουν ένα περιβάλλον το οποίο αξιολογούσε αυτό το οποίο ονόμαζαν «έρευνα» με κριτήρια τελείως διαφορετικά από τα δικά τους. Το 1936, ο Adorno είχε δημοσιεύσει στην ΕΚΕ ένα άρθρο σχετικά με την κοινωνιολογική ερμηνεία της τζαζ. «...το άρθρο, αν και αναφερόταν στα μουσικά στοιχεία που αναφερόταν στην περίπτωση, είχε το εξής μειονέκτημα: δεν είχε αποδειχθεί, όπως απαιτούσαν οι αμερικάνικες ιδέες της κοινωνιολογίας. [...] Προκάλεσα έτσι την αντίρρηση που δεν επρόκειτο ν' ακούσω για τελευταία φορά: «Πού είναι οι αποδείξεις;»»⁷⁴.

Αυτού του είδους η «ασυμμετρία», θα μπορούσε να οδηγήσει το ΙΚΕ σε απομόνωση από το υπόλοιπο ακαδημαϊκό περιβάλλον. Από την άλλη μεριά, η πλήρης προσαρμογή θα οδηγούσε σε αφομοίωση και απώλεια προσανατολισμού. Όμως, για τον κύκλο της Φρανκφούρτης, το ΙΚΕ δεν προσέφερε απλά μια ακαδημαϊκή «στέγη». Άλλωστε, ένα μεγάλο πλήθος Ευρωπαίων πολιτικών προσφύγων είχε γίνει δεκτό από τα Αμερικανικά πανεπιστήμια χωρίς να ανήκει σε ένα αντίστοιχο ίδρυμα. Ο ουσιαστικός ρόλος του ΙΚΕ, ήταν να παρέχει έναν αυτόνομο χώρο, μέσα στον οποίο τα μέλη του θα μπορούσαν να διατηρήσουν μια σχετική αυτονομία και όλοι γνώριζαν ότι ο καθένας τους ξεχωριστά δε θα μπορούσε να πετύχει κάτι τέτοιο. Εάν λοιπόν το Ινστιτούτο κατέληγε να αφομοιωθεί, ουσιαστικά θα έχανε το λόγο ύπαρξής του.

Η παραπάνω κατάσταση οδήγησε τελικά στην απομόνωση. Τα σεμινάρια των Horkheimer, Pollock, Adorno και Weil, για τους φοιτητές του Κολούμπια, παρουσίαζαν ελάχιστη έως μηδενική συμμετοχή, και κατέληγαν ουσιαστικά σε ιδιωτικές συζητήσεις ανάμεσα στα μέλη του ΙΚΕ, τα οποία όμως δεν έκαναν και καμιά ιδιαίτερη προσπάθεια για να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των φοιτητών με τη θεματολογία και το ύφος των σεμιναρίων. Το παράδοξο ήταν ότι όταν τα Αμερικανικά πανεπιστήμια προσέφεραν τις καθηγητικές έδρες σε άλλους Ευρωπαίους, τα μέλη του ΙΚΕ ένιωθαν προσβεβλημένα⁷⁵.

⁷⁴ T. Adorno, *Επιστημονικές Εμπειρίες ενός Ευρωπαίου Διανοουμένου στην Αμερική*, Ύψιλον 1987, σελ. 11-12

⁷⁵ Wiggershaus, σελ. 251

Το 1937, δημοσιεύθηκαν τα κείμενα του Horkheimer «*Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία*» και «*Η Νεώτερη Επίθεση κατά της Μεταφυσικής*». Μέσα από αυτά, ο Horkheimer επιτέθηκε ανοικτά στις αντιλήψεις που επικρατούσαν στην Αμερική, και ιδιαίτερα στο Λογικό Θετικισμό, στον οποίο αναφερόταν αποκλειστικά το δεύτερο κείμενο.

Ο Horkheimer κατηγορούσε τους θετικιστές συναδέλφους ότι – ανεξάρτητα από τις αρχικές τους προθέσεις – είχαν περάσει στο στρατόπεδο της αντίδρασης⁷⁶, και η απόφασή του να προχωρήσει σε μια τόσο έντονη κριτική δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των αντιρρήσεών του απέναντι στη Θετικιστική επιστημολογία, αλλά και της εκτίμησης που είχε για την πολιτική κατάσταση στην Αμερική.

Η φιλελεύθερη παρένθεση του New Deal έκλεισε προς το τέλος της δεκαετίας του '30 και όλο το πολιτικό σκηνικό είχε ήδη μετατοπιστεί προς τα δεξιά. Η μετατόπιση αυτή έφερνε τη σχετική θέση του ΙΚΕ πιο αριστερά μέσα σε αυτό το περιβάλλον, χωρίς αυτό να οφείλεται στην υιοθέτηση πιο ριζοσπαστικών απόψεων από τη μεριά του. Οι απαρχές του Αμερικανικού Αντικομμουνισμού, ο οποίος εντάθηκε ιδιαίτερα μετά το σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ, εντοπίζονται σε αυτή ακριβώς τη χρονική περίοδο⁷⁷. Η άποψη σύμφωνα με την οποία ο Ναζισμός και ο Κομμουνισμός αποτελούν διαφορετικές όψεις του Ολοκληρωτισμού, επικρατούσε

⁷⁶ ««Η αντίληψη ότι η σκέψη αποτελεί δήθεν ένα μέσον που μας επιτρέπει να γνωρίσουμε για τον κόσμο περισσότερα από αυτά που παρατηρήσαμε...μας φαίνεται απολύτως μυστηριώδης», αναφέρεται σε μια δημοσίευση του Κύκλου της Βιέννης. Η υιοθέτηση αυτής της αρχής ενδείκνυται ιδιαίτερα σε ένα κόσμο με μια στολισμένη πρόσοψη που σε όλα της τα μέρη καθρεφτίζει ομοθυμία και τάξη, ενώ στο εσωτερικό του κατοικεί ο τρόμος. Μονοκράτορες, κακοί κυβερνήτες αποικιακών επαρχιών και σαδιστές διοικητές φυλακών επιθυμούσαν πάντοτε επισκέπτες αυτής της νοοτροπίας. Όταν όμως η επιστήμη συνολικά λαμβάνει τέτοιον χαρακτήρα, όταν η σκέψη γενικά χάνει την ιδιογνωμοσύνη και την απαραπλήρητη θέληση να διαπεράσει ένα δάσος παρατηρήσεων και «να γνωρίσει περισσότερα για τον κόσμο» απότι ακόμη και ο καλοπροαίρετος ημερήσιος τύπος, τότε συμμετέχουν παθητικά στη γενική αδικία.» ΝΕΕΜ 460

⁷⁷ Το ρεύμα του αντικομμουνισμού διακόπηκε πρόσκαιρα μόνο κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου για να επανέλθει εντονότερο μετά τη λήξη του. Αν οι εξελίξεις δεν είχαν φέρει τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ απέναντι σε ένα κοινό εχθρό, ο βασικός αντίπαλος της Αμερικής θα εξακολουθούσε πιθανότατα να είναι η Σοβιετική Ένωση. Βλ. Hobsbawm, κεφ. IV και V.

όλο και περισσότερο στις τάξεις της Αμερικανικής διανόησης. Ακόμα και ο Borkenau, παλιός συνεργάτης του ΙΚΕ (βλ. παραπάνω, σελ.41), στο έργο του *Ο Ολοκληρωτικός Εχθρός*, έγραφε το 1939: «Ο Ναζισμός είναι ο Φαιός Μπολσεβικισμός, ακριβώς όπως ο Μπολσεβικισμός θα μπορούσε να περιγραφεί σαν «Ερυθρός Φασισμός»».⁷⁸

Μέσα σε ένα τοπίο το οποίο γινόταν ολοένα και πιο εχθρικό, τα μέλη του ΙΚΕ δοκίμαζαν συναισθήματα που θύμιζαν πολύ έντονα τις τελευταίες μέρες της Βαϊμάρης, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση δυο αστυνομικών που υπέβαλαν διάφορες ερωτήσεις στα μέλη του προσωπικού⁷⁹. Η έντονη ανησυχία, που οφειλόταν σίγουρα κατά ένα μέρος στην τραυματική εμπειρία των όσων είχαν συμβεί στη Γερμανία, είχε και πραγματική βάση. Με δεδομένη την αίσθηση της περιθωριοποίησης, τα κείμενα του Horkheimer αποτελούσαν προσπάθειες αφύπνισης των διανοουμένων, αλλά και υπεράσπισης της κριτικής διαλεκτικής σκέψης απέναντι στον τυποποιημένο Λόγο ο οποίος τη θεωρούσε «περίεργη» ή «ύποπτη»⁸⁰.

Ένα άλλο κείμενο του Horkheimer που έθετε τα ίδια ζητήματα, ήταν το *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*, το απευθυνόταν στους Εβραίους που είχαν καταφύγει στις ΗΠΑ. Σε γενικές γραμμές, η κοινότητα των Εβραίων εξόριστων στις ΗΠΑ αποτελούταν από μάλλον συντηρητικά στοιχεία, καθώς οι περισσότεροι αριστεροί είχαν εγκατασταθεί στο Μεξικό⁸¹. Το κείμενο είχε σα σκοπό να επισημάνει στους πιο προοδευτικούς από αυτούς τον κίνδυνο να αφομοιωθούν από την Αμερικανική πραγματιστική σκέψη και να ξεχάσουν «την «Εβραιοεγελιανή Διάλεκτο» που

⁷⁸ Wiggershaus, σελ. 256

⁷⁹ Ο. π., σελ. 255

⁸⁰ Ακόμα και η κριτική της Αμερικανικής διανόησης απέναντι στο Ναζισμό κινούταν στο μοτίβο του μανιχαϊστικού διαχωρισμού καλό-κακό. Ο Hermann Rauschning, πρώην ηγετικό στέλεχος του NSDAP, περιέγραφε το Ναζισμό σαν την «επανάσταση του μηδενισμού». Το ομώνυμο βιβλίο (1938), όπως και *Η Φωνή της Καταστροφής* (1940) του ίδιου, αποτελούσαν την πιο επιτυχημένη και δημοφιλή ερμηνεία του Ναζισμού από έναν πρόσφυγα στις ΗΠΑ. Ο. π., σελ. 256

⁸¹ Ο. π., σελ. 257

κάποτε συνέδεε το Λονδίνο προς τη Γερμανική Αριστερά», όπως περιέγραφε σε μια εμπνευσμένη περίφραση ο Horkheimer το Μαρξισμό⁸².

Η σταδιακή αποσύνθεση του ΙΚΕ

Κατά την περίοδο που το ΙΚΕ είχε ακόμα την έδρα του στη Γερμανία, τα περισσότερα από τα μέλη του κατείχαν κάποια θέση στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, από το οποίο έπαιρναν τους μισθούς τους. Από τη στιγμή που τα μέλη του ΙΚΕ εγκατέλειψαν τη Γερμανία, το ινστιτούτο αναγκάστηκε να αναλάβει πρόσθετα οικονομικά βάρη. Η μισθοδοσία, οι υποτροφίες και τα έξοδα της ΕΚΕ, έπρεπε πλέον να καλύπτονται εξ' ολοκλήρου από το κεφάλαιο το οποίο είχαν χορηγήσει οι Weil. Η άντληση χρημάτων από αυτό το κεφάλαιο δεν έβρισκε αντίθετους τους Weil, αφού αυτός ήταν και ο σκοπός για τον οποίο το είχαν χορηγήσει, αλλά δημιουργούσε έντονη ανασφάλεια στο Horkheimer. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο όταν ο Pollock είχε την ατυχή έμπνευση να επενδύσει μέρος του κεφαλαίου στο χρηματιστήριο⁸³.

Ο Horkheimer, σα διευθυντής του ινστιτούτου, έπρεπε να εξασφαλίσει, εκτός από την παγίωση της θέσης του ΙΚΕ στον Αμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο, και την οικονομική του επιβίωση. Όπως ήδη περιγράψαμε, στην επίτευξη του πρώτου παρουσιάζονταν αρκετές ιδιαιτερότητες και δυσκολίες και, από την άλλη μεριά, ο Horkheimer ήθελε να αφιερώσει χρόνο στην παραγωγή δικού του έργου. Παράλληλα, για τα υπόλοιπα μέλη του ΙΚΕ ο Horkheimer ήταν ο πάτερ φαμίλιας στον οποίο εναπόθεταν τις ελπίδες τους τόσο στο θέμα της πνευματικής καθοδήγησης όσο και αυτό της οικονομικής στήριξης. Όταν όμως το σκάφος βρέθηκε σε τρικυμία, ο κυβερνήτης αποφάσισε να ξεφορτωθεί μερικά από τα μέλη του πληρώματος.

Η δραστική περικοπή της οικονομικής ενίσχυσης ήταν ένα πρώτο έμμεσο μήνυμα. Ο Horkheimer, πέρα από το σαφή διαχωρισμό του ΙΚΕ σε σχέση με το υπόλοιπο περιβάλλον, υιοθετούσε και ένα διαχωρισμό μέσα στα ίδια τα πλαίσια

⁸² Ο. π., σελ. 259

⁸³ Ο. π., σελ. 249-250

του αρχικού κύκλου της Φρανκφούρτης. Από τη μια μεριά το «εσωτερικό», που το αποτελούσαν ο ίδιος, ο Adorno και ο Pollock, και από την άλλη μεριά το «εξωτερικό». Στην περίπτωση του Adorno καθοριστική ήταν η συνάφεια απόψεων, ενώ όσο αφορά τον Pollock ήταν μάλλον οι συναισθηματικοί δεσμοί. Απογοητευμένος από την πορεία του διεπιστημονικού προγράμματος, αλλά και λόγω της πολιτικής πραγματικότητας, ο Horkheimer είχε στρέψει το ενδιαφέρον του αποκλειστικά στη συγγραφή ενός έργου με θέμα τη Διαλεκτική. Ο μόνος ο οποίος είχε, κατά τη γνώμη του, γόνιμες ιδέες προς αυτή την κατεύθυνση ήταν ο Adorno – εκτός βέβαια από το Benjamin ο οποίος ποτέ δεν έφτασε στην Αμερική. Ο Horkheimer σχεδίαζε λοιπόν να απαλλαγεί από τις οικονομικές και διοικητικές δεσμεύσεις του απέναντι στο «εξωτερικό» και να εγκατασταθεί μαζί με τον Adorno στη Δυτική Ακτή ώστε να αφοσιωθούν στα ενδιαφέροντά τους. Το σχέδιο τελικά πραγματοποιήθηκε, δίνοντας σαν αποτέλεσμα τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (1944).

Η μείωση ή η διακοπή της οικονομικής ενίσχυσης των συνεργατών του ΙΚΕ, δεν έκανε αμέσως αντιληπτή από τη μεριά τους την πρόθεση του Horkheimer να τους απομακρύνει. Αφ' ενός, το ΙΚΕ ήταν το πνευματικό τους «σπίτι» το οποίο θεωρούσαν ότι έπρεπε να υπερασπιστούν αυτή τη δύσκολη στιγμή, και αφ' ετέρου για τους περισσότερους ήταν πολύ δύσκολο να αναζητήσουν την οικονομική τους εξασφάλιση στον υπόλοιπο ακαδημαϊκό χώρο. Ο Fromm, ο Wittfogel, ο Grossmann και μερικοί περιστασιακοί συνεργάτες, ήταν οι πρώτοι οι οποίοι διέκοψαν τους δεσμούς τους με το ΙΚΕ. Τα υπόλοιπα μέλη αποδόθηκαν σε μια απέλπιδα προσπάθεια αναζήτησης πόρων. Δυο ερευνητικά προγράμματα, ένα για τον αντισημιτισμό και ένα για τις κοινωνικές συνθήκες της ανόδου του Ναζισμού, σχεδιάστηκαν με την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να χρηματοδοτηθούν από το Ίδρυμα Ροκφέλλερ.⁸⁴ Την ίδια εποχή (1941), ο Horkheimer είχε εγκατασταθεί μαζί με τη γυναίκα του στο Λος Άντζελες, φροντίζοντας όμως να δώσει την εντύπωση ότι επρόκειτο απλά για προσωρινή εγκατάσταση⁸⁵. Η χρηματοδότηση δεν εγκρίθηκε και ο Horkheimer άρχισε να πιστεύει ότι τα πρώην μέλη του ΙΚΕ και παλιοί

⁸⁴ Ο. π., σελ. 275

⁸⁵ Ο. π., σελ. 277

αντίπαλοι από την εποχή της Γερμανίας επηρέαζαν αρνητικά τις επιτροπές. Οι υποψίες του έγιναν ακόμα πιο έντονες όταν απορρίφθηκε μια επιχορήγηση του Adorno αλλά εγκρίθηκε μια άλλη για το Marcuse. Ο Horkheimer πίστευε ότι όλοι είχαν στραφεί ενάντια στο ΙΚΕ επειδή είχε αρνηθεί την υποταγή στο Αμερικανικό κεφάλαιο⁸⁶. Όταν όμως, κατά την ίδια περίοδο, το Κολούμπια πρότεινε στο ΙΚΕ να συγχωνευθούν, ο Horkheimer αρνήθηκε. Η συγχώνευση θα δημιουργούσε πολύ καλές προοπτικές για ορισμένα μέλη, όπως ο Marcuse, τα οποία ήταν πιθανό να γίνουν καθηγητές. Όμως η εξασφάλιση του Horkheimer προερχόταν από το ΙΚΕ, και έτσι δεν ήθελε να διακινδυνεύσει την ανεξαρτησία του ινστιτούτου.

Μέχρι το φθινόπωρο του 1942, όλοι όσοι είχαν μείνει, είχαν αρχίσει να συνηθίζουν στην ιδέα ότι θα έπρεπε να αναζητήσουν την τύχη τους έξω από το ΙΚΕ. Οι ΗΠΑ είχαν ήδη μπει στον πόλεμο και η ζήτηση διανοούμενων, ιδιαίτερα όσων γνώριζαν καλά την Ευρωπαϊκή πραγματικότητα, στις υπηρεσίες προπαγάνδας ήταν μεγάλη. Το 1943, έξι μέλη ή συνεργάτες του ΙΚΕ κατείχαν τέτοιου είδους θέσεις. Μεταξύ αυτών, ο Marcuse και ο Lowenthal στο Γραφείο Στρατηγικών Υπηρεσιών (OSS) και ο Pollock στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Την ίδια εποχή ο Horkheimer και ο Adorno έγραφαν τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*.

Ο Κύκλος της Βιέννης

Ο όρος «Κύκλος της Βιέννης» (στο εξής «ΚτΒ») εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1929, στον τίτλο του κειμένου *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis* των R. Carnap, H. Hahn και O. Neurath, που αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία και ως «μανιφέστο του ΚτΒ». Ο όρος, που ήταν πιθανότατα επινόηση του τελευταίου, περιέγραφε την πνευματική κοινότητα στην οποία εκτός από τους παραπάνω συμμετείχαν οι M. Schlick, H. Feigl, F. Waismann, K. Gödel, E. Zilsel, V. Kraft, H. Reichenbach κ.α. Ο προσανατολισμός της κοινότητας αυτής, όπως αποτυπώθηκε στο εν λόγω προγραμματικό κείμενο, στόχευε στη ριζική αντιμετώπιση των ανερχόμενων ανορθολογικών ρευμάτων της εποχής μέσω μιας επιστημονικής προσέγγισης των προβλημάτων της φιλοσοφίας. Η επαναδιατύπωση

⁸⁶ Ο. π., σελ. 278

των παραδοσιακών προβλημάτων σε μια γλώσσα που θα ήταν απαλλαγμένη από «μεταφυσικές προσμίξεις»⁸⁷ θα καθιστούσε δυνατή τη λογική τους ανάλυση, με προσδοκόμενο αποτέλεσμα το διαχωρισμό των ουσιαστικών προβλημάτων από τα «ψευδοπροβλήματα»⁸⁸ και τελικά την αντιμετώπιση των πρώτων μέσα από εμπειρικό έλεγχο, κατά τα πρότυπα των φυσικών επιστημών.

Από το 1930 και μετά, ο κύκλος απέκτησε το δικό του δημοσιογραφικό όργανο, το περιοδικό *Erkenntnis*, ενώ παράλληλα κάποια από τα μέλη του δημοσίευαν μικρά κείμενα μέσω των εκδόσεων της ένωσης “Ernst Mach” που λειτουργούσε από το 1928. Ως πλέον αξιοσημείωτες δραστηριότητες του κύκλου καταγράφηκαν τα τέσσερα διεθνή συνέδρια για την επιστημονική φιλοσοφία και την ενότητα της επιστήμης το 1935 στο Παρίσι, το 1936 στην Κοπεγχάγη, το 1937 και πάλι στο Παρίσι και το 1938 στο Κέμπριτζ. Η γεωγραφική διασπορά των δραστηριοτήτων του κύκλου καθώς και το πλήθος των συμμετεχόντων σε αυτά τα συνέδρια, με προέλευση μάλιστα από ένα σχετικά ευρύ φάσμα διανοητικών παραδόσεων, μαρτυρούν ότι ήταν ένα εξωστρεφές εγχείρημα που προσέλκυε σημαντικό ενδιαφέρον εν μέσω του διανοητικού τοπίου της εποχής. Η διασπορά αυτή εξαπλώθηκε, αναγκαστικά, ακόμα περισσότερο εξ’ αιτίας της ανόδου του ναζισμού στην κεντρική Ευρώπη. Ο Feigl ήταν το πρώτο μέλος του κύκλου που πέρασε στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, το 1931. Το 1936 ακολούθησε η μόνιμη εγκατάσταση του Carnap και τελικά το 1938 ο κύκλος διαλύθηκε οριστικά μετά την προσάρτηση της Αυστρίας στη Γερμανία, με αποτέλεσμα τα περισσότερα μέλη του να βρεθούν στην Αμερική ενώ ορισμένοι κατέφυγαν Αγγλία. Η πώληση των έργων του ΚτΒ απαγορεύτηκε τόσο για καθαρά πολιτικούς όσο και για φυλετικούς λόγους καθώς αρκετά μέλη του ήταν εβραϊκής καταγωγής και η δράση της ένωσης “Ernst Mach” κρίθηκε «διαλυτική»⁸⁹. Μια διεξοδική παρουσίαση της ιστορίας του ΚτΒ είναι έξω από τους σκοπούς αυτής της διατριβής⁹⁰. Χωρίς να παραγνωρίζουμε το

87 WW 72

88 Για την έννοια του «ψευδοπροβλήματος» (Scheinproblem) βλ. στο τελευταίο κεφάλαιο του παρόντος.

89 Kraft, 21

90 Εκτός από το κλασικό έργο του Kraft, που υπήρξε και η πρώτη απόπειρα μιας ιστορικής καταγραφής το 1950, παραπέμπουμε στο εκτεταμένο *Studies in the Origins, Development and*

γεγονός ότι στο εσωτερικό του ΚτΒ συνυπήρξαν αλληλοσυγκρουόμενες αντιλήψεις, τόσο από καθαρά γνωσιοθεωρητική όσο και από πολιτική άποψη – ένα μωσαϊκό του οποίου η ποικιλομορφία σε μεγάλο βαθμό επικαλύφθηκε από την πρόσληψη του λογικού εμπειρισμού κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60⁹¹ – μπορούμε να τονίσουμε ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά του.

Όπως αναφέρεται και στο «μανιφέστο» του ΚτΒ, η νέα αυτή φιλοσοφική τάση είχε ως βασικό στόχο την αντιμετώπιση της αυξανόμενης, τότε, επιρροής της μεταφυσικής⁹². Η έμφαση στη γλωσσική σαφήνεια καθώς και η συντακτική και γλωσσική ανάλυση, αποτελούσαν τα θεμέλια του εγχειρήματος. Η στάση αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αντιφιλοσοφική, υπό την έννοια του ότι αμφισβητούσε ριζικά την αρμοδιότητα της φιλοσοφίας ως παραδοσιακού κλάδου, και ιδιαίτερα του γερμανικού ιδεαλισμού, να διατυπώνει κανονιστικές κρίσεις έναντι των υπόλοιπων μορφών της ανθρώπινης σκέψης, και ιδιαίτερα έναντι της επιστήμης. Θα μπορούσε κανείς να πει πως αποτέλεσε μια ύστερη μορφή διαφωτιστικού κινήματος, που με όχημα την απελευθερωτική δύναμη της επιστήμης φιλοδοξούσε να απαλλάξει την κοινωνία από τα μεταφυσικά δεσμά της και να απελευθερώσει τις διανοητικές της δυνατότητες. Παρά τις πολιτικές διαφορές στο εσωτερικό του ΚτΒ, που οδήγησαν στην έντονη αντιπαράθεση ανάμεσα στους Neurath και Schlick⁹³, τα μέλη του βρέθηκαν αντιμέτωπα με το ανερχόμενο ρεύμα της ακροδεξιάς στην Αυστρία και τη Γερμανία. Οι σφοδρές αντιδράσεις που συνάντησε ο Schlick έως ότου καταφέρει τελικά να εκλεγεί καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Βιέννης το 1922, καθώς και το τείχος αποκλεισμού από ακαδημαϊκές θέσεις που παρέμεινε υψωμένο απέναντι στους περισσότερους από τους συνεργάτες του, από το ακαδημαϊκό κατεστημένο και τη ριζοσπαστική δεξιά, είναι ενδεικτικές του πολιτικού κλίματος

Influence of Logical Empiricism (Stadler 2001) καθώς και στη συλλογή *Origins of Logical Empiricism* (Giere, Richardson (eds) 1996).

91 Για μια εμπεριστατωμένη ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών λόγων που οδήγησαν στην επικράτηση αυτής της πρόσληψης βλ. Reisch 2005.

92 WW 60-63. Η έννοια της μεταφυσικής, όπως την εννούσαν τα μέλη του ΚτΒ, και ιδιαίτερα ο Neurath, θα διευκρινιστεί στην πορεία των επόμενων κεφαλαίων.

93 Σχετικά με αυτή την αντιπαράθεση βλ. Stadler 1991β.

μέσα στο οποίο έδρασε ο ΚτΒ⁹⁴. Μαρτυρούν επίσης ότι θα ήταν αρκετά απλουστευτικό και πιθανά παραπλανητικό να χαρακτηρίσουμε τον Neurath «αριστερό» και τον Schlick «δεξιό», έχοντας στο μυαλό μας ότι ο ΚτΒ περιλάμβανε εκπροσώπους από όλο το πολιτικό φάσμα της εποχής. Μέσα στο πολωμένο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον του μεσοπολέμου, ο χαρακτηρισμός «δεξιός» θα ήταν λάθος να αποδωθεί εξ' ίσου τόσο σε φιλελεύθερους δημοκράτες (όπως ο Schlick⁹⁵) αλλά και σε ριζοσπαστικά ακροδεξιά στοιχεία που στην πορεία αποτέλεσαν τον πυρήνα του ναζισμού. Σε κάθε περίπτωση, τα μέλη του ΚτΒ δεν στερούνταν πολιτικού στίγματος, έστω ασαφούς, το οποίο όμως διακρινόταν σαφώς από την ακροδεξιά. Η σύνδεση του όποιου πολιτικού τους προσανατολισμού με το θεωρητικό τους έργο αποτελεί αρκετά σύνθετο ζήτημα και, όπως θα δούμε στην περίπτωση του Neurath, υπήρξε πολύ διαφορετική από την αντίστοιχη σύνδεση στην περίπτωση των μελών του ΙΚΕ.

Κρίνεται επίσης σημαντικό να επισημάνουμε μια βασική διαφορά ανάμεσα στον ΚτΒ και το ΙΚΕ, που αφορά τη θεσμική τους συγκρότηση και την ύπαρξη ή όχι ιεραρχικών δομών στο εσωτερικό τους. Όπως είδαμε παραπάνω, το ΙΚΕ μέσω της σύνδεσής του με το πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης εξασφάλιζε μέχρι το 1933 τη θεσμική του κατοχύρωση στον ακαδημαϊκό χώρο και μέσω του κληροδοτήματος Weil εξασφάλιζε την οικονομική του ανεξαρτησία. Οι ερευνητικές του κατευθύνσεις καθώς και οι κυρίαρχες απόψεις στο εσωτερικό του καθορίζονταν από το διευθυντή του, που σχεδίαζε τα ερευνητικά προγράμματα και επέλεγε του συνεργάτες του Ινστιτούτου. Από την άλλη πλευρά, η συγκρότηση του ΚτΒ ήταν άτυπη. Τα περισσότερα από τα μέλη του παρέμειναν για μεγάλα χρονικά διαστήματα αποκλεισμένα από τον ακαδημαϊκό χώρο, ενώ έπρεπε επίσης να φροντίζουν να εξασφαλίζουν οικονομικούς πόρους από εξωτερικές πηγές. Ορισμένες προσωπικότητες ξεχώρισαν ανάμεσα στις άλλες και η επίδρασή τους αποδείχτηκε πιο σημαντική στην πορεία του χρόνου, όμως κανείς δεν είχε τη θεσμική δυνατότητα να καθορίζει το θεωρητικό στίγμα του ΚτΒ, κατά τον τρόπο τουλάχιστον

94 Σχετικά με το εχθρικό ακαδημαϊκό περιβάλλον του πανεπιστημίου της Βιέννης βλ. Stadler 1991α.

95 Στην περίπτωση του Schlick θα ταίριαζε ίσως περισσότερο ο όρος Vernunftrepublikaner. Περισσότερα για τους «λογικούς δημοκράτες» βλ. στο Gay 2010, κεφ.2

που μπορούσε να κάνει κάτι αντίστοιχο ο Horkheimer για το ΙΚΕ. Αντί λοιπόν να έχουμε μια δομή ομόκεντρων κύκλων με κέντρο τον διευθυντή, όπως στην περίπτωση του ΙΚΕ – μια δομή που σε μερικές περιπτώσεις γεννούσε ανταγωνισμούς ανάμεσα σε συνεργάτες που προσπαθούσαν να βρεθούν σε στενότερο κύκλο – η εικόνα του ΚτΒ αντιστοιχεί περισσότερο σε μια κοινότητα από ισότιμα, από θεσμικής τουλάχιστον άποψης, μέλη. Επομένως, ο διάλογος που θα εξετάσουμε δεν υπήρξε συμμετρικός, υπό την έννοια του ότι ο Neurath δεν εκπροσωπούσε μια κοινότητα που είχε λάβει την απόφαση να προσεγγίσει το ΙΚΕ κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο αλλά κινήθηκε προς αυτήν την κατεύθυνση με δική του πρωτοβουλία⁹⁶. Αντίθετα, ο Horkheimer όχι μόνο είχε πολύ καλύτερη γνώση των απόψεων του ΚτΒ από ότι οι περισσότεροι νεοθετικιστές για το ΙΚΕ⁹⁷, αλλά συμμετείχε στο διάλογο ως αδιαμφισβήτητος εκφραστής του ΙΚΕ. Η σκοπιμότητα αυτής της εκτενούς διευκρίνισης συνίσταται στην επισήμανση του ότι θα ήταν λανθασμένο να προσεγγίσουμε το διάλογο-αντιπαράθεση ως διεξαγόμενο ανάμεσα στο ΙΚΕ και τον ΚτΒ, πολύ δε περισσότερο ως διεξαγόμενο ανάμεσα στην κριτική θεωρία και τον λογικό εμπειρισμό. Το πρόβλημα σε μια τέτοιου είδους γενίκευση δε θα αφορούσε την πλευρά του Horkheimer αλλά αυτήν του Neurath. Θα μπορούσαμε δηλαδή να θεωρήσουμε ότι ο Horkheimer εκπροσωπεί τόσο το ΙΚΕ όσο και την κριτική θεωρία αλλά δε θα ήταν εξ' ίσου ορθό να θεωρήσουμε ότι ο Neurath εκπροσωπεί τον ΚτΒ ή ότι εξέφραζε τις απόψεις που κυριαρχούσαν στο εσωτερικό του.

Είναι πραγματικά ενδιαφέρον να παραθέσουμε κάποια σύντομα βιογραφικά στοιχεία του Neurath που αφορούν κυρίως τις εκτός του ΚτΒ δραστηριότητές του, μέσα από τα οποίες σκιαγραφείται η σχέση ανάμεσα στις θεωρητικές του θέσεις και την εμπλοκή του στην πολιτική.

Otto Neurath (1882-1945)

Ο Otto Neurath γεννήθηκε το 1882 στη Βιέννη. Γιος του διακεκριμένου οικονομολόγου Wilhelm Neurath και της Gertrud Kämpfert, μεγάλωσε στο

⁹⁶ Είναι χαρακτηριστική η απάντηση του Carnap όταν ο Neurath τον ενημέρωσε για τις επαφές του με τον Horkheimer, που είχαν ήδη προχωρήσει αρκετά: «Ποιος είναι ο Horkheimer; Φαντάζομαι κάποιος από τη New School for Social Research. Σωστά;» (Παρατίθεται στο Dahms 1994, 85)

⁹⁷ Dahms 1994, 48-50

περιβάλλον μιας μορφωμένης, ευκατάστατης, εβραϊκών καταβολών, οικογένειας. Μετά το θάνατο του πατέρα του, το 1901, ο ίδιος μαζί με τη μητέρα του και τον μικρότερο αδελφό του αναγκάστηκαν να ζήσουν σε συνθήκες ανέχειας και αρκετές φορές η οικονομική συνδρομή μερικών φίλων ήταν απαραίτητη για αντιμετωπίσουν τις συνέπειες του υποσιτισμού, που άφηνε τον Otto αδύναμο και ανήμπορο να σηκωθεί για μέρες από το κρεβάτι⁹⁸.

Αρχικά σπούδασε μαθηματικά και φυσική αλλά σύντομα στράφηκε στα οικονομικά, την ιστορία και τη φιλοσοφία. Το 1906 έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα από το πανεπιστήμιο του Βερολίνου, υποβάλλοντας τη διατριβή του που είχε σα θέμα τις αντιλήψεις γύρω από το εμπόριο, την ανταλλαγή και την αγροτική παραγωγή κατά την αρχαιότητα. Επιστρέφοντας στη Βιέννη, κατατάχθηκε ως εθελοντής στο στρατό όπου υπηρέτησε ως αρχιλοχίας-σιτιστής. (Η λεπτομέρεια ηχεί ενδεχομένως ασήμαντη, ας σημειώσουμε ωστόσο ότι οι επιδόσεις του σε αυτόν τον τομέα ήταν ιδιαίτερα καλές και πιθανότατα εδώ εντοπίζονται οι απαρχές της σχέσης του με την πολεμική οικονομία.) Από το 1907 και μέχρι την έναρξη του πολέμου δίδασκε στη Νέα Εμπορική Σχολή (Neue Wiener Handelsakademie) της Βιέννης. Το 1907 παντρεύτηκε την επί μακρόν συμφοιτήτριά του Anna Schapire, μαζί με την οποία εξέδωσαν το 1910 μια δίτομη ανθολογία κειμένων οικονομίας, από τον Πλάτωνα έως τον Marx. Η Anna πέθανε το 1911 μετά τη γέννηση του γιού τους Paul, εξ' αιτίας επιπλοκών του τοκετού. Μετά από ένα διάστημα κατάθλιψης, ο Neurath παντρεύτηκε το 1912 την Olga Hahn, αδελφή του παλιού του φίλου και μετέπειτα ιδρυτικού μέλους του ΚτΒ, Hans Hahn. Ο Otto και η Olga, που είχε μείνει τυφλή σε νεαρή ηλικία, ζούσαν πολύ μετρημένα, σε ένα σπίτι χωρίς ηλεκτρισμό και τρεχούμενο νερό. Κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ο Neurath δημοσίευε κυρίως οικονομικά κείμενα. Ήταν μέλος της Ένωσης για την Κοινωνική Πολιτική (Verein für Sozialpolitik) αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ήταν ενταγμένος σε συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Το 1912 έλαβε από το ίδρυμα Carnegie χρηματοδότηση για ένα έτος προκειμένου να διερευνήσει τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στα βαλκάνια και τις μεταβολές εξ' αιτίας των πολέμων στην

98 Cartwright et al, 11

περιοχή. Πραγματοποίησε δυο ταξίδια, που του έδωσαν την ευκαιρία να ελέγξει τα πρώτα του συμπεράσματα για την πολεμική οικονομία.

Το 1914, αμέσως μετά την έναρξη του Ά Π.Π., ο Neurath επιστρατεύτηκε και το 1915 παρασημοφορήθηκε για «εξαιρετικά επιτεύγματα στη μάχη»⁹⁹. Το 1916 μετακινήθηκε στην Επιστημονική Επιτροπή Οικονομίας Πολέμου και στο τέλος της ίδιας χρονιάς προήχθη σε διευθυντή του τμήματος Γενικής Οικονομίας Πολέμου και Στρατού. Ταυτόχρονα, ανέλαβε τη διεύθυνση του Μουσείου Οικονομίας Πολέμου στη Λειψία. Εκεί ο Neurath άρχισε να συλλαμβάνει το μουσείο ως προωθητικό μέσο της μόρφωσης μέσω της προσφοράς οπτικών πληροφοριών και όχι απλά ως συλλογή αξιοπερίεργων αντικειμένων, προετοιμάζοντας την αντίληψη του σχεδιασμού μουσείων που θα έβρισκε εφαρμογή από τον ίδιο κατά τις επόμενες δεκαετίες. Στη Λειψία επίσης, χρησιμοποίησε στατιστικούς πίνακες και μοντέλα, προδρόμους των εικονογραφημένων στατιστικών μεθόδων αναπαράστασης που ανέπτυξε αργότερα. Μετά το τέλος του πολέμου έλαβε την «ύψιστη αναγνώριση για τα εξαιρετικά του επιτεύγματα κατά τη διάρκεια του πολέμου»¹⁰⁰, κυρίως εξ' αιτίας του επιστημονικού του έργου στο πεδίο της πολεμικής οικονομίας, ενώ, εν τω μεταξύ, είχε ήδη γίνει δεκτός ως λέκτορας στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Ωστόσο η ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία θα ματαιωνόταν οριστικά μέσα στο ταραγμένο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της εποχής.

Πεπεισμένος ότι μια κεντρικά σχεδιασμένη και διοικούμενη οικονομία ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ευτυχία του κοινωνικού συνόλου, ο Neurath είχε εκθέσει τις ιδέες του σχετικά με το ζήτημα της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής σε συναντήσεις του με τους ηγέτες της νεοσύστατης Βαυαρικής Δημοκρατίας και τελικά, στις 25 Μάρτη του 1919, διορίστηκε πρόεδρος της Κεντρικής Οικονομικής Διοίκησης (ή «Κεντρικού Γραφείου Σχεδιασμού»). Λίγες μέρες αργότερα, στις 7 Απρίλη, και μέσα σε συνθήκες γενικευμένης κοινωνικής αναταραχής, διαφωνιών στο εσωτερικό του κυβερνητικού συνασπισμού και οξύτατης κρίσης του τοπικού τραπεζικού συστήματος, ανακυρήχθηκε η Σοβιετική

99 Ό.π. 19

100 Ό.π. 21

Δημοκρατία του Βαυαρίας. Σύμφωνα με διάταγμα που εξέδωσε ο ίδιος ο Neurath, οι τραπεζικές καταθέσεις δεσμεύτηκαν μερικά και τέθηκε ανώτατο εβδομαδιαίο όριο αναλήψεων, προκαλώντας βαθιά αγανάκτηση στους χρηματοοικονομικούς κύκλους. Το νέο καθεστώς επέζησε για μόλις έξι ημέρες και στις 13 Απρίλη η σοβιετική κυβέρνηση, καθώς και ο Neurath, συνελήφθησαν. Μια δεύτερη, «αληθινή» κατά τους ηγέτες της¹⁰¹, σοβιετική δημοκρατία διαδέχθηκε την προηγούμενη, ελεγχόμενη αυτή τη φορά από το KPD. Ο Neurath, εξ' αιτίας της υποστήριξής του από τους εργάτες και ενάντια στις επιθυμίες της κομμουνιστικής ηγεσίας¹⁰², αφέθηκε ελεύθερος και επέστρεψε στην Κεντρική Οικονομική Διοίκηση. Η Δεύτερη Σοβιετική Δημοκρατία αντιμετώπιζε επίσης ανυπέρβλητα προβλήματα και ακολούθησε μια περίοδος αιματοχυσίας και συγκρούσεων ανάμεσα στον Κόκκινο Στρατό που είχε συγκροτηθεί και ακροδεξιές παραστρατιωτικές μονάδες, που κατέληξαν στην ανατροπή της σοβιετικής κυβέρνησης, στις 16 Απρίλη.

Ο Neurath συνελήφθη ξανά και βρέθηκε κατηγορούμενος για εσχάτη προδοσία. Υπερασπιζόμενος τον εαυτό του, υποστήριξε αφενός ότι αποφάσισε να πάρει μέρος στο εγχείρημα γιατί θεωρούσε λανθασμένο το να μην κάνει κανείς ό,τι μπορεί σε τόσο σοβαρές περιστάσεις και αφετέρου ότι στόχος του ήταν η εκπλήρωση του σοσιαλισμού «ως οικονομικού συστήματος» και δεν είχε καμία πρόθεση να εμπλακεί ενεργά στην πολιτική. Σύμφωνα με την κατάθεσή του, είχε «σχεδιάσει να αποφύγει οποιαδήποτε εμπλοκή στην πολιτική» και επιθυμούσε μόνο τη συνέχιση της πραγματοποίησης του δικού του σχεδίου κοινωνικοποίησης «όπως είχε γίνει κατ' αρχήν δεκτό από την προηγούμενη διοίκηση»¹⁰³. Τελικά καταδικάστηκε σε 18 μήνες κάθειρξη, μια ποινή ήπια σε σχέση με αυτές των υπολοίπων επαναστατών του Μονάχου.

Από το Μάη του 1919 η Αυστρία, ως ανεξάρτητη ομοσπονδιακή δημοκρατία πλέον, είχε αυτοδύναμη κυβέρνηση σοσιαλδημοκρατών. Μέσα στις ιδιαίτερες

101 Ό.π. 52

102 Neurath, M. And Cohen, R.S. (eds) 1973, 27

103 Αναφέρεται στο Cartwright et al, 53. Ανάμεσα στους μάρτυρες υπεράσπισης ήταν και ο Max Weber, που κατέθεσε ότι ο Neurath ήταν μεν εξαιρετικά ικανός επιστήμονας, όμως από το πρόσφατο έργο του έλλειπε μια σαφής σύλληψη της πραγματικότητας καθώς «Παρασυρόταν πολύ εύκολα από ουτοπικά σχήματα.» (Στο ίδιο, 54)

συνθήκες που διαμορφώθηκαν από τη μεγάλη ισχύ του Αυστριακού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (ÖSPD) και την ιδιαίτερη έμφαση που αυτό έδινε στη μόρφωση¹⁰⁴, έγινε δυνατή η εμφάνιση του ιστορικού φαινομένου που καταγράφηκε ως «Κόκκινη Βιέννη». Η μορφωτική πολιτική (Bildungspolitik) του ÖSPD σκόπευε να αναδείξει την επιστήμη ως κρίσιμη συνιστώσα μιας νέας κουλτούρας, που θα αποτελούσε βασικό εργαλείο κατανόησης και αλλαγής της πραγματικότητας. Όπως υποστήριζε ο Max Adler, η βελτίωση της πνευματικής ζωής του προλεταριάτου αποτελούσε προϋπόθεση για την προώθηση των ταξικών του συμφερόντων¹⁰⁵.

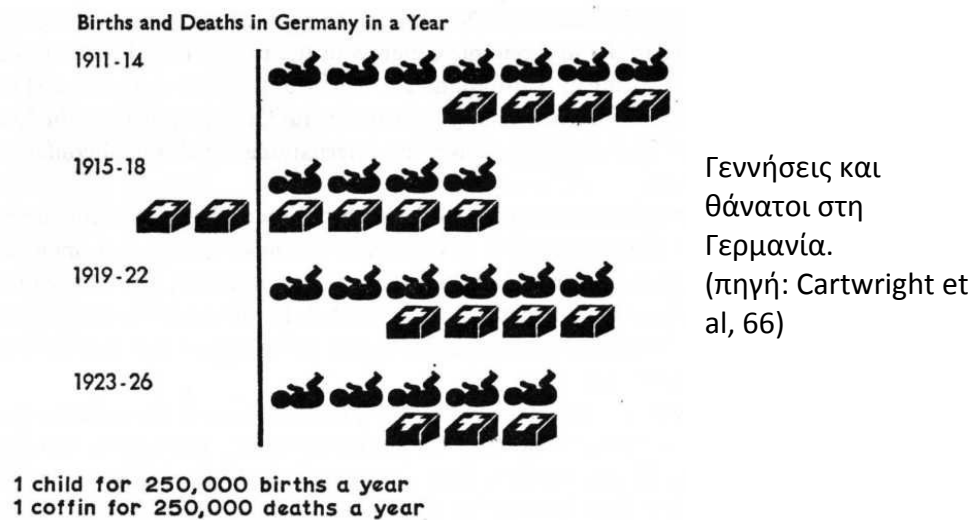
Μετά την αποφυλάκισή του, ο Neurath απέκτησε επαφές με τους ηγέτες του αυστριακού πολιτικού κινήματος και σύντομα ανέλαβε τα καθήκοντα του γενικού γραμματέα του Ερευνητικού Ινστιτούτου Κοινωνικής Οικονομίας και αργότερα της Ένωσης Συνεργατικής Στέγασης και Αναδασμού. Σκοπός του ινστιτούτου ήταν να παρέχει θεωρητική και πρακτική υποστήριξη στην κοινωνική οικονομία, με ιδιαίτερη έμφαση στο συνεργατικό στεγαστικό κίνημα. Το κίνημα αυτό είχε σα στόχο την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης των εργατικών οικογενειών, βασιζόμενο στην προσφορά εργασίας από την πλευρά τους και την παροχή οικονομικής ενίσχυσης και οικοδομικών υλικών από την πλευρά της κυβέρνησης. Παράλληλα, η Ένωση διοργάνωνε υποστηρικτικά σεμινάρια οικιακής οικονομίας με θέματα όπως η κηπουρική, η εκτροφή μικρών οικόσιτων ζώων, η μελισσοκομία, η υγιεινή κλπ. Ο Neurath πρότεινε τη δημιουργία κοινών χώρων εστίασης ανά ομάδα κατοικιών, ανατροφή των παιδιών από τις κοινότητες, την αντιμετώπιση της φτώχειας μέσα από την αλληλεγγύη καθώς και συγκεκριμένα μέτρα ενάντια στη φυματίωση και τον αλκοολισμό.

Το 1923, στο πλαίσιο της προσπάθειας διάδοσης της τεχνογνωσίας, η Ένωση παρουσίασε μια έκθεση στο κέντρο της Βιέννης, όπου είχε στηθεί μια πρότυπη εργατική κατοικία μαζί με τις βοηθητικές υποδομές της. Με την υποστήριξη του δήμου, η έκθεση απέκτησε μόνιμη στέγη και μετεβλήθηκε στο Μουσείο Στέγασης

104 Σύμφωνα με τον Max Adler, πνευματικό ηγέτη του αυστριακού σοσιαλισμού, το μέλλον της δημοκρατίας δε βρισκόταν στην πολιτική αλλά στην παιδαγωγική. (Ό.π. 57)

105 Ό.π. 59

και Αστικής Ανάπτυξης. Από το 1924 και μετά, οπότε το στεγαστικό κίνημα άρχισε να αντιμετωπίζει προβλήματα χρηματοδότησης που οδήγησαν στο τέλος του, ο Neurath επικέντρωσε τις δραστηριότητές του στο μουσείο, που επανασχεδιάστηκε και μετονομάστηκε σε Μουσείο Οικονομίας και Κοινωνίας. Η χρήση εικονογραφημένων αναπαραστάσεων των στατιστικών στοιχείων υπηρετούσε την αντίληψη του Neurath, σύμφωνα με την οποία το μουσείο ήταν θεσμός δημόσιας εκπαίδευσης και κοινωνικής πληροφόρησης. Τα εικονογραφημένα στατιστικά στοιχεία μπορούσαν εύκολα να γίνουν κατανοητά από παιδιά και ενήλικες, μορφωμένους ή αναλφάβητους. Το σύνθημα του Neurath ήταν: «Οι λέξεις χωρίζουν, οι εικόνες ενώνουν.»¹⁰⁶

Το αποτέλεσμα, που στην πορεία έγινε γνωστό ως «μέθοδος εικονογραφημένης στατιστικής της Βιέννης» και αργότερα ως “ISOTYPE” (International System of Typographical Picture Education), προσέλκυσε διεθνές ενδιαφέρον και ο Neurath προσκλήθηκε να δώσει διαλέξεις ή να προσφέρει την τεχνογνωσία του σε μουσεία και εκθέσεις στη Γερμανία, τη Γαλλία, τις ΗΠΑ, τη Νορβηγία, τη Σουηδία και την Ελλάδα¹⁰⁷. Παραρτήματα του μουσείου της Βιέννης άνοιξαν στο Βερολίνο, τη Χάγη και το Λονδίνο, με σκοπό τη διάδοση της νέας μεθόδου και την παροχή υποστηρικτικού υλικού. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να κάνουμε στην πρόσκληση που έλαβε ο Neurath από τη Σοβιετική κυβέρνηση το

¹⁰⁶ Ό.π. 65

¹⁰⁷ Ό.π. 70

1931 για να ιδρύσει ένα παρόμοιο μουσείο στη Μόσχα, καθώς, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, η ΕΣΣΔ μαζί με τις ΗΠΑ ήταν τα μέρη όπου ο ίδιος εκτιμούσε ότι ήταν πλέον πρόσφορα για να αναπτυχθούν και να εφαρμοστούν οι αντιλήψεις του γύρω από την «εμπειρική κοινωνιολογία». Το 1931 η μέθοδος του Neurath καθιερώθηκε με διάταγμα ως επίσημη μέθοδος αναπαράστασης στατιστικών δεδομένων σε όλους τους δημόσιους οργανισμούς και σχολεία της ΕΣΣΔ. Η συμφωνία προέβλεπε ότι πέντε μέλη του Μουσείου Οικονομίας και Κοινωνίας θα έπρεπε να διαμένουν μόνιμα στη Μόσχα και ο Neurath θα έπρεπε να μένει εκεί για δυο μήνες το χρόνο, πράγμα που συνέβαινε μέχρι το 1934, οπότε και έφυγε από τη Μόσχα χωρίς να επιστρέψει ποτέ¹⁰⁸.

Όπως και στην περίπτωση του ΙΚΕ, τα παραρτήματα στο εξωτερικό προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια κατά τη διαφυγή όταν η ακροδεξιά ανέλαβε την εξουσία. Ο Neurath κατέφυγε στη Χάγη, από όπου συντόνιζε στο εξής τις δραστηριότητες του ΚτΒ. Καθώς ο Carnap και ο Feigl αποκτούσαν ολοένα και στενότερους δεσμούς με τις ΗΠΑ, οι επισκέψεις του Neurath στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού προοδευτικά αυξάνονταν, τόσο για την προώθηση του συστήματος ISOTYPE, που και εκεί σημείωνε μεγάλη επιτυχία, όσο και για επαφές με πιθανούς εκδότες και συνεργάτες της Encyclopedia of Unified Science. Το ξέσπασμα του πολέμου βρήκε τον Neurath στην Αμερική από όπου, παρά τον ναυτικό αποκλεισμό, κατάφερε να επιστρέψει στη Χάγη. Η διαφυγή του αμέσως μετά την εκδήλωση την γερμανικής εισβολής στην Ολλανδία, υπήρξε μυθιστορηματική. Το υπερφορτωμένο από πρόσφυγες ναυαγοσωστικό στο οποίο επέβαιναν ο ίδιος και η Marie Reidermeister (σύντροφός του μετά το θάνατο της Olga το 1937), συνελήφθη από το βρετανικό ναυτικό και οι δυο τους παρέμειναν υπό περιορισμό για εννέα μήνες, ως υπήκοοι εχθρικού κράτους. Μετά την απελευθέρωσή τους εγκαταστάθηκαν στην Οξφόρδη, όπου ίδρυσαν το ISOTYPE Institute και ο Neurath έδωσε διαλέξεις για δυο

108 Λίγα είναι γνωστά γύρω από την εξέλιξη του εγχειρήματος και τις εντυπώσεις του ίδιου του Neurath από αυτή την εμπειρία. Από την αλληλογραφία του πάντως προκύπτει ότι ενώ αρχικά υπήρξε ενθουσιώδης, στην πορεία τον ενθουσιασμό για τα οικονομικά επιτεύγματα της ΕΣΣΔ διαδέχτηκε αυξανόμενη απογοήτευση. Αυτό ενδεχομένως οφειλόταν στο βαθμιαία μεταβαλλόμενο πολιτικό κλίμα, την αποψίλωση του μουσείου από το ντόπιο προσωπικό και τις πιέσεις που δέχονταν οι γραφίστες που συνεργάζονταν με τον Neurath για «ρεαλιστικές» αναπαραστάσεις. (Ο.π. 72)

εξάμηνα στο All Souls College, γύρω από το τον Λογικό Εμπειρισμό και τις κοινωνικές επιστήμες. Ο Otto Neurath πέθανε στην Οξφόρδη στις 22 Δεκέμβρη του 1945.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η «ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ» ΤΟΥ ΟΤΤΟ NEURATH

Η «Εμπειρική Κοινωνιολογία» (Empirische Soziologie) εκδόθηκε το 1931 και αποτέλεσε τον πέμπτο τόμο της σειράς «Schriften zur wissenschaftlichen Weltauffassung», της οποίας την επιμέλεια είχαν οι Philipp Frank και Moritz Schlick¹⁰⁹. Η σειρά αυτή, παράλληλα με την έκδοση του περιοδικού Erkenntnis, είχε σα σκοπό την έκθεση των απόψεων του Κύκλου της Βιέννης, συγκεκριμενοποιώντας την «Επιστημονική Κοσμοαντίληψη» (Wissenschaftliche Weltauffassung). Όπως δηλώνει ο τίτλος του συγκεκριμένου τόμου, στόχος του Neurath είναι η οικοδόμηση μιας κοινωνιολογίας βασισμένης σε εμπειρικά δεδομένα. Το περιεχόμενο ωστόσο, πέρα από την όποια διασαφήνιση της έννοιας «εμπειρικός» όπως την χρησιμοποιεί ο Neurath, μας δίνει επίσης τη δυνατότητα να δούμε τη σύνδεση των επιστημολογικών του θέσεων με το πρόταγμα για κοινωνική αναμόρφωση, την πολιτική του στόχευση και την άποψη του για το ρόλο που καλείται να παίξει η επιστήμη στη διαδικασία χειραφέτησης της κοινωνίας. Η κοινωνιολογία του Neurath φιλοδοξεί να έχει εκείνα τα χαρακτηριστικά που δεν θα την περιορίζουν στο ρόλο ενός εργαλείου αναπαράστασης και μόνο των υφιστάμενων κοινωνικών δομών αλλά να την καθιστούν ικανή να προβλέπει τα αποτελέσματα στοχευμένων παρεμβάσεων στις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, παρέχοντας τις προϋποθέσεις μιας «κοινωνικής μηχανικής», της πραγματοποίησης δηλαδή σχεδιασμένων κοινωνικών μετασχηματισμών.

Για τον Neurath, είναι σαφές πως οι στοχευμένες αυτές παρεμβάσεις θα γίνουν μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας που είναι ταξικά δομημένη. Η ανάπτυξη λοιπόν της θέσης του, η διερεύνηση των όρων στήριξης του εγχειρήματός του σε θεωρητικό επίπεδο, εγγράφει στα ταξικά στρατόπεδα θεωρητικές, αντίστοιχα, θέσεις. Οι όροι «υλισμός», «εμπειρισμός», «μαρξισμός», «επιστήμη», συνδέονται με την προώθηση των συμφερόντων της εργατικής τάξης και την ανατροπή του υφιστάμενου κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Αντίθετα, οι όροι «θεολογία», «μεταφυσική», «ιδεαλισμός», συνδέονται με όσους προσπαθούν να διατηρήσουν το status quo. Αποτελεί ζήτημα το κατά πόσο είναι ορθή και «δίκαιη»

¹⁰⁹ Neurath 1931β, 51

η εναλλαγή και η ισοδυναμία των θεωρητικών θέσεων που, κατά τον Neurath, συγκροτούν τη στάση της κάθε πλευράς. Αυτό όμως, πέρα από την όποια κρίση για τη θεωρητική σαφήνεια ή ακόμα και επάρκεια των επιχειρημάτων του, πρέπει να ειπωθεί και μέσα από τον τρόπο που αναπτύσσεται η επιχειρηματολογία του συνολικά. Το πλήθος των αναφορών στην πρόοδο της αναλυτικής φιλοσοφίας – αν και στα κείμενα ο συγκεκριμένος όρος απουσιάζει – και ιδιαίτερα της τυπικής λογικής και της κατασκευής (Aufbau) του Carnap, εύκολα παραπέμπει σε μια αντίληψη θεμελιωτισμού των επιστημών και ενστερνισμό ενός ευκλείδιου ιδεώδους. Είναι αλήθεια άλλωστε πως το κείμενο περιέχει διατυπώσεις που συνδέονται άμεσα με την αντίληψη αυτή. Θα πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι ο Neurath δεν παρουσιάζει τελικά κανένα ολοκληρωμένο σχήμα, και αυτό δεν αποτελεί την αδυναμία εκπλήρωσης ενός προγραμματικού αιτήματος και μόνο. Ήδη σε παλαιότερα κείμενά του, είχε χαρακτηρίσει ως «ψευδο-ορθολογισμό» την αντίληψη σύμφωνα με την οποία υπάρχουν πλήρως αποκκρίσιμα συστήματα και έθετε καθαρά το θέμα της επίγνωσης των ορίων κάθε θεωρητικής κατασκευής, της επιστήμης συμπεριλαμβανομένης. Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για «επιστημονική» ή «υλιστική» κοινωνιολογία – που ο Neurath ταυτίζει ρητά με τον μαρξισμό – αυτό δεν μας παραπέμπει σε μια λαπλασιανή αντίληψη, μεταφερμένη στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Στην πραγματικότητα ο Neurath δεν συμφωνεί με τη λαπλασιανή αντίληψη ούτε καν στο πεδίο της ίδιας της Φυσικής. Η δυνατότητα προβλέψεων που μας παρέχουν οι επιστήμες δεν είναι απεριόριστη και διαφέρει από κλάδο σε κλάδο, χωρίς αυτό να περιορίζει αντίστοιχα την «επιστημονικότητά» τους.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν άμεσα, είναι «κάτω από ποιες προϋποθέσεις χαρακτηρίζεται μια θεωρία ως επιστημονική για τον Neurath;» και «ποια είναι η σχέση της επιστήμης με τον κοινωνικό μετασχηματισμό;».

Παρά το πλήθος των αναφορών στους Carnap, Tarski, Wittgenstein, Russel, Frege, και γενικά σε όσους εργάστηκαν για την εξέλιξη της τυπικής λογικής, είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως το ιδανικό του Neurath για την επιστήμη συνοψίζεται σε ένα αίτημα για συντακτική σαφήνεια, παρά το γεγονός ότι δεν αποφεύγει διατυπώσεις που θα έδιναν λαβές για μια τέτοια εκτίμηση. Ένα στοιχείο που

πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας πριν προχωρήσουμε σε αυτήν την εκτίμηση, είναι το γεγονός ότι ο Neurath δείχνει να έχει συναίσθηση του ότι η επιστήμη είναι μια διαδικασία που εξελίσσεται στα πλαίσια ενός ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένου πλαισίου καθώς και του ότι οι θεωρίες που επικρατούν κάθε φορά διακρίνονται από μια μικρότερη ή μεγαλύτερη ρευστότητα και οι κρίσεις στις οποίες υπόκεινται δεν είναι άσχετες με το πλαίσιο αυτό.

Στο κείμενο *Η Νεώτερη Επίθεση Ενάντια στη Μεταφυσική* (στο εξής NEEM), όπου διατυπώνεται η σφοδρή κριτική του Horkheimer ενάντια στο νεοθετικισμό, υπάρχουν έξι παραπομπές στην *Εμπειρική Κοινωνιολογία*, περισσότερες από τις παραπομπές σε οποιοδήποτε άλλο κείμενο. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να ανασυγκροτήσουμε την αντίληψη του Neurath για τις κοινωνικές επιστήμες, βασιζόμενοι κυρίως στην *Εμπειρική Κοινωνιολογία*, καθώς φαίνεται να αποτελεί την κύρια πηγή από την οποία ο Horkheimer αντλεί τα επιχειρήματα της πολεμικής του και, πιθανότατα, βασική πηγή από την οποία ο Horkheimer προσλαμβάνει τον Neurath. Θα επικεντρωθούμε στις σχέσεις ανάμεσα στη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών, την πολιτική και τη γνωσιοθεωρία.

Τα χαρακτηριστικά της εμπειρικής Κοινωνιολογίας

[...] στόχος μας είναι η επιστημονική συζήτηση της συστηματικής κατασκευής της κοινωνιολογίας ως σύνθεσης και συλλογής της έρευνας σε πολιτική οικονομία και ιστορία, της δυνατότητας μιας αυστηρά επιστημονικής, μη-μεταφυσικής κοινωνιολογίας που μπορεί να κάνει προβλέψεις και θα πάρει τη θέση της χωρίς περιορισμούς πλάι στις άλλες εμπειρικές επιστήμες¹¹⁰.

Η ικανότητα του προβλέπειν αποτελεί αναμφίβολα για τον Neurath απαραίτητο στοιχείο οποιασδήποτε θεωρίας θέλει να ονομάζεται επιστημονική. Θα πρέπει δηλαδή στο πλαίσιο της να είναι δυνατή η διατύπωση προτάσεων που θα αναφέρονται στη μελλοντική κατάσταση ενός συστήματος και το περιεχόμενό τους θα πρέπει να μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά. Τα συστήματα αυτά μπορούν να είναι

¹¹⁰ ES 345

φυσικά ή κοινωνικά, αν και ο διαχωρισμός θεωρείται, εν μέρει τουλάχιστον, ψευδής, καθώς:

Η κοινωνιολογία πραγματεύεται τον άνθρωπο κατά τον ίδιο τρόπο που οι άλλες εμπειρικές επιστήμες πραγματεύονται τα ζώα, τα φυτά και τις πέτρες¹¹¹.

Η εξάλειψη ακριβώς αυτού του διαχωρισμού, είναι απαραίτητη προκειμένου η κοινωνιολογία να απαλλαγεί από τα μεταφυσικά στοιχεία και να πάρει τον τίτλο της εμπειρικής επιστήμης, αν και ο χαρακτηρισμός «εμπειρική» αποτελεί σαφώς πλεονασμό για τον Neurath, καθώς δεν υπάρχουν άλλες «επιστήμες» πέρα από τις εμπειρικές. Το «μεταφυσικό», σύμφωνα με τον Neurath, στοιχείο που εντοπίζεται στον πυρήνα του διαχωρισμού των γνωστικών πεδίων από τον Dilthey σε «φυσικές επιστήμες» (Naturwissenschaften) και «ανθρωπιστικές επιστήμες» (Geisteswissenschaften), αποδίδεται σε μια προσπάθεια να διασφαλιστεί μια ιδιαίτερη θέση για τον άνθρωπο έναντι των άλλων όντων¹¹², επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο στη συνείδηση (Bewußtsein) να καταλάβει κεντρικό ρόλο σε μια θεωρία της γνώσης. Τα αντικείμενα της εμπειρικής κοινωνιολογίας είναι οι ανθρώπινες ομάδες και η εμπειρικά προσδιορίσιμη συμπεριφορά τους¹¹³, σε ρητή αντιδιαστολή προς τη συμπεριφορά μεμονωμένων ατόμων¹¹⁴. Η προγνωστική ικανότητα της θεωρίας αφορά τον τρόπο αντίδρασης των ομάδων αυτών υπό την επίδραση συγκεκριμένων ερεθισμάτων και θέτει τις βάσεις ενός «κοινωνικού συμπεριφορισμού». Ο όρος «ερέθισμα» αντιστοιχεί σε παράγοντες του φυσικού περιβάλλοντος, της κοινωνικής οργάνωσης, του βιοτικού επιπέδου, σε όρους που εντάσσονται τόσο στο πεδίο της υλικής βάσης όσο και σε αυτό του εποικοδομήματος, σε καμία όμως περίπτωση σε ό,τι θα μπορούσε να ονομάζεται «συνείδηση» ή «νους» (Geist), όρους που ο Neurath θεωρεί θανάσιμα

¹¹¹ ES 361

¹¹² ES 361

¹¹³ ES 332, 360

¹¹⁴ ES 347, 345

μολυσμένους με μεταφυσικά στοιχεία όπως και κάθε θεωρία που τους χρησιμοποιεί¹¹⁵, αναφερόμενος ρητά στον «καθαρό καντιανισμό».

Η διέξοδος από αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο είναι ο φυσικαλισμός. Η εξάλειψη δηλαδή των αναφορών σε «νοητικές διαδικασίες» και η αντικατάστασή τους από χωρο-χρονικές σχέσεις που βασίζονται σε «προτάσεις ελέγχου» (Kontrollaussagen).

Το ερώτημα «ύλη» ή «νούς» λύνεται με την εξαφάνιση της θεωρίας του «νους», μην αφήνοντας τίποτα άλλο παρά τη θεωρία της «ύλης»: μόνο η φυσική απομένει. *Κάθε τι αληθινό στις εμπειρικές επιστήμες δε μπορεί παρά να είναι φυσική.* Το πώς είναι δομημένη η χωρο-χρονική τάξη, εάν κάποια άλλη τάξη θα την αντικαταστήσει, αποτελεί ένα επίκαιρο ερώτημα. Είναι όμως για κάθε εκπρόσωπο της επιστημονικής κοσμοαντίληψης πέρα από κάθε αμφισβήτηση πως υπάρχει ένα και μόνο είδος φυσικής, η βάση του οποίου ελέγχεται μέσω «παρατηρησιακών προτάσεων» (Beobachtungsaussagen).¹¹⁶

Η απαίτηση κάθε επιστήμη να είναι εμπειρική υπό την παραπάνω έννοια, φέρνει την εμπειρική κοινωνιολογία σε ιδιόζουσα θέση που δε συναρτάται μόνο με τη δυνατότητα της τελευταίας να διατυπώνει προγνώσεις οι οποίες θα μπορούν να ελεγχθούν μετά από την αντιπαραβολή τους με «παρατηρησιακές προτάσεις». Τα κρίσιμα ερωτήματα αφορούν πολύ περισσότερο τους παράγοντες στους οποίους αποδίδονται οι δεδομένοι περιορισμοί της προγνωστικής αυτής ικανότητας, και ιδιαίτερα το εάν αυτοί συνδέονται με μια δεδομένη ιστορική συγκυρία και μια αντίστοιχη κατάσταση της ανθρώπινης σκέψης ή αυτοί οι περιορισμοί απορρέουν από την ίδια τη φύση των αντικειμένων της. Όπως σωστά επισημαίνει ο Neurath, η αδυναμία εκτέλεσης πειραμάτων ή ο περιορισμός στην ακρίβεια των προγνώσεων δεν αποτελούν επαρκείς λόγους αναίρεσης του εμπειρικού χαρακτήρα μιας θεωρίας. Είναι αδύνατο να εκτελεστούν ελεγχόμενα πειράματα κατά βούληση και

¹¹⁵ Εδώ αξίζει να τονίσουμε ότι ο Neurath ξεκαθαρίζει κατηγορηματικά πως «η παρατήρηση δεν αποτελεί φαινόμενο της συνείδησης» (ES 360) προσπαθώντας έτσι να διαφυλάξει το θεμέλιο της επιστημολογίας του, αποδεχόμενος σε μεγάλο βαθμό την κριτική του Lenin όπως αυτή αναπτύσσεται στο «Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός», όπως θα δούμε παρακάτω.

¹¹⁶ ES 360, η έμφαση στο πρωτότυπο.

κατ' επανάληψη τόσο στην αστρονομία όσο και στη γεωλογία, ενώ στην τελευταία η ακρίβεια των προβλέψεών μας είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Παρ' όλα αυτά, πρόκειται για επιστήμες που χαρακτηρίζονται εμπειρικές πέρα από κάθε συζήτηση. Οι περιορισμοί αυτοί ωστόσο, αποδίδονται – ρητά ή σιωπηρά – στη γνωστική ικανότητα του υποκειμένου καθ'αυτή ή/και στην επάρκεια της θεωρίας, δηλαδή της «χωρο-χρονικής τάξης» που αναφέρεται στο παραπάνω απόσπασμα, όπως έχει διατυπωθεί κατά το συγκεκριμένο στάδιο εξέλιξης της επιστημονικής σκέψης. Το λαπλασιανό ιδεώδες της πρόβλεψης της εξέλιξης ενός φυσικού συστήματος με βάση δεδομένες αρχικές συνθήκες, προϋποθέτει έναν νου εφοδιασμένο με την απολύτως εξωπραγματική δυνατότητα να γνωρίζει τις συνθήκες αυτές στο σύνολό τους. Πρόκειται για μια υπόθεση που είναι αδύνατο να ελεγχθεί πειραματικά, συνεπώς μεταφυσική, ανεξάρτητα από το εάν αναφέρεται στην αστρονομία, την κοινωνιολογία ή κάποια άλλη επιστήμη. Επιπρόσθετα, ο λαπλασιανός νους ανατρέχει στα απλούστατα στοιχεία μιας διάταξης, παρέχοντας μια «μοριακή πρόγνωση». Μια τέτοια αναδρομή είναι αδύνατη στο πεδίο της κοινωνιολογίας, καθώς εκεί συναντάμε ένα ουσιώδες όριο στην κοινωνιολογική πρόγνωση. Το όριο αυτό είναι για τον Neurath η επινοητική δύναμη του ατόμου έναντι της δυνατότητας επινόησης εντός της ομάδας που περιγράφεται από τη θεωρία:

Ο κοινωνιολόγος, όμως, δε μπορεί να ανατρέξει στα απλούστατα στοιχεία. Έχει να κάνει με πράγματα όπως μηχανές, δρόμους και τα παρόμοια. Εάν τώρα για παράδειγμα, από μια πρόγνωση προκύπτει η εμφάνιση μιας νέας μορφής μηχανής, αυτός που προβλέπει θα πρέπει να είναι σε θέση να την περιγράψει στοιχειωδώς. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να προβλέψει την εφεύρεση σήμερα, τουλάχιστον κατ' αρχήν. Το να προβλέψει κανείς τους υπολογισμούς που θα έκανε ο Einstein, θα σήμαινε να είναι ο ίδιος ο Einstein. Δε μπορούμε να περιγράψουμε τις συνολικές μεταβολές που εμφανίζονται όπως οι υπολογισμοί του Einstein μέσω μοριακών περιγραφών. Μπορούμε μόνο να δείξουμε ότι η αυστηρά κοινωνιολογική μας έκθεση (Darstellung) δεν περιέχει τίποτα που δε θα μπορούσε να περιγραφεί κατ' αρχήν με μοριακό τρόπο.¹¹⁷

¹¹⁷ ES 404-5

Το ερώτημα λοιπόν είναι γιατί στην κοινωνιολογία δε μπορούμε να ανατρέξουμε στα απλούστατα στοιχεία. Αυτό ισχύει γιατί το πλήθος των παραμέτρων είναι υπερβολικά μεγάλο για τις δυνατότητες καταγραφής και επεξεργασίας που έχουμε στη διάθεσή μας ή γιατί αυτό προϋποθέτει ότι μπορούμε να «μπούμε στη θέση» κάθε ενός δρώντος και γινώσκοντος υποκειμένου που μετέχει στις κοινωνικές διαδικασίες; Εάν ισχύει το πρώτο, η περιγραφή μας δε διαφέρει από αυτή της στατιστικής μηχανικής και των εμπειρικών επιστημών εν γένει. Στην περίπτωση όμως που αποδεχόμαστε πως ισχύει το δεύτερο, το πρόβλημα μετατοπίζεται – τουλάχιστον εμμέσως – στην ιδιαιτερότητα των αντικειμένων της περιγραφής μας. Ο Neurath δείχνει να αντιλαμβάνεται την ασυμβατότητα μιας τέτοιας παραδοχής με το πρόγραμμα της «ενοποιημένης επιστήμης» και σπεύδει να ξεκαθαρίσει ότι αντικείμενα περιγραφής δεν αποτελούν τα μεμονωμένα άτομα αλλά οι κοινωνικές ομάδες και ότι η περιγραφή αυτή επιτυγχάνεται με τη χρήση στατιστικών μεγεθών.

Το ερώτημα που διαπερνά όλη την κοινωνιολογία είναι ποια στατιστικά μεγέθη εξαρτώνται το ένα από το άλλο και με ποιον τρόπο.¹¹⁸

Η πραγμάτευση του ζητήματος της επινοητικής δύναμης του ατόμου, και μάλιστα με τον συγκεκριμένο τρόπο που διατυπώνεται («...να είναι ο ίδιος ο Einstein.»), παραπέμπει σαφώς στα φαινόμενα της συνείδησης και στη χρήση μεθοδολογικών εργαλείων όπως η ενσυναίσθηση (Einfühlung), που θεωρούνται από τον Neurath εντελώς ακατάλληλα για την περιγραφή κοινωνικών φαινομένων, ενώ μας φέρνει αντιμέτωπους με «ψευδοπροβλήματα» όπως αυτό της ελεύθερης βούλησης.

Η επιλογή αυτή, της περιγραφής μέσω στατιστικών μεγεθών, πέρα από έναν καθαρά μεθοδολογικό καθορισμό των ορίων της περιγραφής μας προκειμένου να ικανοποιείται η συνέπεια της έκθεσης, θα μπορούσε να σημαίνει και την παραδοχή ενός ορίου στη γνωστική δυνατότητα που μπορούμε να έχουμε στο πλαίσιο της εμπειρικής επιστήμης. Ο Neurath αναγνωρίζει πως δεν έχουμε στη διάθεσή μας κανένα μεθοδολογικό σχήμα που να υπερβαίνει αυτό το όριο. Μπαίνει ωστόσο στον πειρασμό να υπαινιχθεί την υπέρβαση του ορίου με τα μέσα της επιστήμης,

¹¹⁸ ES 387

δηλαδή της φυσικής, τουλάχιστον σαν δυνατότητα. Ο παραλληλισμός της αδυναμίας μας να προβλέψουμε την ακριβή εξέλιξη ενός κοινωνικού συστήματος που βρίσκεται σε ασταθή κατάσταση με την αντίστοιχη αδυναμία να προβλέψουμε το πώς ακριβώς θα πέσει ένας κώνος που περιστρέφεται στηριζόμενος στην κορυφή του¹¹⁹, είναι χαρακτηριστικός. Εάν ο Neurath εννοεί πραγματικά την αναλογία, εννοεί ότι οι νόμοι που καθορίζουν την εξέλιξη των κοινωνικών συστημάτων είναι σταθεροί και η εξέλιξη αυτή προδιαγεγραμμένη. Προεκτείνοντας, θα ήταν εύλογο να πει κανείς πως τα κοινωνικά σύνολα δεν αποφασίζουν για το μέλλον τους, όπως δεν αποφασίζει και ο κώνος. Εκτός αυτού, η περιγραφή της φυσικής δεν απαγορεύει την αναγωγή της συμπεριφοράς ενός σύνθετου συστήματος στους νόμους που διέπουν τη συμπεριφορά των μερών του, μέσω παραγωγικού συλλογισμού. Μας δίνει η χρήση του παραπάνω παραδείγματος το δικαίωμα να υποθέσουμε ότι ο Neurath αφήνει ανοιχτό ένα τέτοιο ενδεχόμενο για τα κοινωνικά συστήματα και τα άτομα από τα οποία αποτελούνται;

Αν και δεν υπάρχει ανάγκη να το υποθέσουμε, τα έμβια αντικείμενα ενδέχεται να είναι τόσο διαφορετικά από τα άβια ώστε τα άτομά τους να έχουν διαφορετική δομή. Ακόμα και τότε η βάση της ενοποιημένης επιστήμης με υλιστική θεμελίωση δε θα εγκαταλείπονταν καθώς και οι δύο περιπτώσεις έχουν να κάνουν με χωρο-χρονικές δομές. Αυτό εξακολουθεί να ισχύει ακόμα και όταν τα άτομα, σύμφωνα με τη σύγχρονη φυσική, αντικατασταθούν από κατανομές χώρου και ταχύτητας. Αυτές οι θεωρίες πάντα χρησιμοποιούν ισχυρισμούς γύρω από ελέγξιμες διαδικασίες. Όσο οι χωρο-χρονικές δομές αντικαθίστανται από άλλες που είναι επίσης ελέγξιμες, η σημερινή επιστημονική βάση θα παραμένει ανέπαφη.¹²⁰

Η αναφορά στη μικροδομή δε σημαίνει ότι ο μικρόκοσμος εμπίπτει στο πεδίο της κοινωνιολογίας, καθώς αμέσως μετά προστίθεται ότι:

Ο κοινωνιολόγος δεν έχει σε απολύτως τίποτα να κάνει με όλα αυτά τα απόμακρα πράγματα. Τα αποτελέσματα της σύγχρονης Φυσικής λίγο τον

¹¹⁹ ES 362

¹²⁰ ES 361

αφορούν. Όπως και αν είναι φτιαγμένα τα άτομα, με διασπορά¹²¹ ή όχι, η συμπεριφορά των ανθρώπων σε καμία περίπτωση δεν εξαρτάται από τη μικροδομή. Η αστάθεια της ανθρώπινης συμπεριφοράς μπορεί να συνυπάρχει με ακριβείς ατομικές δομές, ή η ανθρώπινη συμπεριφορά μπορεί να είναι ακριβώς προβλέψιμη ενώ υπάρχει διασπορά στον μικρόκοσμο.¹²²

Εάν αναρωτηθεί κανείς για τη σκοπιμότητα της αναφοράς στη μικροδομή της ύλης και την ενδεχόμενη πιθανοκρατική συμπεριφορά της, θα πρέπει να έχει στο νου του πως οι πρόσφατες εξελίξεις στον τομέα της κβαντομηχανικής είχαν αναζωπυρώσει μεταξύ άλλων συζητήσεις γύρω από το δυϊσμό «ύλης» και «πνεύματος». Η επιστημονική κοινότητα απείχε αρκετά από το να έχει καταλήξει σε μια γενικά αποδεκτή ερμηνεία της κβαντικής θεωρίας και μια μεγάλη σειρά από ερωτήματα παρέμεναν ανοιχτά, μερικά από τα οποία συνδέονται περισσότερο ή λιγότερο με το θέμα της συνείδησης. Η ενασχόληση του Neurath με το συγκεκριμένο θέμα μπορεί να φαίνεται ξεκομμένη από την υπόλοιπη ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του, ωστόσο θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε στην γερμανική (και όχι μόνο) επιστημονική κοινότητα. Ανεξάρτητα από τις επιστημονικές πρακτικές που υιοθετούνταν, υπήρχε μια ανοιχτή συζήτηση σχετικά με το κατά πόσο η παραδοσιακή αντίληψη για την επιστήμη, που βασιζόταν στον θετικισμό και την αιτιοκρατία, μπορούσε να δώσει απαντήσεις στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι κοινωνίες της εποχής. Όπως όλοι οι διανοούμενοι της εποχής, οι θετικοί επιστήμονες ήταν εξοικωμένοι με τις απόψεις του Spengler και παρά το γεγονός ότι οι ερευνητικές τους πρακτικές κινούνταν στο καθιερωμένο πλαίσιο, ένιωθαν υποχρεωμένοι να μπουν σε διάλογο με τις απόψεις αυτές, που είχαν ευρύτατη απήχηση ιδιαίτερα στο κοινό που δεν είχε ειδικές γνώσεις. Έτσι, παράλληλα με την εμφάνιση των αποτελεσμάτων της επιστημονικής έρευνας, υπήρχε σε εξέλιξη ένας διάλογος με εκπροσώπους ανορθολογικών θέσεων, ο οποίος περιελάμβανε ζητήματα όπως η ελεύθερη βούληση και ο δυϊσμός ύλης και

¹²¹ Εδώ, η «διασπορά» αναφέρεται προφανώς στη στατιστική ερμηνεία της κβαντομηχανικής που είχε διατυπωθεί το 1925.

¹²² ES 362/64

πνεύματος¹²³. Ο Neurath δείχνει να θέλει να αποσυνδέσει έναν τέτοιο προβληματισμό επάνω στα ευρύματα της σύγχρονης Φυσικής από την απάντηση στα προβλήματα της κοινωνιολογίας. Φροντίζει ωστόσο να αφήσει ανοιχτό το ενδεχόμενο αναγωγής των κοινωνικών φαινομένων σε αυτά της Φυσικής και οπωσδήποτε να τονίσει την ανυπαρξία ασυμβατότητας μεταξύ τους¹²⁴.

Κοινωνιολογία, Φυσικαλισμός και Μαρξισμός

Η τάση του Neurath να ανιχνεύει τη συνέχεια στην ιστορική πορεία της σκέψης, τόσο της επιστημονικής όσο και της κοινωνικής, καταλήγοντας στον Λογικό Εμπειρισμό ως την πλέον σύγχρονη και σαφή μορφή της, εμπεριέχει μια σαφή λογική προόδου. Εάν δεχτούμε ότι ο τρόπος σκέψης που χαρακτηρίζει κάθε εποχή της ανθρώπινης ιστορίας αφενός περιέχει στοιχεία των παλαιότερων και αποτελεί εξέλιξη αυτών και αφετέρου περιέχει στοιχεία διαφοροποίησης, ρήξης και ανατροπής καθώς σε διαφορετική περίπτωση δεν θα χαρακτήριζε τη συγκεκριμένη εποχή αλλά κάποια προηγούμενη, ο Neurath τονίζει πολύ περισσότερο, αν όχι αποκλειστικά, τα πρώτα. Μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, ο φυσικαλισμός αποτελεί την πλέον σύγχρονη μορφή αντιμεταφυσικής σκέψης που εγγράφεται στην παράδοση του ρεαλισμού και του υλισμού:

Ο φυσικαλισμός [...] παίρνει τη θέση του παλαιότερου «υλισμού» ή «ρεαλισμού»¹²⁵.

¹²³ Kragh 185-187. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι αρκετοί εκπρόσωποι ανορθολογικών θέσεων, όχι απλώς δεν απέρριπταν τα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας, αλλά προσπαθούσαν μέσα σε αυτά να ανακαλύψουν μια νέα δύναμη διαίσθησης και βούλησης για «επαναμάγευση» του κόσμου (Herf 65). Οι θέσεις του Neurath στρέφονται σαφώς ενάντια σε μια τέτοια ερμηνεία, όπως άλλωστε έχει ήδη φανεί από το *Anti-Spengler*.

¹²⁴ «Γενικά μιλώντας, η αστρονομία, η βιολογία, η τεχνολογία και η κοινωνιολογία έχουν τον ίδιο χαρακτήρα. [...] Εάν μπορούσαμε να διεισδύσουμε στα εσώτατα όρια των νόμων που θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε, ίσως τελικά να μην είχαμε να κάνουμε με τίποτα άλλο παρά με άτομα και άλλα σωματίδια.» ES 363, η έμφαση δική μας.

¹²⁵ ES 417

Η διατύπωση φαίνεται αρκετά απλουστευτική εάν την απομονώσουμε, όμως Neurath επισημαίνει ότι ο «υλισμός» και ο «ρεαλισμός» στην ιστορική τους μορφή κατά τον 19ο αιώνα και πριν, περιείχαν σε σημαντικό βαθμό μεταφυσικά στοιχεία¹²⁶, κάτι που εντοπίζει επίσης στον «εμπειρισμό». Η κριτική του Lenin φαίνεται πως υπήρξε καθοριστική προκειμένου να αποδεχτεί ο Neurath την ύπαρξη αυτών των στοιχείων, όχι μόνο στον Berkeley και τον Hume, αλλά ιδιαίτερα στην περίπτωση του Mach, του οποίου το όνομα έφερε – ας μην ξεχνάμε – ο σύλλογος μέσα από τον οποίο ξεπήδησε ο Κύκλος της Βιέννης¹²⁷. Τα μεταφυσικά αυτά στοιχεία αφορούν τον υποκειμενισμό, που θεωρείται συνώνυμος του ιδεαλισμού¹²⁸, την τάση να αποδωθεί στο υποκείμενο μια ιδιαίτερη θέση, ώστε το «εγώ» να αντικαταστήσει το Θεό ως δημιουργός του κόσμου. Αντίθετα,

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η επιστημονική κοσμοαντίληψη με τον φυσικαλισμό της καθώς και την ενοποιημένη της επιστήμη βρίσκονται εξ' ολοκλήρου στην πλευρά του «αντικειμενισμού». Ο Carnap [...] διατυπώνει αυτή τη στάση ως εξής: «Οι αιτιακές συνδέσεις (που στους νόμους της φύσης διατυπώνονται ως συνεπαγωγές) είναι αντικειμενικές, έξω από τη βούληση του ατόμου».¹²⁹

Ο φυσικαλισμός, διαδέχεται λοιπόν τον ρεαλισμό ή τον υλισμό ως η σύγχρονη μορφή «αντικειμενισμού», όντας όμως αποκαθαρμένος από τα υποκειμενικά στοιχεία των προηγούμενων.

Μέσα από αυτή την προοπτική της ιστορίας των ιδεών που εντοπίζει μια εξελικτική γραμμή που καταλήγει στην επιστημονική κοσμοαντίληψη, ενώ παράλληλα ανιχνεύει στοιχεία της – έστω σπερματικά – σε παλαιότερες μορφές, μπορεί να γίνει κατανοητή η εκτίμηση ότι

¹²⁶ ES 416

¹²⁷ Το «Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός» εκδόθηκε σε γερμανική μετάφραση το 1927, δύο χρόνια πριν από την έκδοση της προγραμματικής διακήρυξης του Κύκλου της Βιέννης και τέσσερα πριν από την «Εμπειρική Κοινωνιολογία». Μέχρι τότε, μόνο οι ελάχιστοι που γνώριζαν ρωσικά είχαν πρόσβαση στο κείμενο. Dahms 27

¹²⁸ ES 416

¹²⁹ ES 417, η έμφαση στο πρωτότυπο.

[α]πό όλες τις προσπάθειες δημιουργίας μιας αυστηρά επιστημονικής μη-μεταφυσικής φυσικαλιστικής κοινωνιολογίας, ο μαρξισμός είναι η πλέον ολοκληρωμένη.¹³⁰

Ο εντοπισμός των χαρακτηριστικών που κατά τον Neurath δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό του μαρξισμού ως «επιστημονικού» και «φυσικαλιστικού», μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τόσο το πώς ο ίδιος προσλαμβάνει τον μαρξισμό όσο και το πώς αντιλαμβάνεται τους όρους «επιστήμη» και «φυσικαλισμός».

Η άποψη του Neurath γύρω από τις σχέσεις μαρξισμού-επιστήμης-φιλοσοφίας, αποτυπώνεται κατ' αρχήν στο εκτενές απόσπασμα που παραθέτει¹³¹ από την «Γερμανική Ιδεολογία», από το οποίο θα άξιζε να απομονώσουμε το παρακάτω:

Όπου σταματάει η θεωρία (Spekulation) – στην πραγματική ζωή – εκεί αρχίζει η πραγματική, θετική επιστήμη. Τα κούφια λόγια γύρω από τη συνείδηση σταματάνε. Όταν απεικονίζεται η πραγματικότητα, τότε η φιλοσοφία ως ανεξάρτητος κλάδος της γνώσης χάνει το μέσο ύπαρξής της.¹³²

Η επιλογή μας αυτή δικαιολογείται από το σχόλιο του Neurath που ακολουθεί το συνολικό παράθεμα:

Δε χρειάζεται να περιγράψουμε εδώ τις διάφορες ειδικές λεπτομέρειες, τη λογική παραγωγή της οικονομικής οργάνωσης και τις λειτουργίες της, και τις επαναστατικές επιπτώσεις της στη ζωή. Με όποιον τρόπο και αν δει κανείς τις λεπτομερείς διατυπώσεις της, *το ουσιαστικό είναι η αναγνώριση της*

¹³⁰ ES 349

¹³¹ ES 350-1

¹³² Ο Neurath δεν είχε στη διάθεσή του το πλήρες κείμενο της «Γερμανικής Ιδεολογίας» καθώς η «Εμπειρική Κοινωνιολογία» εκδόθηκε το 1931 ενώ η πλήρης εκδοχή της «Γερμανικής Ιδεολογίας» εκδόθηκε το 1932, ως το πρώτο μέρος του πέμπτου τόμου της MEGA (Marx Engels Gesamtausgabe). Σύμφωνα με τους M.Neurath και R.S. Cohen (ES 421), το πιθανότερο είναι ότι χρησιμοποίησε μακρά αποσπάσματα που είχαν δημοσιευτεί το 1926 στο βραχύβιο περιοδικό Marx-Engels Archiv. Το συγκεκριμένο απόσπασμα που παραθέτουμε βρίσκεται στη σελίδα 68 του τόμου Α της ελληνικής μετάφρασης (μετάφραση Κ. Φιλίνη, Gutenberg, Αθήνα 1997) την οποία και ακολουθούμε. Το κείμενο περίπου δυο σελίδων που παραθέτει ο Neurath, αποτελείται από αποσπάσματα που βρίσκονται διάσπαρτα ανάμεσα στις σελίδες 61 και 82 της ελληνικής μετάφρασης.

*υλιστικής ιστορικής αντίληψης (materialische Geschichtsauffassung) ως αυστηρά επιστημονικού τρόπου θέασης των πραγμάτων που θέτει ελέγχιμους ισχυρισμούς και μένει ελεύθερη από τη θεολογίζουσα και ιδεαλιστική θεωρητικολογία που κυριαρχεί σήμερα, ιδιαίτερα στα γερμανικά πανεπιστήμια.*¹³³

Εάν διακινδυνεύαμε τη σύνοψη της θέσης του Neurath σε έναν αφορισμό, αυτός θα ήταν: «Ο μαρξισμός δεν είναι φιλοσοφία, είναι επιστήμη»¹³⁴. Και η διερεύνηση των όρων υπό τους οποίους διατυπώνεται μια τέτοια θέση δε θα μας διευκρινίσει μόνο το πώς ο Neurath προσλαμβάνει τον μαρξισμό αλλά και το πώς αντιλαμβάνεται τόσο τη φιλοσοφία όσο και την επιστήμη. Δεδομένων των χαρακτηριστικών που έχουμε δει μέχρι τώρα να θεωρεί ο Neurath απαραίτητα σε μια θεωρία ώστε αυτή να μπορεί να λέγεται επιστημονική, ο μαρξισμός είναι επιστήμη εφ' όσον α) διατυπώνει προτάσεις που είναι εμπειρικά ελέγξιμες και β) προσφέρει επιτυχείς προβλέψεις. Η πρώτη προϋπόθεση ικανοποιείται για τον Neurath, καθώς

Οι Marx και Engels είναι υλιστές στο βαθμό που μιλούν μόνο για ό, τι μπορεί κανείς να παρατηρήσει μέσω των αισθήσεων.¹³⁵

Η ταύτιση του υλισμού με τον εμπειρισμό αφήνει την πόρτα ανοιχτή σε εξαιρετικά προβληματικές καταστάσεις, όπως δείχνει η περίπτωση του Berkeley, του οποίου ο εμπειρισμός έθετε υπό συνολική αμφισβήτηση την ύπαρξη της ύλης¹³⁶. Ο Lenin αφιέρωσε μια κριτική αρκετών σελίδων και ακόμα μεγαλύτερης σφοδρότητας ενάντια σε μια τέτοια εκδοχή του εμπειρισμού¹³⁷, την οποία σε πολύ μεγάλο βαθμό ενστερνίζεται ο Neurath, όχι μόνο έναντι του Berkeley και του Hume αλλά και έναντι

¹³³ ES 351, η έμφαση δική μας.

¹³⁴ Στην πραγματικότητα ο Neurath ποτέ δε διατύπωσε τη θέση του με αυτά τα λόγια. Μια παρεμφερής διατύπωση υπάρχει από τον Kautsky: «Κατανοώ τον μαρξισμό όχι ως φιλοσοφία, αλλά ως μια πειραματική επιστήμη, μια συγκεκριμένη σύλληψη της ιστορίας [...] Ο Μαρξ δεν είναι φιλόσοφος. Μάλλον έχει αναγγείλει το τέλος κάθε φιλοσοφίας.» (Αναφέρεται στο Cartwright et al, 238) Σύμφωνα με την Cartwright, η θέση αυτή του Kautsky είναι ταυτόσημη με αυτή του Neurath στο συγκεκριμένο ζήτημα.

¹³⁵ ES 349

¹³⁶ Berkeley 1993, passim.

¹³⁷ Lenin 1909, σελ. 19-32.

του Mach, όπως έχουμε ήδη αναφέρει¹³⁸. Η αποκοπή του περιεχομένου της εμπειρίας από τα «φαινόμενα της συνείδησης» και από την αντίστοιχη αναγωγή του σε «συμπλέγματα αισθημάτων»¹³⁹ ή «εντυπώσεων», οδηγεί τον Neurath σε μια θέση «αντικειμενικού» περιεχομένου της εμπειρίας, αξιοσημείωτα κοντινή σε αυτή της λενινιστικής αντανάκλασης.

Η κοινωνιολογία σε υλιστική βάση [...] γνωρίζει εκείνη μόνο την ανθρώπινη συμπεριφορά που μπορεί κανείς να παρατηρήσει και να «φωτογραφίσει» επιστημονικά.¹⁴⁰

Το ζήτημα ωστόσο της προβλεπτικής δυνατότητας της μαρξικής θεωρίας, αποδεικνύεται αρκετά πιο σύνθετο. Η διαπραγμάτευσή του αναγκάζει τον Neurath να διατυπώσει θέσεις που μεταπίπτουν από την ενθουσιώδη αναγόρευση σε επιστημονική θεωρία, στερούμενη μεταφυσικών προσμίξεων, που θα οδηγήσει στην εξάλειψη της κοινωνικής δυστυχίας, μέχρι την παραδοχή της μάλλον περιορισμένης προβλεπτικής της δυνατότητας, η οποία μάλιστα φαίνεται να έχει ένα εύρος δύσκολα προσδιορίσιμο. Ακόμα χειρότερα, στον Marx και τους μαρξιστές ανευρίσκονται στοιχεία που δύσκολα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν εμπειρικά ελέγξιμα, αρνούμενα κατ' αυτόν τον τρόπο να ενταχθούν στο επιστημολογικό σχήμα του Neurath, αναγκάζοντάς τον να τα χαρακτηρίσει δευτερεύουσας σημασίας, αλλά οπωσδήποτε θέτουν υπό αμφισβήτηση την ικανοποίηση και της πρώτης προϋπόθεσης. Το αποτέλεσμα είναι ο κλονισμός της συνοχής των επιχειρημάτων και η αδυναμία απόδειξης της ικανοποίησης των

¹³⁸ «Ο φυσικαλιστικός τρόπος σκέψης προλαμβάνει την ανάδυση εκείνων των υποκειμενιστικών τάσεων που από τον Berkeley και μετά αναφύονται κατά καιρούς, χωρίς να αφήσουν ανεπηρέαστη ούτε τη θεωρία του Mach. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Berkeley ήταν θεολόγος. Κάτι από τον θεολογικό του χαρακτήρα εντοπίζεται εκεί όπου εμφανίζεται το «εγώ». Ακόμα και στον Hume, στον οποίο βρίσκεται εξαιρετικά κοντά ο σύγχρονος φυσικαλισμός, υπάρχουν ασφαλώς σαφείς ιδεαλιστικές (υποκειμενιστικές) τάσεις». ES 416

¹³⁹ Lenin 1909, σελ. 132

¹⁴⁰ ES 361. Αντίστοιχα για τον Lenin, «Η ύλη είναι η φιλοσοφική κατηγορία που χρησιμεύει για να υποδηλώνει την αντικειμενική πραγματικότητα που έχει δοθεί στον άνθρωπο από τα αισθήματά του, και που αντιγράφεται, φωτογραφίζεται, απεικονίζεται από τα αισθήματά μας, ενώ υπάρχει ανεξάρτητα από αυτά.» Lenin 1909, σελ. 134.

επιστημολογικών προϋποθέσεων. Ο μαρξισμός, παρά τον διακαή πόθο του Neurath, είναι αδύνατο να λάβει τον τίτλο της εμπειρικής επιστήμης όπως ο ίδιος την εννοεί. Θα πρέπει πάντως, να αναγνωρίσουμε πως ο Neurath είναι αρκετά έντιμος ώστε να μην αποσιωπήσει εντελώς τα προβληματικά σημεία του μαρξισμού προκειμένου να παρουσιάσει μια συνεκτική θέση. Προσπαθεί – χωρίς επαρκή αιτιολόγηση – να τα υποβαθμίσει, να τα επανερμηνεύσει ίσως, αλλά όχι να τα αποσιωπήσει. Τα μέσα κλονισμού των επιχειρημάτων του δεν είναι αναγκαίο να αναζητηθούν σχεδόν πουθενά αλλού παρά μόνο στα ίδια του τα κείμενα.

Η «Εμπειρική Κοινωνιολογία» περιέχει εκτενείς αναφορές στους Marx – Engels. Η συνολική παρουσίαση της έκθεσης του μαρξισμού από τον Neurath δεν είναι μέσα στους στόχους αυτής της εργασίας, ιδιαίτερα όσο αφορά τα σημεία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν τετριμμένα. Θα μας απασχολήσουν εκείνα τα σημεία που ο Neurath χρησιμοποιεί για υπερασπιστεί την «επιστημονικότητα» του μαρξισμού, όπως βεβαίως την εννοεί ο ίδιος, καθώς και εκείνα στα οποία μπορεί να γίνει αντιπαραβολή του μαρξισμού με την έννοια αυτής της επιστημονικότητας.

Είναι ζωτικής σημασίας για τον Neurath να αφαιρεθεί από τη μαρξιστική θεωρία το αξιακό της περιεχόμενο:

Ο ισχυρισμός τους ότι το μελλοντικό κοινωνικό σύστημα δε θα εμφανίζει τα προβλήματα που απορρέουν από την παρούσα οικονομική δομή, συζητείται ως ιστορικός ισχυρισμός, όχι ως μια ουτοπία, ένας στόχος. Και όταν οι Μ-Ε προσπαθούν να αποδείξουν τον ισχυρισμό ότι το παρόν σύστημα πρέπει να αποσυντεθεί και να δώσει τη θέση του σε ένα που να περιέχει λιγότερη δυστυχία, δεν επιχειρηματολογούν αναφερόμενοι στην «αδικία» του συστήματός μας, ούτε ισχυρίζονται ότι ο «δίκαιος σκοπός» ή η «αλήθεια» πρέπει να νικήσει. Δείχνουν με αυστηρά εμπειρικό τρόπο πώς υπό συγκεκριμένες συνθήκες οι άνθρωποι συμπεριφέρονται ή θα συμπεριφερθούν. Δε γνωρίζουν κανένα ιδεώδες σύστημα, για το οποίο συγκεκριμένα δεινά εμφανίζονται ως «ανωμαλίες». Εάν επιχειρηματολογούν στη βάση ενός απλοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος, το κάνουν γιατί θεωρούν ότι έτσι επιτυγχάνεται μια πρώτη προσέγγιση, που θα αποκαλύψει τα στοιχεία τα οποία είναι ουσιαστικά για μια πρόγνωση. Σε μερικές

περιπτώσεις μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι η καρδιά είναι μια αντλία και να παραλείψει ορισμένες λεπτομέρειες. Η αίσθηση πως οι Μ-Ε θα έπρεπε είχαν λάβει υπ' όψη τους και άλλους παράγοντες, ότι είχαν συμπεριλάβει πολύ λίγα στοιχεία, δεν αλλάζει τίποτα όσο αφορά τον υλιστικό τρόπο με τον οποίο τίθενται τα ερωτήματα, που είναι εντελώς εμπειρικός υπό την έννοια των εμπειρικών επιστημών (Realwissenschaften).¹⁴¹

Η αναμόρφωση λοιπόν του κοινωνικού συστήματος, δεν αποτελεί ζητούμενο αλλά μάλλον διαπίστωση που συνδέεται με τις συνθήκες που ενυπάρχουν στο παρόν. Η αναγκαιότητα ανατροπής των δεδομένων συνθηκών δεν προκύπτει από ένα κοινωνικό πρόταγμα ούτε μπορεί να βασίζεται σε μια κρίση (Urteil) ή ένα σύνολο κρίσεων που αφορούν το πώς είναι και το πώς θα έπρεπε να είναι η κοινωνία. Οι κρίσεις αυτού του είδους στερούνται εμπειρικής θεμελίωσης και ανήκουν ξεκάθαρα στη σφαίρα της μεταφυσικής, όπως αναφέρεται ρητά στην αμέσως επόμενη παράγραφο:

Σίγουρα βρίσκει κανείς πολλές μεταφυσικές διατυπώσεις στον Marx και τους μαρξιστές, αλλά καμιά δεν είναι ζωτική για το επιχείρημα. Μπορούν να παραληφθούν χωρίς να αλλάζουν οι βασικές ιδέες. Και οι ισχυρές αξιολογικές κρίσεις (Werturteile) που είναι διεσπαρμένες παντού είναι απλώς συνοδευτικές φράσεις που δεν εισέρχονται στο επιχείρημα, ενώ σε πολλούς άλλους ερευνητές σημαντικά ηπιότερες αξιολογικές κρίσεις όντως γίνονται μέρος του επιχειρήματος, κάτι που βλάπτει την επιστημονικότητα της έκθεσης.¹⁴²

Η επιστημονικότητα του μαρξικού έργου και του μαρξισμού εν γένει, φαίνεται εξ' αρχής υπονομευμένη, κάτι που φέρνει τον Neurath σε μια μάλλον αμήχανη θέση. Οι «ισχυρές αξιολογικές κρίσεις» και οι «μεταφυσικές διατυπώσεις» δεν προσδιορίζονται στο κείμενο. (Θα πρέπει πάντως να λάβουμε υπ' όψη μας ότι τα *Χειρόγραφα του 1844* εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1932, ένα χρόνο μετά την «Εμπειρική Κοινωνιολογία»¹⁴³.) Η αμηχανία αυτή αποτυπώνεται αφενός στην

¹⁴¹ ES 346-7

¹⁴² ES 347

¹⁴³ Anderson σ. 89. Για τη σημασία που αποδίδεται στην εμφάνιση των *Χειρογράφων* όσο αφορά την εξέλιξη του δυτικού μαρξισμού και την αντίστοιχη μετατόπιση ενδιαφέροντος από την οικονομία και

προσπάθεια απόδοσης συνοδευτικού και δευτερεύοντα χαρακτήρα στα στοιχεία αυτά, χωρίς την παραμικρή πραγμάτευσή τους και αφετέρου στην αντίστοιχη επιχειρηματολογία περί εμπλοκής τους στο επιχείρημα του Marx ή των μαρξιστών, καταλήγοντας με αυτόν τον τρόπο σε ουσιαστική αδυναμία στήριξης της θέσης, τουλάχιστον όπως αυτή εκτίθεται στο κείμενο. Ο μόνος τρόπος να διασωθεί η θέση του Neurath, θα ήταν να υποστηριχθεί ότι οι αξιολογικές κρίσεις είναι συνοδευτικές υπό την έννοια του ότι δεν υποστηρίζουν την προγνωστική δυνατότητα της θεωρίας και ότι αυτή μπορεί να σταθεί εντελώς ανεξάρτητα, βασιζόμενη αποκλειστικά σε δεδομένα που προκύπτουν ή *θα μπορούσαν να προκύψουν* από την εμπειρία. Η χρήση μοντέλων στις φυσικές επιστήμες – όπως αυτό του κυκλοφορικού συστήματος που αναφέρεται – και η αντίστοιχη παράλειψη ορισμένων λεπτομερειών, δε σημαίνει την αποδοχή του ενδεχομένου οι λεπτομέρειες αυτές να βρίσκονται πέρα από τον ορίζοντα της εμπειρίας. Όμως, οτιδήποτε παραλείπεται θεωρείται εμπειρικά προσβάσιμο και η ύπαρξη συνοδευτικών κρίσεων αποτελεί μεταφυσική παρέκκλιση, σαφώς ανεπιθύμητη από τον Neurath. Οι συνοδευτικές αυτές κρίσεις δεν είναι απλώς περιττές στις επιστήμες αλλά εξοβελιστέες, στοιχεία από τα οποία οι επιστήμες οφείλουν να αποκαθαρθούν, επομένως όχι και τόσο «συνοδευτικές» ώστε να μπορούν να προστίθενται ή να αφαιρούνται στο σύνολο που ήδη περιλαμβάνει τις υπόλοιπες – κατά την ορολογία του Neurath «εμπειρικά ελέγξιμες» - προτάσεις αφήνοντας ανέπαφο το όλο θεωρητικό σχήμα.¹⁴⁴

Εάν ο μαρξισμός δεν μπορεί να αναγορευτεί σε εμπειρική επιστήμη κάτω από τις προϋποθέσεις που τέθηκαν, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα ανοιχτό πρόγραμμα που βρίσκεται σε εξέλιξη.

την πολιτική προς τη φιλοσοφία βλ. Anderson 89-92. Ωστόσο τα δυό κείμενα-ορόσημα που έθεσαν το ζήτημα αυτό, το *Μαρξισμός και Φιλοσοφία* και η συλλογή *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, είχαν ήδη δημοσιευτεί το 1923 από τους Korsch και Lukacs.

¹⁴⁴ Η αποδοχή ενός τέτοιου είδους «συνοδευτικών κρίσεων» θα ερχόταν σε αντίφαση τόσο με την αρχή της «οικονομίας της σκέψης» του Mach, που παραπέμπει στο «ξυράφι του Ockham», αλλά και με την κριτική που ασκεί ο Neurath στις θέσεις του πρώιμου Wittgenstein (Neurath 1931δ, 60-61)

Από όλες τις προσπάθειες δημιουργίας μιας αυστηρά επιστημονικής, μη-μεταφυσικής, φυσικαλιστικής κοινωνιολογίας, ο μαρξισμός είναι η πληρέστερη.¹⁴⁵

Η σύγκριση με άλλα θεωρητικά εγχειρήματα που διατυπώνεται εδώ, θα μπορούσε να στηρίξει ίσως την παραπάνω εικασία, αφήνοντας να εννοηθεί ότι είναι μεν η πληρέστερη προσπάθεια αλλά όχι ολοκληρωμένη και οριστική. Ένα ανοιχτό πρόγραμμα ωστόσο, σημαίνει έναν γενικό τρόπο προσέγγισης και ανάλυσης της πραγματικότητας, έναν τρόπο του σκέπτεσθαι που, εν μέρει τουλάχιστον, μετατοπίζεται από τη σφαίρα της επιστήμης σε αυτήν της φιλοσοφίας, εκτός εάν το πρόγραμμα κλείσει. Η πραγματικότητα είναι ότι το ιδεώδες του Neurath για την επιστήμη – και αυτό μας δίνει ο ίδιος το δικαίωμα να το επεκτείνουμε και στο μαρξισμό – είναι ένα κλειστό σύστημα.

Ο φυσικαλισμός, η ενοποιημένη επιστήμη σε υλιστική βάση, μας φέρνει «την» τάξη, που σημαίνει το κλειστό σύστημα νόμων που μπορεί κανείς να ελέγξει μέσω της παρατήρησης.¹⁴⁶

[...] Ο μαρξισμός, η πλέον σύγχρονη κοινωνιολογία σε υλιστική βάση (που τελικά σημαίνει φυσικαλισμός, η πλέον σύγχρονη μορφή υλισμού), είναι [...] πολύ στενά συνδεδεμένος με το εργατικό κίνημα.¹⁴⁷

Ακόμα δηλαδή και αν θεωρήσουμε ότι ο μαρξισμός είναι μεν το καλύτερο εργαλείο κοινωνιολογικής ανάλυσης που διαθέτουμε, αλλά δεν είναι πλήρες, κλειστό σύστημα, αυτός δεν μπορεί να παραμείνει έτσι. Και στο βαθμό που το ζητούμενο είναι «η» τάξη, το σύστημα οφείλει να κλείσει ή να έχει τη δυνατότητα να το κάνει. Ένα πρόγραμμα που δε βάζει σα στόχο μια τέτοιου είδους ολοκλήρωση, δεν είναι επιστημονικό¹⁴⁸. Δημιουργείται κατ' αυτόν τον τρόπο μια ένταση ανάμεσα στον

¹⁴⁵ ES 349

¹⁴⁶ ES 361

¹⁴⁷ ES 410

¹⁴⁸ Θα παρατηρούσε κανείς ότι σε απόσπασμα που παραθέτουμε παραπάνω (βλ. σημ. 24) φαίνεται να αποδίδεται ακριβώς ένας τέτοιος ρόλος στο μαρξισμό, ενός τρόπου «θέασης των πραγμάτων». Η αποστροφή ωστόσο περί της επιστήμης ως «κλειστού συστήματος», δείχνει ότι είτε ο μαρξισμός αδυνατεί να ικανοποιήσει τις επιστημολογικές προϋποθέσεις που θέτει ο Neurath ή το θεωρητικό

μαρξισμό (αλλά και τον ίδιο τον Marx) που υπάρχει μπροστά στον Neurath και σε αυτόν που θα επιθυμούσε, «την» τάξη. Με άλλα λόγια, έχουμε έναν μαρξισμό (και έναν Marx) που περιέχουν στοιχεία ξένα προς αυτό που θεωρούμε επιστημονικό, ακόμα και αν αυτά θεωρηθούν «συνοδευτικά», και οφείλουμε να τα αφαιρέσουμε, ή τουλάχιστον να θεμελιώσουμε τη διαβεβαίωση της δυνατότητας μιας τέτοιας αφαίρεσης.

Ο Neurath εντοπίζει στην περιοχή των σχέσεων ανάμεσα στην υλική βάση και το εποικοδόμημα, στοιχεία που δίνουν λαβές σε προσπάθειες ιδεαλιστικών θεωρήσεων του μαρξισμού. Συγκεκριμένα, η χρήση παραδοσιακά προσδιορισμένων όρων για την περιγραφή των κοινωνικών διαδικασιών, δημιουργεί την εσφαλμένη εντύπωση ότι υπάρχουν διεργασίες στο εποικοδόμημα που είναι αυτόνομες από αυτές της υλικής βάσης¹⁴⁹. Το πρόβλημα αποδίδεται δηλαδή στην κακή χρήση της γλώσσας, και εδώ καλείται να παίξει το ρόλο του ο φυσικαλισμός:

Πολλές δυσκολίες που παραμένουν σήμερα στη διατύπωση της σχέσης ανάμεσα στη «βάση» και το «εποικοδόμημα» στο μαρξισμό, μπορούν να συνδεθούν με τέτοια ζητήματα οριοθέτησης. Η απελευθέρωση από τη μεταφυσική μέσω του φυσικαλισμού δεν προχωρά μόνο με την εξάλειψη

σχήμα του τελευταίου παρουσιάζει σοβαρές αντιφάσεις, καθιστώντας έτσι δικαιολογημένη τη σχετική κριτική (Dahms 1994, Reisch 2005, Lüscher 1979).

¹⁴⁹ «Η υλιστική σύλληψη της Ιστορίας ξεκινά με την συνολική διαδικασία της ζωής. Εάν κανείς εξακολουθεί να χρησιμοποιεί παραδοσιακά οριοθετημένους όρους όπως «θρησκεία», «τέχνη», «επιστήμη», «δίκαιο» κ.ο.κ., αυτά τα σχήματα εμφανίζονται συνυφασμένα στην συνολική κοινωνική διαδικασία. Αυτή η συνύφανση θα μπορούσε να υπαινίσσεται το εξής: μπορεί κανείς φυσικά να προβλέψει τους τρόπους παραγωγής και τις κοινωνικές μεταβολές αλλά θα ήταν εξ' αρχής καταδικασμένη μια προσπάθεια να γράψει μια αυτόνομη «Ιστορία» της θρησκείας, της τέχνης, των μαθηματικών κ.ο.κ. Τέτοιου είδους Ιστορίες μπορούν να γραφτούν μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας ιστορικής έκθεσης της συνολικής διαδικασίας.

Όμως υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι αυτά τα σχήματα είναι έτσι και αλλιώς ακατάλληλα στοιχεία για να παρουσιάσουμε τις λειτουργικές σχέσεις στην κοινωνία. Είναι πολύ πιθανό ότι στην ανάπτυξη της κοινωνιολογίας επάνω σε μια υλιστική βάση και ενός πλήρους (vollkommener) συμπεριφορισμού, η έκθεση των κοινωνικών διαδικασιών δε θα γίνεται πλέον με τη χρήση παραδοσιακά οριοθετημένων όρων.» (ES 352)

μεταφυσικών στοιχείων. Συχνά είναι αναγκαίο να εισαγάγουμε νέες οριοθετήσεις. Ένα από τα καθήκοντα της επιστημονικής κοσμοαντίληψης είναι να συνεισφέρει σε αυτήν τη διαδικασία μετασχηματισμού όλων των επιστημών, στο να δούμε εξ' αρχής τα πράγματα από την ευρύτερη σκοπιά της ενοποιημένης επιστήμης, ακόμα και αν έχουμε να κάνουμε με ένα ειδικό επιστημονικό πεδίο.¹⁵⁰

Ο Neurath δεν παρουσιάζει κάποιο συστηματικό τρόπο εφαρμογής αυτής της διαδικασίας εξάλειψης μεταφυσικών στοιχείων ή της εισαγωγής νέων οριοθετήσεων, αναφέρει ωστόσο το εξής παράδειγμα:

Θα ήταν πιθανό, μια περαιτέρω συστηματική επεξεργασία της υλιστικής κοινωνιολογίας στο πνεύμα της υλιστικής ενοποιημένης επιστήμης, να οδηγήσει στο μετασχηματισμό των προτάσεων που αφορούν τη «βάση» σε προτάσεις που αφορούν τις ενεργειακές μετατροπές της θρέψης, της θέρμανσης κ.ο.κ., ενώ ένα μέρος των προτάσεων που αφορούν το «εποικοδόμημα» να προσδιορίσουν τις ενεργειακές μετατροπές σε παιχνίδια, τελετουργικά, δίκες κ.ο.κ., και ένα μέρος προτάσεων που αφορούν το «εποικοδόμημα» να διαχωριστούν ως προτάσεις γύρω από ιδιορυθμίες της δομής.¹⁵¹

Στο αίτημα αυτό, της αναδιατύπωσης, απεικονίζεται ουσιαστικά το αίτημα της αναγωγής όλων των διαδικασιών σε παράγοντες που εντάσσονται στην υλική βάση, της απόρριψης οποιασδήποτε αυτονομίας του εποικοδομήματος, ακόμα και με το τίμημα της παραδοχής της ύπαρξης «ιδιορυθμιών» της δομής. Επιπρόσθετα, η επίτευξη αυτού του στόχου παραπέμπεται στο μέλλον και παραμένει εικτολογική, εξαρτώμενη καίρια από τη δυνατότητα υπέρβασης της μαρξικής θεωρίας, καθιστώντας την τελευταία ένα στάδιο στην εξέλιξη της αντιμεταφυσικής σκέψης που αφήνει το αίτημα ανικανοποίητο. Στην εν λόγω θεωρία λοιπόν, μπορεί να αποδοθεί ένας βαθμός «επιστημονικότητας» υψηλότερος από ότι σε προηγούμενες απόπειρες περιγραφής των κοινωνικών διαδικασιών, απέχει όμως από το ιδεώδες «της» τάξης, κατά τρόπο ανάλογο με αυτόν που η θεωρία του Kepler κρίνεται «πιο επιστημονική» από αυτήν του Πτολεμαίου. Μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, όπου ο

¹⁵⁰ ES 352

¹⁵¹ ES 353

μαρξισμός δε νοείται ως *ριζικά διαφορετική* θεωρία, μπορεί να γίνει κατανοητή η συμπερίληψη του ονόματος του Marx στον κατάλογο όσων «εργάστηκαν στην κατεύθυνση μιας εμπειρικής, αντι-μεταφυσικής στάσης», πλάι σε εκείνα των Adam Smith και Ricardo¹⁵².

Ποιο είναι όμως το συγκεκριμένο θεωρητικό πρόβλημα από το οποίο προσπαθεί να απαγκιστρωθεί ο Neurath μέσω της αναδιατύπωσης;

Εάν εξ' αρχής όλες οι έννοιες του μαρξισμού δομούνταν επάνω σε αυστηρά υλιστική βάση και διατυπώνονταν στη γλώσσα του φυσικαλισμού (Carnap), πολλές προσπάθειες να θεμελιωθεί ο μαρξισμός σε ιδεαλιστική βάση θα κατέρρεαν ως «κενές νοήματος».¹⁵³

Το ποιες είναι αυτές οι προσπάθειες και οι εκπρόσωποί τους, δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενο. Στο κεφάλαιο με τον τίτλο «Μεταφυσικά αντι-ρεύματα»¹⁵⁴, γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στους Sombart, Dilthey, Rickert, Windelband και Weber, που σε καμία περίπτωση δε συνδέονται με το μαρξισμό και επομένως με μια ιδεαλιστική ερμηνεία του. Το ενδεχόμενο η νύξη να αφορά μαρξιστές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν εγγελιοί – όπως ο Lukacs – επίσης δεν τεκμηριώνεται. Θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι αναφέρεται στον Bogdanov, ενάντια στον οποίο στρέφεται κατά κύριο λόγο η κριτική του Lenin, υπέρ της οποίας συνηγορεί ο Neurath, κάτι που θα μας απασχολήσει παρακάτω. Είναι ωστόσο σαφές ότι ενώ ο Neurath αναγνωρίζει τις οφειλές του Marx στον Hegel, θεωρεί πως υπάρχει ουσιώδης ασυνέχεια ανάμεσά τους η οποία επήλθε με την υλιστική «αντιστροφή» του εγγελισμού¹⁵⁵.

¹⁵² WW 313

¹⁵³ ES 353

¹⁵⁴ ES 353-358

¹⁵⁵ «Υπό μια σαφή έννοια οι Μ-Ε συνέχισαν από την κριτική του Feuerbach και την ισχυρή αντίληψη του Hegel, στο ότι γύρισαν όλη την έκθεσή του ανάποδα» (ES 349)

«Ο Hegel αναγνωρίζει στα έργα του μεταβολές όπως τα άλματα. Η εμφάνιση ενός φαινομένου σε αντίθεση με ένα δεύτερο μέχρι και τα δυο να αρθούν (aufgehoben) σε μια τρίτη μορφή ύπαρξης και να συντεθούν σε μια ανώτερη ενότητα, όπου ένα παρόμοιο παιχνίδι ξεκινά από την αρχή σε διαφορετική βάση. [...] όλα προορισμένα να δείχνουν τη θεία τάξη στην πορεία των γεγονότων. Εδώ

Η διευκρίνιση του όρου «φυσικαλισμός» κρίνεται σκόπιμο να εκτεθεί σε αυτό το σημείο του κειμένου και όχι νωρίτερα, καθώς έχουμε ήδη παραθέσει τη χρήση του από τον Neurath στην *Εμπειρική Κοινωνιολογία*. Ο όρος μπορεί να σημαίνει α) τη θέση σύμφωνα με την οποία οτιδήποτε υπάρχει ή συμβαίνει, αποτελείται από οντότητες της φυσικής επιστήμης (οντολογικός φυσικαλισμός) ή β) ότι οτιδήποτε υπάρχει ή συμβαίνει, μπορεί να περιγραφεί με τους όρους της φυσικής¹⁵⁶. Η αμφισημία αυτή είναι έκδηλη στις θέσεις του Neurath. Εάν το ζητούμενο είναι η διατύπωση του μαρξισμού στη γλώσσα του φυσικαλισμού, αυτό παραπέμπει στην περιγραφική σημασία του όρου. Αυτή είναι και η σημασία που του αποδίδει σε μια σειρά από κείμενα¹⁵⁷, διευκρινίζοντας επανηλειμένα ότι το πλεονέκτημα του φυσικαλισμού είναι η ευκρινής περιγραφή που σε καμία περίπτωση δεν υπονοεί την αναγωγή ψυχολογικών ή κοινωνικών φαινομένων σε φυσικά. Πραγματικά, η αρχική χρήση του όρου από τους Carnap και Neurath είχε αυτό το σκοπό, βασιζόμενη στο σκεπτικό ότι μια τέτοια περιγραφή θα εξασφάλιζε τη διϋποκειμενικότητα των εμπειρικών δεδομένων. Μια τέτοια όμως εξασφάλιση αποδείχτηκε αδύνατη χωρίς την αναγωγή των ψυχολογικών καταστάσεων σε σωματικές, επιφέροντας παράλληλα τις αντίστοιχες οντολογικές παραδοχές¹⁵⁸. Η αναφορά του Neurath στη δυνατότητα αναγωγής διεργασιών του

είναι κατανοητό, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, ότι οι αληθινοί στοχαστές προσπάθησαν να διαφυλάξουν το σύστημα επιστημονικά και να εξαλείψουν το Θεό.» (ES 337-8)

Είναι επίσης ο Hegel αυτός που υπονοείται στη φράση: «Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας είναι το αντι-μεταφυσικό ισοδύναμο του πυκνού νέφους θεολογίζουσων, μεταφυσικών και ημι-μεταφυσικών κοινωνιολογικών απόψεων που έχουν αναφορές πίσω σε εκείνα τα πεδία από τα οποία ευτυχώς ο μαρξισμός απέδρασε έναν αιώνα πριν» (ES 352)

Πρβλ. επίσης Erwiderung

¹⁵⁶ Audi (ed) 1999, 706

¹⁵⁷ Ιδιαίτερα στα: *Physikalismus* (Neurath 1931γ), *Physicalism: The Philosophy of the Viennese Circle* (Neurath 1931δ), *Soziologie im Physikalismus* (Neurath 1931δ) και *Radikaler Physikalismus und "wirkliche Welt"* (Neurath 1934).

¹⁵⁸ Kraft 165-177. Είναι χαρακτηριστική η παραδοχή ότι το υποκείμενο της εμπειρίας πρέπει να λειτουργεί ως «βιολογικός φωρατής». (Ο φωρατής είναι συσκευή ανίχνευσης ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας. Εάν το υποκείμενο είναι βιολογικός φωρατής τότε η αισθητικότητα είναι καθαρά σωματική και τα εμπειρικά δεδομένα προκύπτουν ως αποτέλεσμα παθητικής ανίχνευσης των συνθηκών που μας περιβάλλουν).

«εποικοδομήματος» σε ενεργειακές μετατροπές, υποκρύπτει ακριβώς μια τέτοιου είδους οντολογική ερμηνεία με απώτερο στόχο την πλήρη αναγωγή των κοινωνικών φαινομένων σε όρους «βάσης».

Η απαίτηση της δεύτερης επιστημολογικής προϋπόθεσης, της δυνατότητας κοινωνιολογικής πρόγνωσης, συναντά ακόμα μεγαλύτερες δυσκολίες και οδηγεί τον Neurath στην παραδοχή της ουσιαστικής αδυναμίας του μαρξισμού να αντεπεξέλθει σε αυτή την αποστολή. Για την ακρίβεια, η αδυναμία αυτή εντοπίζεται ιδιαίτερα στη δυνατότητα πρόβλεψης ριζικών κοινωνικών ανακατατάξεων και αφορά τόσο το χρόνο εκδήλωσής τους όσο και την τροπή τους, αφήνοντας στη θεωρία μόνο το περιθώριο της εκ των υστέρων διαπίστωσης και ένταξης της κωδικοποιημένης μορφής αυτών των φαινομένων σε ένα επεξηγηματικό σχήμα.

Στο ένατο κεφάλαιο της βιβλίου, με τίτλο «Κοινωνική Δομή» εκτίθεται η συγκρότηση των εννοιών της εμπειρικής κοινωνιολογίας, η οποία πρέπει να είναι τέτοια ώστε αυτές να εναρμονίζονται με τις έννοιες των άλλων εμπειρικών επιστημών¹⁵⁹. Η κοινωνική δομή, δηλαδή η οργάνωση του «ανθρώπινου καλύματος» (Menschendecke) της Γης, όπως το αποκαλεί ο Neurath, βασίζεται στην *παρέκταση* (Extrapolation), που είναι η διάδοση συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς (Verhaltensweisen), και τη *συνάφεια* (Kohärenz), που είναι ο τρόπος διασύνδεσης των τμημάτων του ανθρώπινου καλύματος καθώς και της σύνδεσής τους με τα άβια εξαρτήματα (leblose Adnexen). Προκειμένου να συγκροτήσουμε τη ζητούμενη «Φυσική της κοινωνίας»¹⁶⁰, αλλά και τη γενικότερη φυσική θεωρία, δεν αρκεί η απαλοιφή της μεταφυσικής καθώς έτσι μπορεί να δημιουργηθούν κενά ανάμεσα στις έννοιες που απομένουν¹⁶¹. Για να είναι δυνατή η μεταξύ τους σύνδεση,

Πρέπει να δημιουργήσουμε ένα σύστημα εννοιών που θα παρέχει τη δυνατότητα να συνάγονται (ableiten) οι έννοιες η μια από την άλλη, κατά

¹⁵⁹ ES 389

¹⁶⁰ ES 390

¹⁶¹ Ο.π.

τρόπο πυραμιδοειδή (πρβλ. Carnap, *Konstitutionssystem*). Οι έννοιες επικυρώνονται εάν οι νόμοι που σχηματίζονται με τη βοήθειά τους οδηγούν σε προβλέψεις που μπορούν να ελεγχθούν μέσω διατυπώσεων δεδομένων.¹⁶²

Αναγνωρίζοντας ότι η εύρεση των κατάλληλων αυτών εννοιών αποτελεί μια διαδικασία που συναντά ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς πέρα από τις μεταφυσικές προσμίξεις υπάρχει και το βάρος που φέρουν οι έννοιες εξ' αιτίας της παραδοσιακής του χρήσης, ο Neurath παρουσιάζει μια περιγραφή της λειτουργίας του κοινωνικού μηχανισμού βασισμένη στις έννοιες του *βιοτικού πεδίου* (Lebensboden) που αφορά το φυσικό περιβάλλον, του *τρόπου (οργάνωσης) ζωής* (Lebensordnung) που αφορά την ολότητα των εφαρμοζόμενων πρακτικών και τις μεταβολές τους, και του *βιοτικού επιπέδου* (Lebenslage) που αφορά την ποιότητα και ποσότητα στέγασης, διατροφής, ένδυσης κλπ. Το βιοτικό επίπεδο είναι το αποτέλεσμα του συνδυασμού ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής με ένα συγκεκριμένο βιοτικό πεδίο. Το βιοτικό επίπεδο που προκύπτει ως παράγωγο αυτής της αλληλεπίδρασης, λειτουργεί ως *ερέθισμα* του οποίου το αποτέλεσμα είναι η ανατροφοδότηση μεταβολών της κατάστασης των δυο άλλων παραγόντων καθώς και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης.

Η αναλογία με την τεχνολογία και τη βιολογία είναι προφανής. Το παράγωγο μιας μηχανής, η επίδοση ενός ζώου σε σχέση με τις μεταβολές της εξασκούμενης δύναμης, στην κοινωνιολογία αντιστοιχούν χονδρικά στο βιοτικό επίπεδο, όπου όμως αυτό το ίδιο επιδρά εκ νέου στο βιοτικό πεδίο.¹⁶³

Η λεπτομερής παρουσίαση της έκθεσης αυτής της αλληλεπίδρασης δεν είναι μέσα στους σκοπούς αυτής της εργασίας. Αυτό που είναι σημαντικό για τον Neurath αλλά και για το ερώτημα που εξετάζουμε εδώ, για το εάν δηλαδή ικανοποιούνται οι επιστημολογικές προϋποθέσεις του εγχειρήματος, είναι ότι ο ίδιος θεωρεί τους

¹⁶² Ο.π. Προφανώς εννοεί διατυπώσεις εμπειρικών δεδομένων. Ο Neurath δε μπαίνει στις λεπτομέρειες του γενικού σχήματος του Λογικού Εμπειρισμού που περιγράφεται στο απόσπασμα, τουλάχιστον στο συγκεκριμένο κείμενο.

¹⁶³ ES 392

τρεις παραπάνω παράγοντες (έννοιες) απολύτως συμβατούς με μια εμπειρική περιγραφή¹⁶⁴. Το πώς ο χειρισμός τους θα αποβεί αποδοτικός, αποτελεί εσωτερικό πρόβλημα της κοινωνιολογίας¹⁶⁵.

Ωστόσο, η αποδοτικότητα αυτή, δηλαδή η δυνατότητα διατύπωσης προγνώσεων, νοείται ως έλεγχος των *λογικών διασυνδέσεων* των παραγόντων που συγκροτούν τον κοινωνικό μηχανισμό.

Μπορούμε είτε να λάβουμε συγκεκριμένες συνθήκες ως δεδομένες και να ρωτήσουμε πως δρουν τα ερεθίσματα και ποιες αντιδράσεις αναμένονται, ή να θεωρήσουμε τις αντιδράσεις ως δεδομένες και απλώς να ρωτήσουμε πώς οι αλληλοσυσχετιζόμενες ανθρώπινες ενέργειες λειτουργούν, πώς συνεισφέρουν στην παραγωγή του ψωμιού, και άλλα παρόμοια. Σε αυτό το σημείο βρισκόμαστε στο πεδίο των λογικών συνδέσεων. Το εάν οι νόμοι που υποθέσαμε ήταν σωστοί, μπορούμε συχνά να το ελέγξουμε μέσω πραγματικών γεγονότων αφού θα έχουμε εκτελέσει τις όποιες λογικές παραγωγές (Ableitungen).¹⁶⁶

Ένας τέτοιου είδους έλεγχος όμως, διεξάγεται αναγκαστικά υπό την προϋπόθεση της σχετικής σταθερότητας των παραγόντων αυτών. Στην περίπτωση που διερευνούμε τις επιπτώσεις μιας σχεδιασμένης παρέμβασης στην κοινωνική δομή,

Η κοινωνιολογία ρωτά πώς θα μεταβληθεί πραγματικά η κατανομή βιοτικού επιπέδου, ποιες αλλαγές θα συμβούν στον τρόπο ζωής, ποιες τάξεις του πληθυσμού θα συνεργαστούν σε αυτό και ποιες θα αντιπαλέψουν [...]

Υπάρχει μια καλή αίσθηση της διάκρισης, στα πλαίσια μιας θεωρίας των τρόπων ζωής, ανάμεσα σε περιπτώσεις που οι μεταβολές των εφαρμοζόμενων πρακτικών προβλέπονται από συνδυασμούς πρακτικών, και περιπτώσεις όπου οι πρακτικές θεωρούνται αμετάβλητες και προσδιορίζουμε απλώς το αποτέλεσμα της συνισταμένης δράσης τους. Η

¹⁶⁴ Η εισαγωγή των απεικονίσεων ISOTYPE (βλ. κεφ. 1) από τον Neurath αποτέλεσε μια σημαντική συνεισφορά στην απόπειρα εμπειρικής περιγραφής του βιοτικού επιπέδου.

¹⁶⁵ ES 392

¹⁶⁶ ES 398-9. Ο έλεγχος αυτός μπορεί να γίνει «συχνά» και όχι «πάντα» εξ αιτίας της αδυναμίας εκτέλεσης πειραμάτων, όπως έχουμε δει παραπάνω.

θεωρητική οικονομική επιστήμη ασχολείται κατ' αρχήν με τα τελευταία προβλήματα. Δεδομένου ενός συγκεκριμένου τρόπου ανταλλαγής, τοκισμού, ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής κλπ., εκτελείται μια συγκεκριμένη μεταβολή. Ποιες θα είναι οι επιπτώσεις;

Είναι διαφορετικό εάν, για παράδειγμα, τέτοιες μεταβολές παράγουν καταστάσεις που έχουν σαν αποτέλεσμα την αλλαγή των πρακτικών (π.χ., επανάσταση), δηλ. τον τρόπο ζωής τον ίδιο. Τότε το ερώτημα τι θα συμβεί εάν, χωρίς αλλαγή του τρόπου ζωής, συμβεί η πρώτη μεταβολή, χάνει το νόημά του. Προφανώς πρέπει κανείς να προσδιορίσει ποιες μεταβλητές αλληλοεξαρτώνται και ποιες μπορούν να μεταβάλλονται ανεξάρτητα.¹⁶⁷

Η αδυναμία επομένως της εμπειρικής κοινωνιολογίας να προβλέπει τις ριζικές μεταβολές, δεν προκύπτει ως συμπέρασμα μιας κριτικής ανάλυσης «εξωτερικής» ως προς τον Λογικό Εμπειρισμό (όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Horkheimer) αλλά ως αναγκαστικός περιορισμός που απορρέει από τη μεθοδολογική της διάθρηση. Ανεξάρτητα επίσης από το κατά πόσο θεωρεί κανείς κρίσιμης σημασίας για την οποιαδήποτε θεωρία μια τέτοια δυνατότητα, είναι ο ίδιος ο Neurath αυτός που διατύπωσε την αντίστοιχη προϋπόθεση καθώς και ο ίδιος που διαπιστώνει την αδυναμία ικανοποίησής της:

Ενδεχομένως το μέλλον να καθοριστεί από ανθρώπους που θα εφαρμόζουν άλλες πρακτικές και θα έχουν άλλες απόψεις τις οποίες μπορεί κανείς να συλλάβει μόνο όταν είναι ήδη παρούσες σε αξιοσημείωτο βαθμό.¹⁶⁸

Επιπρόσθετα, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Neurath δεν καταφεύγει σε έναν ελιγμό περιορισμού της δικαιοδοσίας της θεωρίας στη συστηματική καταγραφή των δεδομένων συνθηκών και σε μια αντίστοιχη προσαρμογή των προϋποθέσεων προκειμένου να επιτύχει την ικανοποίησή τους, παρά αναγνωρίζει το έλλειμμα ως το κυρίως ζητούμενο:

Εάν έχει κανείς γνώση [...] συνδέσεων ανάμεσα σε χαρακτηριστικά του κοινωνικού συστήματος, μπορεί να προβλέψει συγκεκριμένες μεταβολές. Όμως είναι ακριβώς οι σημαντικοί μετασχηματισμοί αυτοί που δε μπορούν να

¹⁶⁷ ES 400

¹⁶⁸ ES 404

συλληφθούν εκ των προτέρων. Η σύγκριση συνολικών [κοινωνικών] συμπλεγμάτων δεν παρέχει τη δυνατότητα της προαναγγελίας επαναστάσεων εκτός εάν αποτελούν σύνηθες φαινόμενο. Θα πρέπει κανείς να περιμένει την εμφάνιση του νέου φαινομένου και ύστερα να βρει τους νόμους του. Οι προσπάθειες για μια περαιτέρω ανάλυση στοχεύουν κατά κάποιον τρόπο στην παραγωγή και των δυο [συνόλων] νόμων, παλιών και νέων, από έναν τύπο (Formel).¹⁶⁹

Η αναγνώριση αυτή, ανεξάρτητα από τη συνοχή ή όχι του εγχειρήματος, αποτελεί ένδειξη του ότι το πολιτικό κίνητρο του Neurath είναι ισχυρό. Το καθήκον της πρόγνωσης της ολότητας των νόμων κάθε δυνατού κοινωνικού συστήματος ανατίθεται σε μια κοινωνιολογική μεταθεωρία η οποία σχεδόν υποννοείται και κατά κανέναν τρόπο δεν εκτίθεται συστηματικά. Ακόμα όμως και αυτή η επαγγελλόμενη μεταθεωρία, που πιθανότατα εντοπίζεται στο χώρο της τυπικής λογικής, εμφανίζεται ως υποδοχέας των δυνατών κοινωνιολογικών φαινομένων που τα συναρθρώνει σε μια δομή η οποία αποτελεί κάθε φορά μια υποπερίπτωση της μεταδομής, χωρίς παρ' όλα αυτά να μας επιτρέπει να προβλέψουμε ούτε το πώς ούτε το πότε η μια δομή διαδέχεται την άλλη¹⁷⁰.

Θα ήταν αρκετά εύκολο να σταθεί κανείς στα θεωρητικά αδιέξοδα του σχήματος του Neurath και να τα χρησιμοποιήσει σαν επιχειρήματα μιας εξουθενωτικής κριτικής. Η κριτική ενός σχήματος που εκκινεί από τη διατύπωση αιτημάτων για να καταλήξει στη διαπίστωση της – τουλάχιστον προσωρινής – αδυναμίας

¹⁶⁹ ES 386, η έμφαση δική μας.

¹⁷⁰ Ο περιορισμός του ρόλου της θεωρίας (ή της μεταθεωρίας) στο να συστηματοποιεί εκ των υστέρων, φέρνει τον Neurath πιο κοντά στον Hegel παρά στον Marx, από τη σκοπιά του Δυτικού Μαρξισμού. «[...] ο Marx αντέκρουε τη διστακτική και μη-πρακτική επιστημολογία του Hegel και των νεαρών εγγελιανών, που βασιζόταν στην πίστη ότι το όλο μπορούσε να κατανοηθεί μόνο από έξω και εκ των υστέρων. Για τον Hegel, εκείνοι που δρούσαν στην Ιστορία δεν ήταν οι ίδιοι με εκείνους που την έφτιαχναν – ακριβέστερα, οι άνθρωποι που δρούσαν και οι άνθρωποι που κατανοούσαν ήταν διαφορετικοί, ακόμα και εάν το Απόλυτο Πνεύμα συμπεριελάμβανε και τα δυο. Ο Marx όμως, έβλεπε τη γνώση μάλλον ως ενεργητική παρά ως παθητική. Αντί να περιμένει το σούρουπο να πέσει, η γλαύκα της Αθηνάς συνόδευε τους δημιουργούς της Ιστορίας ενώ την έφτιαχναν. Οι Δυτικοί Μαρξιστές γενικά υποστήριζαν αυτή τη θέση, που εμφανιζόταν στην ακτιβιστική τους έμφαση στην πράξη και/ή την παραγωγή». (Jay 1984, 64)

ικανοποίησής τους, περίπου παραβιάζει ανοιχτές θύρες. Από την άλλη πλευρά, ο περιορισμός της κριτικής στις αδυναμίες που εντοπίστηκαν παραπάνω, λίγο μας διαφωτίζει γύρω από το πώς ο ίδιος ο Neurath βλέπει την πορεία του εγχειρήματός του και πιθανότατα τον κάνει να φαίνεται, σε μεγάλο βαθμό, φιλοσοφικά αφελής¹⁷¹. Η άποψη του Neurath για τον κοινωνικό μετασχηματισμό που εκείνη την εποχή συντελούνταν στη νεαρή ΕΣΣΔ, η αντιπαραβολή που ο ίδιος κάνει ανάμεσα στις ιδεολογικές συνιστώσες του μετασχηματισμού αυτού και τις θεωρητικές προϋποθέσεις του δικού του προγράμματος καθώς και οι εκτιμήσεις του σχετικά με την τότε στάση των εκπροσώπων της «επιστημονικής κοσμοαντίληψης», μας δίνουν τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μια πληρέστερη εικόνα.

Ο «υπαρκτός» Λογικός Εμπειρισμός και η σχέση του με την πολιτική

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην αρχή της παρούσας ενότητας, ο Neurath δε βλέπει το θεωρητικό του εγχείρημα ως αποσυνδεδεμένο από την πολιτική του στόχευση προς το μετασχηματισμό των κοινωνικών συνθηκών. Είναι επομένως εύλογο να στρέφει το βλέμμα του στην αντίστοιχη προσπάθεια που βρισκόταν εκείνη την εποχή σε εξέλιξη στην ΕΣΣΔ, την οποία προσπάθεια αναγνωρίζει ως εφαρμογή «κοινωνικής μηχανικής» βασισμένη στο μαρξισμό¹⁷². Το ενδιαφέρον για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας δεν εντοπίζεται στη σχέση του συγκεκριμένου κοινωνικού μετασχηματισμού με την οποιαδήποτε ιστορική εκδοχή του μαρξισμού αλλά στο κατά πόσο βλέπει ο ίδιος ο Neurath την εφαρμογή αυτή να είναι συμβατή με το μαρξισμό ως στοιχείο του επιστημολογικού του σχήματος.

Ο Neurath δεν είχε ταξιδέψει στην ΕΣΣΔ πριν από τα τέλη του 1931, επομένως η άποψη που διατυπώνει στην «Εμπειρική Κοινωνιολογία» δεν είναι επηρεασμένη από τις εμπειρίες που απέκτησε εκεί στο διάστημα μέχρι και το 1934. Δε γνωρίζουμε εάν είχε ήδη λάβει την πρόσκληση να οργανώσει ένα Μουσείο Οικονομίας και Κοινωνίας στη Μόσχα ή εάν προσέβλεπε σε αυτήν, όμως θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σε καμία περίπτωση δεν ήταν αυτή η τελευταία, και σίγουρα

¹⁷¹ Σχετικά με μια τέτοια εικόνα του Neurath, βλ. Cartwright et al 1996, Reisch 2005

¹⁷² ES 350

όχι μοναδική, διέξοδος που του δινόταν.¹⁷³ Σε κάθε περίπτωση, η άποψη του για την ΕΣΣΔ είναι μεν θετική αλλά δε στερείται στοιχείων κριτικής. Είναι δύσκολο να αποσυνδέσουμε μια αποτίμηση της επιχειρηματολογίας του Neurath από την ενδεχόμενη ύπαρξη κινήτρων αυτού του είδους. Η διεξοδική ωστόσο διερεύνηση αυτού του ενδεχομένου θα μας οδηγούσε σαφέστατα πέρα από τους σκοπούς αυτής της εργασίας.

Οι αναφορές του Neurath στην εφαρμογή της «κοινωνικής μηχανικής» στην ΕΣΣΔ είναι γενικού χαρακτήρα και δεν αφορούν τις τεχνικές λεπτομέρειες του εγχειρήματος. Η θετική επομένως στάση που εκφράζεται, έχει έναν επίσης γενικό χαρακτήρα και η οποιαδήποτε κριτική επάνω σε συγκεκριμένες πρακτικές εφαρμογές απουσιάζει, χωρίς όμως να αποτελεί μια απλοϊκού χαρακτήρα εξύμνηση. Το ενδιαφέρον, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, εντοπίζεται στη σχέση ανάμεσα στην εφαρμογή και τις θεωρητικές της προϋποθέσεις, με τις τελευταίες να εντοπίζονται στο πεδίο του μαρξισμού. Και εάν η σχέση της εφαρμογής αυτής με ένα θεωρητικό πλαίσιο που έχει αναφορά στον Marx αποτελεί κοινό τόπο, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον βρίσκεται στη σχέση αυτού του πλαισίου με την «επιστημονική κοσμοαντίληψη».

[Ο Lenin], σε όλα τα ουσιώδη ζητήματα, οδηγήθηκε από κοινωνικές προγνώσεις, (το εάν η θεωρητική τους θεμελίωση ήταν πάντοτε λογικά ικανοποιητική δε χρειάζεται να μας απασχολήσει εδώ). Ο ρόλος της θεωρίας είναι αποφασιστικός για τη διαμόρφωση της ζωής. Ο μαρξισμός είναι ουσιωδώς συναφής με την κοινωνική μηχανική της Ρωσίας και αποτελεί μέρος της. Έως έναν βαθμό έχει έναν λατρευτικό (kultisch) χαρακτήρα, αλλά αυτό ισχύει, έτσι και αλλιώς, και για την επιστήμη. Για τον Lenin, το ερώτημα εάν μικρές, συμπαγείς ηγετικές ομάδες μπορούν να σχηματιστούν και να χρησιμοποιηθούν με επιτυχία σε μια περίοδο απολυταρχισμού, ήταν ζήτημα τεχνικής ανάλυσης χωρίς καμία συναισθηματική αναφορά σε ηρωισμό, μαρτυρικότητα κλπ. Η ιστορία πάντως είναι γεμάτη από λογικά σωστές επιστημονικές στάσεις συνδυασμένες με ισχυρά συναισθηματικά στοιχεία.¹⁷⁴

¹⁷³ Cartwright et al 1996, 69-72

¹⁷⁴ ES 382

Η αναφορά στις καθοδηγητικές αρχές της πολιτικής πρακτικής του Lenin, έχει σα σκοπό να τονίσει την υπεροχή της σε σχέση με αυτή των «παραδοσιακών» πολιτικών, συγκεκριμένα του Bismarck. Η υπεροχή αυτή αποδίδεται στο ότι η πρώτη στηρίζεται σε ένα υπόβαθρο της κοινωνικής θεωρίας, ενώ η δεύτερη προχωρά βασιζόμενη σε παραδοσιακές συνήθειες¹⁷⁵. Με δεδομένο ότι η πρώτη συνδέεται με μια «κοινωνική μηχανική», θα αναδιατυπώναμε τη σύγκριση λέγοντας ότι η πρακτική του Lenin υπήρξε αποτελεσματικότερη γιατί είχε επιστημονική θεμελίωση. Αντίθετα, ο Bismarck εφάρμοσε αρχές που θεωρούσε δεδομένες, με αποτέλεσμα, παρά τις διπλωματικές και συνδυαστικές του ικανότητες, να έχει μια ελλιπή κατανόηση των μελλοντικών κοινωνικών αλλαγών καθώς αδιαφορούσε για τον μέσο πολίτη, υποεκτιμούσε το ρόλο του εργατικού κινήματος και υπέθετε ότι η καταπίεσή του ήταν εφικτή μέσω συστηματικών μέτρων¹⁷⁶. Πάντως το γεγονός ότι η πρακτική του Lenin δεν είναι θεμελιωμένη με «λογικά ικανοποιητικό» τρόπο, δεν την καθιστά μη-επιστημονική, και εδώ δε βρισκόμαστε μπροστά σε έναν συμβιβασμό ή μια ad hoc παραδοχή με στόχο τη διάσωση της επιστημονικότητας της πρακτικής αυτής αλλά στην αναγνώριση του ουσιαστικού ρόλου που παίζουν οι εξω-λογικοί παράγοντες στην εξέλιξη της επιστήμης. Το κλειδί για την κατανόηση της θέσης αυτής βρίσκεται στην αντίληψη του Neurath για την ιστορία των επιστημών αλλά και την ιστορία γενικότερα.

Ο Neurath απορρίπτει μια καθαρά θετικιστική προσέγγιση της ιστορίας, μια αναγωγή της τελευταίας σε απλή καταγραφή γεγονότων, έξω και πριν από τη θεωρία.

Δε μπορεί κάποιος να δέχεται οτιδήποτε, πρέπει να επιλέγει, να παραλείπει και να ομαδοποιεί. Εάν επιθυμεί να συλλάβει την κοινωνική δομή των λαών στην πορεία της ιστορίας, θα πρέπει ήδη να έχει κάποια αντίληψη, έστω ασαφή, γύρω από το τι θα επιλεγεί ως «κοινωνική δομή», ποια τμήματα της κοινωνικής ύπαρξης διασυνδέονται δομικά. [...]

¹⁷⁵ Ο.π.

¹⁷⁶ Ο.π.

Εδώ λοιπόν, όπως και αλλού στις εμπειρικές επιστήμες, δε μπορεί να διαχωριστεί η εύρεση γεγονότων (Tatsachenfeststellung) από τη διαμόρφωση θεωριών (Theorienbildung).¹⁷⁷

Στην περίπτωση της ιστορίας των επιστημών, ειδικότερα, διαπιστώνεται ότι οι θεωρίες αναμορφώνονται και αναδιατυπώνονται, εντάσσοντας τα παλαιότερα ευρήματα σε εννοιολογικά πλαίσια που βασίζονται σε καινοτόμες παραδοχές, η ορθότητα των οποίων κρίνεται μόνο εκ των υστέρων.

Η σκέψη μας είναι ένα εργαλείο που εξαρτάται από τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Αυτό δεν πρέπει ποτέ να το ξεχνά κανείς. Δε μπορούμε να ενεργούμε ως κατήγοροι και κατηγορούμενοι την ίδια στιγμή και επιπρόσθετα να καθόμαστε στην έδρα του δικαστή. Αντιμετωπίζουμε τον παρόντα τρόπο σκέψης μας μέσα από τον προηγούμενο, αλλά δεν έχουμε καμία πιθανότητα να πάρουμε τη θέση ενός δικαστή που στέκεται σε ένα εξωτερικό σημείο. Ο έλεγχος των ισχυρισμών με τα γεγονότα είναι ο ίδιος μέρος της χαρακτηριστικής μεθόδου.¹⁷⁸

Η αδυναμία μας αυτή, να κρίνουμε εκ των προτέρων την επιστημονικότητα του θεωρητικού μας εγχειρήματος, και να την εξασφαλίσουμε βασίζοντάς την σε ένα ήδη διαμορφωμένο θεωρητικό πλαίσιο, αποτελεί μεν περιορισμό αλλά ταυτόχρονα αναγκαίο όρο της δυνατότητας απεγκλωβισμού από τον προηγούμενο τρόπο σκέψης.

Εάν ήταν αδύνατο να καταλήξουμε σε κάτι σωστό από λανθασμένες προκείμενες με τη βοήθεια σωστών τρόπων συμπερασμού, η ανθρωπότητα θα είχε χαθεί εδώ και πολύ καιρό, καθώς έχει διακινδυνεύσει σε εκτεταμένα εγχειρήματα, με οράματα του μέλλοντος. Πολλές φορές συμβαίνει ένας μεμονωμένος ισχυρισμός της μαγείας, που μπορεί να γίνει παραδεκτός από τη σύγχρονη επιστήμη, να έχει βασιστεί σε μια θεωρία που πρέπει να απορρίψουμε.¹⁷⁹

¹⁷⁷ ES 391

¹⁷⁸ Neurath 1930, 46

¹⁷⁹ Ο.π., 36

Ο «λατρευτικός» χαρακτήρας που αποδίδεται στη σοβιετική εφαρμογή του μαρξισμού – αλλά και στην επιστημονική πρακτική γενικότερα – αποτελεί ουσιώδη προωθητικό παράγοντα σε όλα τα καινοτόμα εγχειρήματα. Σε ένα προγενέστερο άρθρο [Neurath 1916] με θέμα την ιστορία της νεώτερης Οπτικής, ο Neurath παρουσιάζει τα διαφορετικά συστήματα που διατυπώθηκαν προκειμένου να εξηγήσουν τα ίδια φαινόμενα βασιζόμενα σε λίγο έως πολύ διαφορετικές υποθέσεις¹⁸⁰. Τέτοιου είδους υποθέσεις μπορεί να βασίζονται σε αναλογίες, όπως π.χ. ότι το φως έχει συμπεριφορά ανάλογη με αυτή του ήχου ή, όπως σε πιο πρόσφατες θεωρίες, ότι ο πυρήνας του ατόμου συμπεριφέρεται όπως μια σταγόνα υγρού. Είναι αλήθεια ότι το κατά πόσο μια τέτοια υπόθεση-αναλογία θα οδηγήσει σε ικανοποιητικά αποτελέσματα ή σε ένα συνεκτικό σύστημα, είναι κάτι που δε μπορεί κανείς να γνωρίζει εκ των προτέρων. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα, μια υπόθεση απαξιώνεται και πέφτει στη λήθη για μεγάλο χρονικό διάστημα πριν επανέλθει στο προσκήνιο.

[...]Το κατά πόσο μπορεί ένας και ο αυτός επιστήμονας να σκεφτεί μέσα από διαφορετικά συστήματα υποθέσεων έως το τέλος και να συμπεράνει τις [λογικές] συνέπειές τους, αποτελεί ένα άλλο ερώτημα. Θα μπορούσαμε επίσης να φανταστούμε ότι μόνο οι επίγονοι είναι κατάλληλοι για ένα τέτοιο έργο και ότι οι μεγάλοι πρωτοπόροι πρέπει πάντα να διακατέχονται από μια εμμονή σε μια και μόνο υπόθεση. Δε μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ενδεχομένως μόνο η πίστη στην ορθότητα μιας ορισμένης αναλογίας η ενός συνόλου αναλογιών μπορεί να δημιουργήσει την ενέργεια που είναι απαραίτητη για το ξεπέρασμα όλων των δυσκολιών. Το συμπέρασμα αυτών των συλλογισμών θα μπορούσε πιθανόν να είναι ότι ο μεγάλος φυσικός πρέπει αναγκαστικά να είναι ένας κακός φιλόσοφος.¹⁸¹

Το αίτημα επομένως της κάθαρσης του επιστημονικού λόγου από στοιχεία που ο Neurath αποκαλεί «συναισθηματικά», «λατρευτικά» ή «μεταφυσικά», αφορά την έκθεση (Darstellung) των συμπερασμάτων και όχι τη διαδικασία παραγωγής τους. Η ολοκληρωτική απάλειψή τους δεν προσκρούει απλώς σε μια θεωρητική αδυναμία

¹⁸⁰ Ο Grimaldi (1618-1663) π.χ. προσπαθούσε να εξηγήσει τα οπτικά φαινόμενα βασιζόμενος στην υπόθεση ότι το φως συμπεριφέρεται όπως ο ήχος, κατά τη διάδοσή του. (Neurath 1916, 19)

¹⁸¹ Ό.π., 29

αλλά θα ακύρωνε την ίδια τη διαδικασία παραγωγής της επιστημονικής γνώσης. Η επιστημονική πρακτική απαιτεί «αποφασιστικότητα και τόλμη»¹⁸², κατά τη διατύπωσή του.

Η αμφιβολία ως προς την προσέγγιση – είτε προκύπτει από την έλλειψη γνώσης ή από τη φύση του αντικειμένου – μπορεί να ξεπεραστεί πρακτικά, σε τελευταία περίπτωση, μόνο μέσω της σαφήνειας της δράσης, δηλαδή της απόφασης (για παράδειγμα, να χρησιμοποιήσουμε δοκιμαστικά έναν συγκεκριμένο στατιστικό νόμο ως βάση). *Αυτή η σαφήνεια της απόφασης βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της επιστημονικής επιχειρηματολογίας.* Καμία λογική αιτιολόγηση δε μπορεί να δωθεί για το εάν κανείς αποφασίζει ευνοϊκά προς μια συγκεκριμένη αντίληψη ή δείχνει προτίμηση σε μια συγκεκριμένη μέτρηση των πιθανοτήτων.¹⁸³

Η παραπάνω άποψη εμφανίζεται για πρώτη φορά στο κείμενο με τίτλο «Οι χαμένοι ταξιδιώτες του Descartes και το βοηθητικό κίνητρο» [Neurath 1913], όπου τονίζεται πως ακόμα και η τυχαία επιλογή του τρόπου προσέγγισης ενός άγνωστου πεδίου είναι πιο ειλικρινής σε σχέση με την προσπάθεια να εφεύρουμε λογικά ερείσματα για την επιλογή μας. Στην πρώτη περίπτωση παραδεχόμαστε τα πραγματικά όρια της γνώσης μας ενώ στη δεύτερη επενδύουμε με λογικά επιχειρήματα μια μη ορθολογική απόφαση, κάτι που ο Neurath ονομάζει «ψευδο-ορθολογισμό».

Η επιστημονική πρακτική και η εξέλιξή της προϋποθέτει τη υπέρβαση των ιδίων της των ορίων, χωρίς ωστόσο αυτό να την καθιστά μια πλήρως χαοτική διαδικασία στερούμενη κάθε προσανατολισμού. Αυτό που χαρακτηρίζει μια πρακτική ως επιστημονική και τη διακρίνει σε σχέση με άλλες μορφές σκέψης που επίσης περιέχουν μη ορθολογικά στοιχεία, δεν είναι τόσο η σύνδεσή της με τα δεδομένα της εμπειρίας αλλά το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζει κάποια ανώτερη αρχή που έχει την αρμοδιότητα να την κρίνει. Οι κανόνες και οι απαγορεύσεις που επιβάλλουν οι πρακτικές της μαγείας έχουν σαφή αναφορά στα δεδομένα της εμπειρίας και αποτέλεσαν κωδικοποιήσεις τρόπων συμπεριφοράς που ήταν απαραίτητο να τηρηθούν προκειμένου να επιβιώσουν οι ανθρώπινες κοινωνίες. Η

¹⁸² Neurath 1930, 47

¹⁸³ Ό.π., 45, η έμφαση δική μας.

τήρησή τους όμως βασιζόταν στην αναφορά σε κάποια ανώτερη αρχή. Σε πιο σύγχρονα συστήματα σκέψης, τη θέση αυτής της αρχής κατέλαβαν η κατηγορική προσταγή του Kant ή το Απόλυτο Πνεύμα του Hegel, επινοήσεις που, κατά τον Neurath, στην πραγματικότητα υποκρύπτουν τον ίδιο το Θεό. Ο Neurath δεν απορρίπτει απλώς τον γερμανικό ιδεαλισμό αλλά την οποιαδήποτε αξίωση της φιλοσοφίας να διατυπώνει κρίσεις γύρω από τις υπόλοιπες ανθρώπινες δραστηριότητες.

Εάν η επιστημονική πρακτική είναι αναγκασμένη να υπερβαίνει τα όρια της κατά τον τρόπο που εκτίθεται παραπάνω, το αίτημα του Neurath για ένα κλειστό σύστημα προσκρούει σε μια καταφανή αντίφαση. Τα κλειστά συστήματα είναι υπό αυτή την έννοια ασφυκτικά περιορισμένα ως προς τη γνωστική τους παραγωγικότητα και καταδικασμένα σε μαρασμό. Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν και κατά πόσο μπορεί να θεμελιωθεί μια συστηματική γνωσιοθεωρία καθώς και το τι ακριβώς θα απέφερε μια τέτοια θεμελίωση. Η άλλη ακραία θέση της ταλάντευσης του Neurath, όχι απλώς διατυπώνει την παραπάνω αμφιβολία αλλά απορρίπτει ως δυνατότητα την πραγματοποίηση ενός τέτοιου συστήματος. Τόσο στο πρώτο συνέδριο για την ενοποιημένη επιστήμη (International Congress for the Unity of Science) το 1935 στο Παρίσι, όσο και στο προσυνέδριο το 1934 στην Πράγα, η θέση του ήταν ότι «Το σύστημα είναι ένα μεγάλο επιστημονικό ψέμα»¹⁸⁴. Αυτό που προκαλεί ακόμα μεγαλύτερη αμηχανία, είναι ότι η μετατόπιση δεν γίνεται προς μια και μόνη κατεύθυνση κατά την πορεία του χρόνου αλλά η ταλάντευση εξελίσσεται επαναλαμβανόμενη μέσα σε ένα χρονικό διάστημα τουλάχιστον 15 χρόνων¹⁸⁵. Η παρατηρούμενη ωστόσο αντιφατικότητα αποτελεί αναπόφευκτο στοιχείο της ανασυγκρότησης της θέσης του. Η χρήση του χαρακτηρισμού «δογματικός σχετικισμός» από τον Coffa¹⁸⁶ αποτελεί βεβαίως μια αντίφαση εν τοις όροις αλλά περιγράφει πολύ καλά την αντίφαση που διαπερνά τις θέσεις του Neurath. Αφ' ενός πρόκειται για «σχετικισμό» υπό την έννοια του ότι δε γίνεται

¹⁸⁴ Cartwright et al 1996, 187

¹⁸⁵ Ενδεχομένως το γεγονός ότι ο Neurath ποτέ δεν κατείχε επίσημη ακαδημαϊκή θέση έπαιξε ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της θεωρητικής «χαλαρότητας».

¹⁸⁶ Coffa 1993, 364

αποδεκτό κανένα κριτήριο της επιστήμης που να είναι εξωτερικό προς αυτή. Αφ' ετέρου είναι «δογματικός» διότι η επιστήμη – δογματικά – θεωρείται ανώτερη από κάθε άλλο σύστημα πεποιθήσεων και για αυτόν ακριβώς το λόγο δε μπορεί ένα άλλο σύστημα να την κρίνει. Με άλλα λόγια, η επιστήμη γίνεται αποδεκτή ως έχει, κατά τρόπο αναπόδραστα αυτοαναφορικό. Η αλήθεια είναι ότι στα περισσότερα κείμενα του Neurath γίνεται αναφορά στην «επιστημονική κοσμοαντίληψη», που αντιστοιχεί σε μια συστηματοποίηση της γνώσης λιγότερο αυστηρή από αυτή που αναφέρεται στην «Εμπειρική Κοινωνιολογία».

Αυτό που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη επιστημονική κοσμοαντίληψη [...] είναι η διασύνδεση των μεμονωμένων εμπειρικών γεγονότων, με συστηματικό πειραματικό έλεγχο, η συνένωση του μεμονωμένου στη δομή όλων των αλληλουχιών γεγονότων, και η ομοιόμορφη λογική πραγμάτευση όλων των συλλογισμών, με σκοπό τη δημιουργία μιας ενοποιημένης επιστήμης η οποία θα υπηρετήσει το σύνολο της δραστηριότητας που έχει ως σκοπό το μετασχηματισμό.¹⁸⁷

Το ζητούμενο δεν είναι η εύρεση της δομής που θα οργανώνει κατά τρόπο συστηματικό και απόλυτο τα συμπεράσματα της επιστημονικής έρευνας αλλά η δυνατότητα της διατύπωσης διαφορετικών επιστημονικών υποθέσεων με κοινούς όρους, και από εκεί πηγάζει το ενδιαφέρον του Neurath για τη γλώσσα και, τελικά, τον φυσικαλισμό. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στόχος δεν είναι απλώς το – κατά τον Neurath τουλάχιστον – πρόβλημα του φαινομένου που ονομάζεται «ασυμμετρία» από τον Kuhn, δηλαδή η διατύπωση με κοινούς όρους διαφορετικών θεωριών εντός ενός επιστημονικού πεδίου, αλλά η επέκταση της κοινής αυτής ορολογίας σε όλα τα επιστημονικά πεδία, όπως άλλωστε δείχνει και η χρήση του όρου «ενοποιημένη επιστήμη» (Einheitswissenschaft, unified science). Ποιο είναι όμως το αναμενόμενο όφελος από αυτή την ενοποίηση; Η απάντηση είναι ότι τα ακριβή αποτελέσματα δε μπορούν να είναι εκ των προτέρων γνωστά¹⁸⁸. Υπάρχει όμως η προσδοκία ότι έτσι θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για μια ευρεία συνεργασία της επιστημονικής κοινότητας.

¹⁸⁷ Neurath 1930, 42

¹⁸⁸ Ό.π., 47

Εξαρτώμενο από τη συνεργασία με άλλους στοχαστές, τις συνθήκες κάθε εποχής, κάθε άτομο υπόκειται σε περιορισμούς. Η εργασία της επιστημονικής κοινότητας που είναι σχεδιασμένη σε μεγάλη κλίμακα είναι πιθανόν δυνατή ως γενικό φαινόμενο σε μια σχεδιασμένη, πλήρως οργανωμένη κοινωνία, που σχεδιάζει ενεργητικά και ενσυνείδητα τον τρόπο ζωής με τη ματιά στραμμένη στη γήινη ευτυχία με τη βοήθεια γήινων μέσων. Οι κοινωνικές μεταβολές βάζουν τη σφραγίδα τους στις διανοητικές μεταβολές.¹⁸⁹

Επομένως το αίτημα στοχεύει πέρα από στενά γνωσιοθεωρητικούς σκοπούς. Παράλληλα βλέπουμε ότι αντανakλά τη δυσφορία απέναντι στο ακαδημαϊκό περιβάλλον της κεντρικής Ευρώπης που γινόταν όλο και περισσότερο πολιτικά αντιδραστικό. Από τη μια πλευρά ο συντηρητικός αντιθετικισμός των «μνδαρίνων» των γερμανικών πανεπιστημίων και από την άλλη πλευρά το ανερχόμενο ρεύμα που ο Herf ονομάζει «αντιδραστικό μοντερνισμό» μέσω της οικειοποίησης των πρόσφατων ανακαλύψεων της φυσικής και της ανορθολογικής ερμηνείας τους, περίπου ανάγκαζαν αρκετά μέλη του Κύκλου της Βιέννης να αναζητήσουν στηρίγματα αλλού και κυρίως προς τα δυτικά. Οι αιτίες διαμόρφωσης αυτού του εχθρικού κλίματος αποδίδονται από τον Neurath ρητά σε πολιτικά κίνητρα, ο οποίος θεωρεί αναμενόμενο οι συντηρητικοί κύκλοι να έχουν μια τέτοια στάση απέναντι στην ενοποιημένη επιστήμη που αποτελούσε δύναμη ανατροπής¹⁹⁰. Μια τέτοια πολιτική και κοινωνική σύγκρουση δε φαίνεται όμως να αντανakλάται με τον ίδιο τρόπο και στις υπόλοιπες περιοχές του πλανήτη. Σύμφωνα με τον Neurath, ο συνεπής μπεχεβιορισμός, που αποτελεί την απαραίτητη βάση της εμπειρικής κοινωνιολογίας, μπορεί να βρει έδαφος μόνο στις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ.¹⁹¹ Επιπρόσθετα, όπως είδαμε παραπάνω, το σε εξέλιξη εγχείρημα της ΕΣΣΔ θεωρείται η πλέον σύγχρονη εφαρμογή της θεωρίας αυτής. Παρ' όλα αυτά, ήταν αναγκασμένος να παραδεχτεί ότι η έρευνα γύρω από την τυπική λογική, που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της «επιστημονικής

¹⁸⁹ Ο.π.

¹⁹⁰ ES 361

¹⁹¹ Ο.π.

κοσμοαντίληψης», ελάχιστα απασχολούσε την τότε σοβιετική διανόηση¹⁹². Ακόμα όμως και οι κυριότεροι εκπρόσωποι της «επιστημονικής κοσμοαντίληψης» διαπιστώνεται ότι «λίγο ασχολούνται με την κοινωνιολογία, την ιστορία και την πολιτική οικονομία», καθώς «έχουν περισσότερες πιθανότητες [ακαδημαϊκής] επιτυχίας αν μείνουν μακριά από κοινωνιολογικά ζητήματα και ασχοληθούν με τον φυσικαλισμό υπό τη γενική έννοια», και αυτό συμβαίνει διότι «η αντιμεταφυσική στάση στη φυσική προκαλεί πολύ μικρότερες αντιδράσεις από ότι στην κοινωνιολογία».¹⁹³ Επομένως, ο Neurath έχει μπροστά του έναν «υπαρκτό» Λογικό Θετικισμό που, αφ' ενός δεν διεισδύει στην ΕΣΣΔ και αφ' ετέρου, ακόμα και εκεί όπου είναι δημοφιλής, είναι απρόθυμος να παίξει το ρόλο της προωθητικής δύναμης προς την κατεύθυνση μιας ριζικής κοινωνικής μεταρρύθμισης.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα του λενινιστικού εγχειρήματος, θα λέγαμε λοιπόν ότι ο «λατρευτικός χαρακτήρας» πράγματι δεν περιορίζει την επιστημονικότητά του - όπως την αντιλαμβάνεται ο Neurath. Απλώς, ένας τέτοιος χαρακτήρας αποτελεί απαραίτητο στοιχείο κάθε καινοτόμου επιστημονικού εγχειρήματος. Το ερώτημα ωστόσο που μένει να απαντηθεί, είναι από πού προέρχεται η αδιαφορία της σοβιετικής διανόησης για τη λογική ανάλυση και, πολύ περισσότερο, η σκληρή κριτική ενάντια στον προπάτορα του νεοθετικισμού, τον Mach. Ο Neurath όχι απλώς δεν αποφεύγει το ερώτημα, αλλά απαντά με τρόπο αφοπλιστικά ειλικρινή, δείχνοντας παράλληλα πως τα ενδιαφέροντα και οι ανησυχίες του δεν περιορίζονταν στα καθαρά τεχνικά ζητήματα:

Οι σφοδρές επιθέσεις του Lenin στη φιλοσοφία του Bogdanov (1906) μπορούν να εξηγηθούν λόγω της βασικής πολιτικής διάθεσης του Lenin, που τον έκανε να αποκρούσει κάθε μορφή ιδεαλιστικών αποκλίσεων. Στο μετασχηματισμό του μαρξισμού υπό την έννοια του εμπειριοκριτικισμού,

¹⁹² Τουναντίον «...τείνουν μερικά προς έναν πιο ακατέργαστο υλισμό, όπως του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, εν μέρει ενδίδουν σε ακτιβιστικές διαθέσεις και φαντασιοπληξίες που ορισμένες φορές φτάνουν στο βιταλισμό» ES 414, 415

¹⁹³ ES 416-417

είδε μια συμμαχία με τους μυστικιστικών τάσεων διανοούμενους, των οποίων ο «ιδεαλισμός» τού φαινόταν ύποπτος.¹⁹⁴

[...] ιδεαλιστικές τάσεις εμφανίζονται μερικές φορές ανάμεσα σε εκπροσώπους του εμπειρισμού, όπως αυτούς που είναι αφοσιωμένοι στον μαχισμό, το θετικισμό, τον εμπειριοκριτικισμό κ.ο.κ. Ο Lenin στο βιβλίο του *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, που γράφτηκε ενάντια στους «καθαρούς» εμπειριστές (των οποίων την αντι-μεταφυσική στάση αδικεί), βρήκε, με οξυδερκή πολιτική καχυποψία, μια σειρά διατυπώσεων από εμπειριστές, θετικιστές ερευνητές που δίνουν ευρείες ενδείξεις της χονδροειδώς ιδεαλιστικής-μεταφυσικής στάσης τους, γεγονός που συνήθως παραβλέπεται. [...] Η πλήρως δικαιολογημένη καχυποψία του Lenin απέναντι σε εξέχοντες εκπροσώπους αυτών των μεταφυσικών προσανατολισμών κάνει δυσκολότερο το σχηματισμό μιας ενότητας ανάμεσα στην επιστημονική κοινωνιολογία σε υλιστική βάση και σε μια γενική επιστημονική κοσμοαντίληψη.¹⁹⁵

Στην ΕΣΣΔ, όπου η υλιστική κοινωνιολογία ακολουθείται με τον πλέον δραστήριο τρόπο, και όπου η κοινωνιολογία της συγκεκριμένης έρευνας αναπτύσσεται ως αυθεντική εμπειρική επιστήμη, ίσως είναι απλά η αντίθεση σε μια ολόκληρη σειρά αστικά προσανατολισμένων τρόπων αντίληψης, προερχόμενων από τη Δύση, που να οδηγεί σε μια κατάσταση όπου μια λογική διατύπωση δε βρίσκεται και τόσο στο προσκήνιο.¹⁹⁶

Το εάν η εκτίμηση του Neurath γύρω από τα κίνητρα του Lenin είναι σωστή, αποτελεί ερώτημα που βρίσκεται πέρα από τους σκοπούς αυτής της εργασίας¹⁹⁷. Αυτό που αξίζει να παρατηρήσουμε, είναι ότι ο Neurath αναγνωρίζει ως κατά κάποιον τρόπο νόμιμη την εμπλοκή της πολιτικής στη διαμόρφωση της εξέλιξης εγχειρημάτων που χαρακτηρίζονται επιστημονικά. Και μιλάμε για «εμπλοκή» διότι

¹⁹⁴ ES 386. Στην πραγματικότητα, η κριτική του Lenin γράφτηκε το 1908 και δημοσιεύτηκε το 1909.

¹⁹⁵ ES 416-417

¹⁹⁶ ES 414

¹⁹⁷ Το ερώτημα πάντως είναι σημαντικό βλ. Sheehan

όχι απλά δεν αναγνωρίζεται ως «συνοδευτικός» ο παράγοντας αυτός αλλά ως αναπόσπαστος από την εξέλιξη αυτή, υπό την έννοια του ότι η διανοητική δραστηριότητα όχι μόνο έχει πολιτικά αποτελέσματα ή επηρεάζεται από τις πολιτικές συνθήκες¹⁹⁸ αλλά και του ότι η ίδια διεξάγεται με πολιτικά μέσα.

[...]Το επαναστατικό εργατικό κίνημα πρέπει συχνά να παράγει ηγέτες που να του λένε «τι είναι», καθώς οι βλαβερές συνέπειες της πλάνης είναι καλά γνωστές. Εκεί όπου ο νέος επανασχηματισμός της κοινωνίας προχωρά με τον πλέον συνειδητό τρόπο, εκεί υπάρχει σήμερα η μεγαλύτερη πιθανότητα για την επιτυχή προώθηση της κοινωνιολογίας.

Η κοινωνιολογία που προωθείται κατ' αυτόν τον τρόπο είναι σίγουρα γεμάτη από διέγερση (Erregung), αλλά οι μεγάλες επιστημονικές πρόοδοι των τελευταίων αιώνων ήταν πάντα γεμάτες από τέτοια διέγερση και η επιστήμη αναμφίβολα θα παραμείνει για καιρό σε αυτήν την κατάσταση. Η ίδια η καθαρή διέγερση δεν έχει σε τίποτα να κάνει με την επιστήμη, αλλά η αγάπη και το μίσος εκτός από διαφθορές είναι το ίδιο καλοί ως δάσκαλοι. Το ότι κάτι με γνωστικό περιεχόμενο γεννήθηκε από τη διέγερση δε σημαίνει ότι το περιεχόμενο των προτάσεων πρέπει να είναι αντιφατικό ή μη-ελέγχσιμο. Κάποιος που είναι πλήρης διέγερσης και συνειδητά επιδιώκει να διαμορφώσει την πραγματική ζωή, θα θέσει τη διέγερσή του στην υπηρεσία της επιστήμης προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του. Αυτό θα μπορούσε να ικανοποιήσει επιτυχώς τη μνησικακία ή το συναίσθημα που χαρακτηρίζει κάθε άνθρωπο, ακόμα και αυτόν που μπορεί να καλύψει τέτοιου είδους συμπεριφορές μέσω ηθελημένης ηρεμίας και αποστασιοποίησης. Συχνά υπάρχει μια διαφορά: κάποιοι έχουν συνεχώς τη συνείδηση των κοινωνικών και προσωπικών προϋποθέσεων της συμπεριφοράς τους, όπου εκεί ανήκει και η έρευνά τους, ενώ κάποιοι άλλοι όχι.¹⁹⁹

¹⁹⁸ «Η παραδοχή ότι οι διανοούμενοι απολαμβάνουν ενός είδους κοινωνικής ασυλίας είναι πάνω από όλα παράγωγο εκείνης της περιόδου που έτεινε να αποδίδει μια εξέχουσα θέση στους διανοούμενους, ως αντικαταστάτες των ιερέων, και ήταν πρόθυμη να δεχτεί επιστημονικές εκτιμήσεις ως βάση λήψης επιστημονικών μέτρων. Αυτό όμως δεν έγινε επειδή οι πολιτικοί ήθελαν να είναι επιστημονικοί αλλά επειδή ήξεραν ότι οι διανοούμενοι είναι εν τέλει πολιτικοί» ES 406

¹⁹⁹ ES 418

Γίνεται σαφές ότι η επιτυχία ή όχι μιας επιστημονικής θεωρίας εξαρτάται και από παράγοντες που δεν αφορούν την «ορθότητα» ή τη συνοχή της. Η αποδοχή της προϋποθέτει επίσης την καθοδήγηση και την προετοιμασία της κοινωνίας – ακριβέστερα, των κοινωνικών τάξεων που η θεωρία θα υπηρετήσει – για κάτι τέτοιο. Αυτή είναι η κατάσταση της επιστήμης που έχουμε μπροστά μας και αυτή θα είναι πιθανότατα για πολύ καιρό ακόμα. Η επίλυση των γνωσιοθεωρητικών προβλημάτων του σήμερα οπωσδήποτε αποτελεί επιδίωξή μας, αλλά όχι και αναγκαία προϋπόθεση για την εξέλιξη και την εφαρμογή της. Εάν θέσουμε ως απόλυτη προτεραιότητα στην ικανοποίηση αυτής της προϋπόθεσης θα εγκλωβιστούμε σε μια κοινωνική και πολιτική απραξία με αβέβαιο χρονικό ορίζοντα – και, ενδεχομένως, αποτέλεσμα – την ίδια στιγμή που τα προβλήματα σε αυτούς τους τομείς ζητούν λύση. Είναι θεμιτό να πιστεύουμε στην επιτυχία του εγχειρήματός μας. Αυτό ωστόσο που δεν πρέπει να λησμονούμε, είναι ότι την επιτυχία αυτή δε μπορούν να την εγγυηθούν ούτε η «ορθότητα» ούτε η ηθικότητα και το δίκαιο του αιτήματός μας.

Τα μέτρα θα ληφθούν, όχι γιατί μέσω αυτών πρέπει νικήσει «ο νόμος», όχι γιατί πρέπει να θριαμβεύσει η «ηθική», όχι για να εκπληρωθεί ο «λόγος του Θεού», αλλά επειδή παρέχουν αποτελέσματα που εμείς εγκρίνουμε.²⁰⁰

Ανακεφαλαιώνοντας, ας τονίσουμε τα εξής: Πρώτο, ο φυσικοεπιστημονικός τρόπος σκέψης είναι ο μόνος αποδεκτός για τον Neurath, ανεξάρτητα από το πεδίο στο οποίο εφαρμόζεται. Η διάκριση άλλωστε των πεδίων είναι, κατά τον ίδιο πάντα, εσφαλμένη. Δεύτερο, οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις της εμπειρικής κοινωνιολογίας έχουν οντολογικές προεκτάσεις, όσο και αν ο Neurath προσπαθεί να τις αποφύγει. Αυτό, όπως είδαμε, είναι πρόβλημα του φυσικαλισμού γενικότερα και στη συγκεκριμένη περίπτωση του Neurath εκδηλώνεται μέσα από το αίτημα της αναγωγής όλων των διεργασιών του εποικοδομήματος σε διεργασίες βάσης. Τρίτο, παρά το γεγονός ότι ο Neurath έχει ως σημείο αναφοράς το έργο του Carnap και φαίνεται να ενστερνίζεται το ιδεώδες της συντακτικής σαφήνειας, απορρίπτει ταυτόχρονα την οποιαδήποτε αυστηρή και άκαμπτη μεθοδολογία, σε οποιοδήποτε επιστημονικό πεδίο. Η θέση σύμφωνα με την οποία μια μεθοδολογία με αυτά τα

²⁰⁰ ES 418

χαρακτηριστικά ματαιώνει την εξέλιξη όχι μόνο της επιστημονικής σκέψης αλλά και των κοινωνικών συστημάτων, θα έφερνε ίσως την άποψη του Neurath αρκετά κοντά στην αντίληψη του Horkheimer, σύμφωνα με την οποία (όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο) η αναλυτική σκέψη είναι εφαρμόσιμη σε διαστήματα σταθερότητας. Ωστόσο, η προσέγγιση των δυο απόψεων θα απαιτούσε επιπρόσθετα την υιοθέτηση ενός συνεκτικού κριτηρίου αλήθειας από την πλευρά του Neurath. Η αυτοαναφορικότητα όμως του κριτηρίου της επιστημονικότητας που υιοθετεί ο τελευταίος, τον οδηγεί στο σχετικισμό, πράγμα ασυγχώρητο από τον Horkheimer.

Ας παρατηρήσουμε, τέλος, ότι η αντιφατικότητα των απόψεων του Neurath είναι εμφανής. Αυτό ήταν αναμενόμενο από την πλευρά του Horkheimer, σύμφωνα με τον οποίο η υιοθέτηση άκαμπτων κριτηρίων αλήθειας οδηγεί μοιραία σε αντιφάσεις. Ένας τρίτος αναγνώστης βρίσκεται ενδεχομένως σε αμηχανία, ας παρατηρήσουμε όμως ότι η *Εμπειρική Κοινωνιολογία* προκάλεσε αντιδράσεις και στο εσωτερικό του ΚτΒ. Ο Schlick χαρακτήρισε το βιβλίο «μη-επιστημονικό και ασόβαρο»²⁰¹ τονίζοντας χαρακτηριστικά: «Εάν κανείς διατυμπανίζει θριαμβευτικά, σχεδόν σε κάθε σελίδα, πως δεν έχουμε ανάγκη από το Θεό και τους αγγέλους, αυτό είναι πολύ βαρετό για τους συνοδοιπόρους, φαίνεται δογματικό στους αντιπάλους, και είναι γελοίο και για τους δυο»²⁰².

²⁰¹ Stadler 1991β, 163

²⁰² Στο ίδιο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ HORKHEIMER ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΘΕΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1937.

Η σφοδρή κριτική του Horkheimer ενάντια στο νεοθετικισμό, όπως διατυπώθηκε στη «Νεότερη Επίθεση Ενάντια στη Μεταφυσική», δε μπορεί να θεωρηθεί ένας «κεραυνός εν αιθρία». Μια τέτοια ανάγνωση του συγκεκριμένου κειμένου θα μας οδηγούσε στην αναζήτηση των αιτίων αυτής της σφοδρότητας σχεδόν αποκλειστικά στο πλαίσιο των ακαδημαϊκών ανταγωνισμών που επικρατούσαν στις ΗΠΑ, όπου βρίσκονταν εξόριστα τα μέλη τόσο της ΣτΦ όσο και του ΚτΒ, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο²⁰³ καθώς και στην αντίστοιχη γενικότερη ιστορική και πολιτική συγκυρία. Οι παράγοντες αυτοί θα ήταν λάθος να υποτιμηθούν – και πολύ περισσότερο να αγνοηθούν – αλλά η αναγωγή της όλης αντιπαράθεσης σε αυτό το πλαίσιο θα την προσέγγιζε ως στερούμενη ουσιαστικού θεωρητικού περιεχομένου, αντιμετωπίζοντας τις όποιες αναφορές στη θεωρία ως απλή επίφαση της πολεμικής. Η ανασυγκρότηση ωστόσο των θέσεων του Horkheimer κατά τα προηγούμενα χρόνια, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι ο ίδιος είχε ήδη λάβει αρκετά συγκεκριμένη στάση απέναντι στο νεοθετικισμό και τις θετικές επιστήμες, σε σχέση τόσο με τις επιστημολογικές τους προϋποθέσεις όσο και με τα όρια του ρόλου που μπορούν να επιτελέσουν στην κοινωνική χειραφέτηση. Χωρίς να παραγνωρίζουμε την ιδιαίτερη βαρύτητα της ΝΕΕΜ, που πρέπει να αναζητηθεί και στη βάση της ιστορικής συγκυρίας αλλά όχι μόνο σε αυτήν, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι κριτικές θέσεις που περιέχει είχαν ήδη σε μεγάλο βαθμό διατυπωθεί σε προηγούμενα κείμενα, συναρτημένες με σαφείς μεθοδολογικές και πολιτικές απόψεις στις οποίες απεικονίζονται καίριες διαφορές του Horkheimer από τον Neurath. Διαφορές που συνυπάρχουν με μια σειρά από ομοιότητες, που αφορούν πριν από όλα τον πολιτικό αυτοπροσδιορισμό των εκφραστών τους και το διακηρυγμένο από τη μεριά τους αίτημα για κοινωνική απελευθέρωση ως στόχο του θεωρητικού τους έργου. Είναι ακριβώς αυτό το κοινό πολιτικό πλαίσιο αναφοράς που καθιστά τις διαφορές άκρως ενδιαφέρουσες για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρούμε την τάση να τονίζονται οι ομοιότητες έναντι των σημείων διαφοροποίησης, με

²⁰³ Dahms 140, Wiggershaus

αποτέλεσμα τα τελευταία να εμφανίζονται ως απλά επιφαινόμενα κατά την εκδήλωση της ανοιχτής αντιπαράθεσης. Με άλλα λόγια, ο Horkheimer εμφανίζεται έως εάν να εφευρίσκει σημεία διαφωνίας προκειμένου να επενδύσει θεωρητικά τον ακαδημαϊκό του φθόνο.

Τα κείμενα μέσα από τα οποία εκδηλώθηκε η οριστική ρήξη (NEEM και Erwidung) αποτελούν αντικείμενο μελέτης που εκτίθεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο της εργασίας, αφού εξετάσουμε προηγουμένως την ανάπτυξη των θέσεων του Horkheimer μέχρι το 1936.

Η επιστήμη μέσα από την ιστορία της

Η ανασυγκρότηση της αντιπαράθεσης που μας απασχολεί, προϋποθέτει τη διευκρίνιση του τρόπου με τον οποίο η κάθε πλευρά διαπραγματεύεται τις έννοιες που καθίστανται πλέον επίμαχες, όπως αυτή της επιστήμης. Στο κείμενο του 1932 με τίτλο «Παρατηρήσεις γύρω από την Επιστήμη και την Κρίση», ο Horkheimer καταλήγει:

Στο βαθμό που μπορούμε σωστά να μιλάμε για κρίση στη επιστήμη, η κρίση αυτή είναι αδιαχώριστη από τη γενικότερη κρίση. Η ιστορική εξέλιξη έχει επιβάλλει περιορισμούς στην επιστήμη ως παραγωγική δύναμη, και αυτοί εμφανίζονται στους διάφορους τομείς της επιστήμης, στη μορφή και στο περιεχόμενό τους, στο αντικείμενο και τη μέθοδό τους. Επιπρόσθετα, η επιστήμη ως μέσο παραγωγής δεν έχει εφαρμοστεί κατάλληλα. Η κατανόηση της κρίσης στην επιστήμη εξαρτάται από μια σωστή θεωρία της παρούσας κοινωνικής κατάστασης. Γιατί η επιστήμη ως κοινωνική λειτουργία αντανάκλα τις παρούσες αντιφάσεις με την κοινωνία.²⁰⁴

Η κρίση στην οποία αναφέρεται ο τίτλος του κειμένου είναι η μεγάλη κοινωνική και οικονομική κρίση εκείνης της περιόδου. Παράλληλα ωστόσο, ο όρος αναφέρεται στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η επιστήμη τόσο στο εσωτερικό της αλλά και στο κατά πόσο νομιμοποιείται ως τρόπος σκέψης και ως πρακτική, κάτι που εκδηλώνεται μέσω της ισοπεδωτικής κριτικής που διατυπώνουν απέναντί της τα ανορθολογικά (κατά την ορολογία του Horkheimer «μεταφυσικά») ρεύματα σκέψης

²⁰⁴ Notes, 9

που αναδεικνύονται εκείνη την εποχή. Κατά τον Horkheimer, οι τρεις αυτές διαστάσεις της κρίσης, ευρύτερη κοινωνική και οικονομική, στο εσωτερικό της επιστήμης και κρίση νομιμοποίησης της τελευταίας, αλληλοδιαπλέκονται και δε μπορούν να απομονωθούν και να επιλυθούν η μια ανεξάρτητα από την άλλη, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Η επιστήμη, όπως και τα υπόλοιπα μέσα παραγωγής, αποτυγχάνει να παίξει το σωστό ρόλο της στην κοινωνία και αυτό είναι καταφανές στην τεράστια δυσαναλογία ανάμεσα στην εξέλιξη των παραγωγικών δυνατοτήτων από τη μια πλευρά και την εντεινόμενη κοινωνική εξαθλίωση από την άλλη. Η σωστή, έλλογη επιστημονική σκέψη, θα όφειλε να αποκαλύψει τις πραγματικές αιτίες αυτής της κρίσης. Αντί για αυτό, η επιστήμη περιορίζεται στην περιγραφή και ταξινόμηση των γεγονότων ως έχουν, αποφεύγοντας να αναλάβει οποιαδήποτε ευθύνη απέναντι στις κοινωνικές εξελίξεις. Η αποτυχία αυτής της επιφανειακής προσέγγισης της πραγματικότητας φέρνει την επιστήμη υπό τη δεδομένη της μορφή σε αναντιστοιχία με τις κοινωνικές ανάγκες, παράγοντας με τη σειρά της δυσaréσκεια και κριτική, που στρέφεται όμως ενάντια στο σύνολο της έλλογης σκέψης καθώς η τελευταία λανθασμένα εξομοιώνεται με τη στρεβλή εφαρμογή της. Η διευκρίνιση «στο βαθμό που μπορούμε να μιλάμε σωστά για κρίση στην επιστήμη» εκφράζει την αντίθεση του Horkheimer σε αυτήν την ισοπεδωτική κριτική, που παρά το ότι ορθά διαπιστώνει την αδυναμία της επιστήμης, υπό τη δεδομένη της μορφή, να δώσει απαντήσεις στα μεγάλα προβλήματα της κοινωνίας, αρνείται συνολικά την αρμοδιότητα της επιστήμης να ασχολείται με αυτά, αποκλείοντας ουσιαστικά τη δυνατότητα της έλλογης προσέγγισής τους και την αποκάλυψη των πραγματικών τους αιτίων.

Στον επιστημονικό λόγο που επικράτησε κατά την ιστορική περίοδο της ανόδου της αστικής τάξης, αντανάκλαται κατά τον Horkheimer η αντίστοιχη κοινωνική πραγματικότητα. Η επαναστατική εξέλιξη των παραγωγικών μέσων επιβολής έναντι της εξωανθρώπινης φύσης και το αίτημα της κοινωνικής χειραφέτησης, τροφοδοτήθηκαν από την επιστημονική σκέψη, αποτελώντας ταυτόχρονα αποφασιστικούς παράγοντες που συνέβαλαν στην επικράτηση της τελευταίας. Ο περιορισμός ωστόσο του περιεχομένου και της μεθοδολογίας σε μια μηχανοκρατική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων που παρέβλεπε το δυναμικό

τους χαρακτήρα, αποκλείοντάς τον ουσιαστικά από το ερευνητικό της πεδίο, έφερε την επιστήμη σε θέση αδυναμίας να δώσει απαντήσεις στα οξυνόμενα κοινωνικά προβλήματα κατά τις περιόδους κρίσεων. Οι επαναλαμβανόμενες κοινωνικές συγκρούσεις αποτελούσαν ενδείξεις του ότι ο κοινωνικός «μηχανισμός» δε λειτουργούσε με σταθερό και εύρυθμο τρόπο. Έτσι,

Από το γύρισμα περίπου του αιώνα επιστήμονες και φιλόσοφοι επεσήμαναν τις ανεπάρκειες και την ακαταλληλότητα των καθαρά μηχανιστικών μεθόδων. Η κριτική έθεσε υπό συζήτηση τις αρχές που εμπλέκονται στα κύρια θεμέλια επάνω στα οποία βασίζεται η έρευνα, έτσι ώστε σήμερα να μπορούμε να μιλάμε για μια κρίση στο εσωτερικό της επιστήμης.²⁰⁵

Η διατύπωση αυτή αξίζει την προσοχή μας καθώς θα πρέπει να τεθεί στο απαιτούμενο διευκρινιστικό πλαίσιο για να κατανοηθεί σωστά. Για τον Horkheimer η επιστήμη διατηρεί μια σχετική αυτοτέλεια ως θεωρητικό εγχείρημα, καθώς περιέχει «εγγενή έλλογα στοιχεία»²⁰⁶. Υπό αυτήν την έννοια, δεν αποτελεί μια αυθαίρετη κατασκευή, της οποίας ο ρόλος περιορίζεται στο «σώζειν τα φαινόμενα», ούτε το περιεχόμενο και η μεθοδολογία της καθορίζονται αποκλειστικά από εξωτερικούς προς αυτήν παράγοντες. Όπως άλλωστε παρατηρεί,

Η σύγχρονη φυσική έχει σε μεγάλο βαθμό υπερβεί εντός του πεδίου της τις ανεπάρκειες της παραδοσιακής μεθόδου και έχει αναθεωρήσει τα κριτικά της θεμέλια.²⁰⁷

Είναι ακριβώς αυτή η δυνατότητα κριτικού αναστοχασμού που καθιστά την επιστήμη μια σημαντική για την κοινωνία διανοητική δραστηριότητα. Η βαθύτερη αιτία της ανεπάρκειάς της δεν εντοπίζεται στην επιστήμη την ίδια αλλά στις κοινωνικές συνθήκες που εμποδίζουν την ανάπτυξή της.²⁰⁸ Από την άλλη πλευρά, η επίλυση των θεωρητικών ζητημάτων που προκύπτουν στο εσωτερικό των επιστημών αποτελεί ενδεχομένως αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για την επίλυση των κοινωνικών. Συμπερασματικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο

²⁰⁵ Notes, 6

²⁰⁶ Στο ίδιο

²⁰⁷ Στο ίδιο

²⁰⁸ Στο ίδιο

Horkheimer αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός εσωτερικού πεδίου της επιστήμης, όπου τα αντίστοιχα ζητήματα τίθενται υπό διαπραγμάτευση με βάση «εσωτερικούς» κανόνες. Η αυτοτέλεια ωστόσο του εσωτερικού αυτού πλαισίου καθίσταται περιορισμένη από τη στιγμή που η επιστήμη ως μέσο παραγωγής και κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας είναι συνυφασμένη με την εξέλιξη της τελευταίας. Η εξέλιξη επομένως του «εσωτερικού» δεν καθορίζεται απολύτως από το εξωτερικό αλλά δεν είναι και ανεξάρτητη από αυτό. Το πώς αντιλαμβάνεται ο Horkheimer την ιστορική εξέλιξη της επιστήμης, έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διασαφήνιση αυτής της αλληλεπίδρασης.

Τόσο η χρησιμότητα που έχουν οι ανακαλύψεις νέων πραγματικών συναφειών για την αναμόρφωση της υπάρχουσας γνώσης, όσο και η εφαρμογή αυτών των συναφειών πάνω στην πραγματικότητα είναι προσδιορισμοί που δεν ανάγονται σε καθαρά λογικά ή μεθοδολογικά στοιχεία· πρέπει, αντίθετα, να κατανοούνται κάθε φορά σε συνάρτηση με πραγματικές κοινωνικές διαδικασίες. Το ότι μια ανακάλυψη προκαλεί την αναδόμηση καθιερωμένων απόψεων δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά και μόνον αποτέλεσμα λογικών συλλογισμών, ούτε ειδικότερα της αντίφασης ανάμεσα στην ανακάλυψη και σ' ορισμένο μέρος κυρίαρχων αντιλήψεων. Γιατί υπάρχει πάντα η δυνατότητα βοηθητικών υποθέσεων, με τις οποίες θα μπορούσε τελικά να αποφευχθεί μια συνολική αλλαγή της θεωρίας. Το γεγονός ότι, παρ' όλα αυτά, οι νέες ιδέες επιβάλλονται, οφείλεται στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες – έστω κι αν για τους ίδιους τους επιστήμονες καθοριστικά είναι τα εγγενή αίτια. [...] Μετά τον 17^ο αιώνα οι άνθρωποι έπαψαν πια να ξεπερνούν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο παραδοσιακός τρόπος γνώσης της Αστρονομίας, καταφεύγοντας σε επιπρόσθετες κατασκευές και αποδέχτηκαν το σύστημα του Κοπέρνικου: αυτό δεν οφείλεται μόνο στις λογικές ιδιότητες του νέου συστήματος – στην απλότητά του π.χ. Η πραγματική επίδραση, που είχαν αυτές οι ιδιότητες λόγω των πλεονεκτημάτων τους, μας οδηγεί ακριβώς στη βάση της κοινωνικής πρακτικής εκείνης της εποχής. Το κοπερνίκειο σύστημα, παντελώς σχεδόν αγνοημένο κατά τον 16^ο αιώνα, μετατρέπεται τώρα σε

επαναστατική δύναμη: η εξέλιξη αυτή αποτελεί μέρος της κοινωνικής διαδικασίας, στα πλαίσια της οποίας η μηχανική σκέψη γίνεται κυρίαρχη.²⁰⁹

Ο Horkheimer δεν αναλύει λεπτομερώς αυτή τη διαδικασία. Σε αυτό το σημείο παραπέμπει στο άρθρο του Henryk Grossmann, *“Die gesellschaftlichen Grundlagen der mechanistischen Philosophie und die Manufaktur”* (Οι κοινωνικές βάσεις της μηχανιστικής φιλοσοφίας και η μανιφακτούρα²¹⁰), που δημοσιεύτηκε στο ZfS το 1935. Με δεδομένη την παραπομπή αυτή, καθώς και το γεγονός ότι το άρθρο του Grossmann γράφτηκε κατόπιν επιθυμίας του ίδιου του Horkheimer²¹¹, θεωρούμε εύλογο να υποθέσουμε ότι η άποψη που διατυπώνεται στο συγκεκριμένο άρθρο χαίρει της επιδοκimasίας του. Πέρα από αυτούς τους λόγους, είμαστε δικαιολογημένοι να υποθέσουμε ότι το άρθρο απηχεί σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις του Horkheimer εξ αιτίας της μεθοδολογικής συνάφειας. Για να διασαφηνιστεί αυτή η συνάφεια, και μέσω αυτής η αντίληψη του Horkheimer γύρω από το πώς συναρτάται η εξέλιξη της επιστήμης με την ευρύτερη κοινωνική διαδικασία, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε αναλυτικότερα τόσο το πλαίσιο στο οποίο γράφτηκε το άρθρο του Grossmann όσο και το περιεχόμενό του.

Το 1932 δημοσιεύτηκε στο ZfS ένα άρθρο του Franz Borkenau με θέμα την κοινωνιολογία της μηχανιστικής κοσμοεικόνας (*“Zur Soziologie des mechanistischen Weltbildes”* ZfS I, 3, 1932). Το 1935 το IKE χρηματοδότησε την έκδοση ενός εκτεταμένου βιβλίου με τίτλο «Η μετάβαση από τη φεουδαρχική στην αστική κοσμοεικόνα» (*“Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild”*), όπου ο Borkenau ανέπτυξε διεξοδικότερα την άποψη ότι η εξέλιξη της σύγχρονης επιστήμης ήταν συνυφασμένη με την ταξική πάλη και το ρόλο της ιδεολογίας²¹². Η διαπραγμάτευση του ζητήματος ωστόσο, κρίθηκε από τον Horkheimer και τον στενό του κύκλο ανεπαρκής, επιφανειακή και μη-μαρξιστική²¹³. Ο Horkheimer θεώρησε

²⁰⁹ Παραδοσιακή, 15-16.

²¹⁰ Μεταφρασμένο στα αγγλικά ως *“The Social Foundations of Mechanistic Philosophy and Manufacture”* στο Freudenthal, McLaghlin (eds) 2009, 103-156.

²¹¹ R. Kuhn 2009, 247.

²¹² Freudenthal, McLaghlin 2009, 23

²¹³ Wiggershaus 125, R. Kuhn 2009, 247.

σκόπιμο να πάρει το IKE διακριτικές αποστάσεις από τη θέση του Borkenau και ζήτησε από τον Benjamin να γράψει μια σχετική κριτική που θα δημοσιευόταν στο ZfS. Μετά την αδυναμία του Benjamin να αντεπεξέλθει στην αποστολή, αυτή ανατέθηκε στον Grossmann, που είχε ήδη θέσει κάποιες από τις παρατηρήσεις του υπ' όψη του Horkheimer. Το άρθρο όμως του Grossmann δεν περιορίστηκε απλώς σε μια κριτική απάντηση. Ανέπτυξε μια δική του θέση για την εξέλιξη των επιστημών κατά τον 17^ο αιώνα, που παρουσίαζε αξιοσημείωτες ομοιότητες με τη θέση που είχε διατυπώσει, εντελώς ανεξάρτητα το 1931, ο B. Hessen²¹⁴. Αρχικά ήταν προγραμματισμένο να δημοσιευτούν τουλάχιστον δυο σχετικά άρθρα, ωστόσο ο Horkheimer, ενδεχομένως επειδή δεν ήθελε να δοθεί μεγάλη δημοσιότητα στο βιβλίο του Borkenau, αποφάσισε να δημοσιευτεί μόνο ένα²¹⁵. Σε γενικές γραμμές, το άρθρο του Grossmann πέρασε απαρατήρητο όταν πρωτοδημοσιεύτηκε.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι λανθασμένη η εκτίμηση του M. Jay ότι η κριτική του Grossmann στον Borkenau αποτελεί δημόσια ένδειξη της αυξανόμενης απομόνωσης του πρώτου από το IKE²¹⁶. Στην πραγματικότητα είναι ο Grossmann που βρίσκεται πιο κοντά στην άποψη του διευθυντή του IKE και όχι ο Borkenau. Αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι, όπως είδαμε παραπάνω, το 1937 ο Horkheimer παραπέμπει στον Grossmann (και όχι στον Borkenau).

Η κεντρική θέση του Borkenau ήταν ότι η ανάδυση της μηχανιστικής κοσμοεικόνας ήταν αποτέλεσμα της μετάβασης από την ποιοτικά διαφοροποιημένη εργασία του χειροτέχνη στην ανειδίκευτη, ποσοτικά μετρήσιμη εργασία της πρωτόγονης γραμμής παραγωγής της μανιφακτούρας. Αυτό συνέβη, κατά τον ίδιο, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, οπότε επικρατεί και η αφαιρετική-μηχανιστική σκέψη, που προσεγγίζει τη Φυσική και όλο το σύμπαν μέσα από ποσοτικούς όρους, σε βάρος των ποιοτικών περιγραφών που επικρατούσαν έως τότε. Με άλλα λόγια, η αντικατάσταση της εξειδικευμένης και ετερογενούς εργασίας των χειροτεχνών από μια νέα μορφή εργασίας, απαλλαγμένη από υποκειμενικά στοιχεία και επομένως

²¹⁴ Οι ομοιότητες είναι τέτοιες ώστε να μιλάμε για «θέση Hessen –Grossmann». Σύμφωνα με αυτή, η θεωρητική μηχανική αναπτύχθηκε από τη μελέτη της τεχνολογίας μηχανών. Γαβρόγλου 2010, 175

²¹⁵ R. Kuhn 2009, 248

²¹⁶ Jay 2009, 16

ποσοτικά μετρήσιμη – πράγμα που συνέβη όταν οι εργάτες-χειροτέχνες βρέθηκαν συγκεντρωμένοι κάτω από κοινή στέγη και υπό μια διεύθυνση – ήταν ο καθοριστικός παράγοντας που οδήγησε στη συγκρότηση των εννοιών που ήταν απαραίτητες για μια ποσοτική περιγραφή της φυσικής πραγματικότητας. Οι στοχαστές που θεμελίωσαν τη νέα αντίληψη ήταν οι ιδεολογικοί εκφραστές των ταξικών συμφερόντων που επικράτησαν στην ταξική πάλη κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Έτσι, ο Descartes π.χ. ήταν για τον Borkenau ο ιδεολογικός εκφραστής της γαλλικής αριστοκρατίας ενώ ο Hobbes εκπροσωπούσε αντίστοιχα τα πιο προοδευμένα τμήματα της τάξης των γαιοκτημόνων²¹⁷. Ο Grossmann, μέσα από την παράθεση ενός πλήθους παραπομπών σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, κατ' αρχήν υποστηρίζει ότι ο καταμερισμός εργασίας μέσα στη μανιφακτούρα δεν ομογενοποίησε τη χειρωνακτική εργασία παρά μόνο μετά από ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, στη διάρκεια του οποίου οι δεξιότητες των επί μέρους τεχνιτών παρέμεναν απαραίτητες και η εργασία τους κατά κανέναν τρόπο δε μπορούσε να θεωρηθεί πλήρως εναλλάξιμη. Ο κρίσιμος παράγοντας που πραγματικά κατέστησε το παραγόμενο έργο ομοιόμορφο, και επομένως ποσοτικά μετρήσιμο, ήταν η χρησιμοποίηση των μηχανών. Η λειτουργία των μηχανών είναι αυτή που τυποποιείται και περιγράφεται με βάση αφηρημένες έννοιες, και όχι η χειροτεχνική τεχνική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Η Μηχανική είναι πρώτα από όλα μια θεωρία των μηχανών, που οι αρχές της ακολουθώς επεκτείνονται στη Φυσική και σε όλο το σύμπαν*»²¹⁸. Η απαρχές επομένως της μετάβασης προς τη μηχανιστική κοσμοεικόνα, δεν πρέπει να αναζητηθούν στην εποχή του Descartes και του Hobbes αλλά δυο αιώνες πριν, στην Αναγέννηση και τον Leonardo da Vinci, του οποίου οι μελέτες αποτέλεσαν τις πηγές των μηχανιστικών κατηγοριών που επικράτησαν στη σύγχρονη σκέψη. Πρόκειται για μια διαδικασία με διάρκεια αρκετά μεγαλύτερη από όσο θεωρεί ο Borkenau και οι παράγοντες που καθόρισαν την πορεία της ήταν αρκετά πιο σύνθετοι από μια απλή αντανάκλαση των ταξικών συσχετισμών στη σφαίρα της ιδεολογίας.

²¹⁷ Wiggershaus, ο.π., Jay 2009, 17

²¹⁸ Grossmann, 135, η έμφαση στο πρωτότυπο.

Η μηχανική δε δημιουργήθηκε παρά μόνο μέσα από το μακρύ αγώνα του ανθρώπινου Λόγου με το εμπειρικό υλικό. Για δυο περίπου αιώνες – από τον 15^ο ως τον 17^ο – όλοι αυτοί που πήραν μέρος στον αγώνα [...] παρήγαγαν τις μηχανικές τους έννοιες και θεωρήματα όχι από τον καταμερισμό εργασίας στη μανιφακτούρα, αλλά από την παρατήρηση των μηχανών και των επιδόσεών τους.²¹⁹

Πρέπει να γίνει σαφές ότι ο Grossmann δεν παραγνωρίζει τη σημασία των κοινωνικοπολιτικών παραγόντων ούτε απαξιώνει εντελώς τη συνεισφορά του Borkenau. Θεωρεί ωστόσο ότι η μεθοδολογική του προσέγγιση είναι μονομερής και ασυνεπής²²⁰. Η αναγωγή της όλης εξέλιξης της επιστημονικής σκέψης στους κοινωνικούς παράγοντες φαίνεται να είναι μια προειλημμένη θέση και όχι το αποτέλεσμα διεξοδικής έρευνας και η προσπάθεια προσαρμογής του εμπειρικού υλικού στο προϋπάρχον ερμηνευτικό σχήμα προσκρούει σε αντιφάσεις προς το υλικό αυτό, τις οποίες και επισημαίνει ο Grossmann. Σε μεταγενέστερη ορολογία, θα λέγαμε ότι ο Borkenau στηρίζει την ερμηνεία του *αποκλειστικά* στους εξωτερικούς προς την επιστήμη παράγοντες. Η θέση του Grossmann, σύμφωνα με την οποία η επιστήμη εξελίσσεται και εξ' αιτίας της αναγκαιότητας για τη βελτίωση των τεχνικών μέσων, «αναγκαζόμενη», κατά κάποιον τρόπο, να διαμορφώσει ένα εννοιολογικό πλαίσιο που θα καταστήσει εφικτή αυτή τη βελτίωση, δεν αναγορεύεται σε «γνήσια μαρξιστική» προκειμένου να δικαιωθεί²²¹. Η αποφυγή υιοθέτησης τέτοιου είδους καθολικών σχημάτων ερμηνείας της ιστορικής εξέλιξης, είναι η μεθοδολογική αρχή προς την οποία αντιφάσκει το έργο του Borkenau και

²¹⁹ Grossmann, 141

²²⁰ Συγκεκριμένα, αναφερόμενος στη μεθοδολογική ασυνέπεια του Borkenau, γράφει: «Αντίθετα με τον Weber, που «αναγνωρίζει μόνο ξεχωριστούς παράγοντες στα ιστορικά γεγονότα που καθορίζουν την πορεία της ιστορίας», ο Borkenau αναγνωρίζει «το διαλεκτικό υλισμό που βασίζεται στις κατηγορίες της ολότητας και της αντικειμενικής τάσης». Τονίζει ότι «δυο αδιαχώριστα συνδεδεμένοι παράγοντες, παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις, καθορίζουν το σύνολο της ιδεολογίας». Αντί όμως να εξηγήσει τη διαμόρφωση της μηχανιστικής κοσμοεικόνας με βάση αυτούς τους παράγοντες, τους αντικαθιστά με τη χειροτεχνική τεχνική!» Grossmann, 145

²²¹ Τουναντίον, ήταν η θέση του Borkenau αυτή που άσκησε ιδιαίτερη γοητεία στους κύκλους του Δυτικού Μαρξισμού. Βλ. Wiggershaus, ο.π.

εδώ ακριβώς εντοπίζεται η διαφωνία του Horkheimer. Όπως είχε ήδη από το 1932 παρατηρήσει ο τελευταίος,

[...]Ανάλογα με το είδος της τεχνικής των εργαλείων και της συνεργασίας των ανθρώπων βάσει του βαθμού ανάπτυξής τους, δηλαδή ανάλογα με τον τρόπο της παραγωγικής διαδικασίας, διαμορφώνονται και οι σχέσεις εξάρτησης καθώς και ο αντίστοιχος νομικός και πολιτικός μηχανισμός. Όταν η ανάπτυξη των παραγωγικών ανθρωπίνων ικανοτήτων κάνει δυνατόν έναν νέο τρόπο παραγωγής ο οποίος θα μπορούσε να εφοδιάζει καλύτερα το κοινωνικό σύνολο απότι ο προηγούμενος, τότε η ύπαρξη της δεδομένης κοινωνικής δομής με τους κυρίαρχους θεσμούς της και τις σταθερές ανθρώπινες διευθετήσεις εμποδίζει κατ' αρχάς την εξάπλωση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Από αυτό προκύπτουν κοινωνικές εντάσεις που βρίσκουν την έκφρασή τους στους ιστορικούς αγώνες και τρόπον τινά αποτελούν το βασικό θέμα της παγκόσμιας ιστορίας.

Αν η αντίθεση μεταξύ των αναπτυσσόμενων ανθρώπινων δυνάμεων και της κοινωνικής δομής, που σε αυτό το πλαίσιο αποδεικνύεται ως η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, λάβει ως καθολικό σχήμα κατασκευής τη θέση συγκεκριμένων ερευνών ή αναγορευθεί σε μια δύναμη που με αναγκαίο τρόπο διαμορφώνει το μέλλον, τότε η πιο πάνω σκιαγραφούμενη αντίληψη της ιστορίας μπορεί να μετατραπεί σε μια οριστική δογματική μεταφυσική. Αν όμως ληφθεί ως η σωστή θεωρία της γνωστής σε μας ιστορικής εξέλιξης, οπότε υπόκειται γενικά στη γνωσιολογική προβληματική της θεωρίας, τότε αποτελεί μια διατύπωση της ιστορικής εμπειρίας αντίστοιχη στο σημερινό επίπεδο γνώσεων.²²²

Το απόσπασμα αναφέρεται στη λανθασμένη εφαρμογή της οικονομικής αντίληψης της ιστορίας γενικότερα και όχι μόνο στο πεδίο της ιστορίας των επιστημών. Η ορθή επιστημονική κριτική στην εγγελιανή αντίληψη της ιστορίας συνίσταται στη διερεύνηση και την ανάδειξη του ρόλου των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων σε κάθε μια ξεχωριστή περίπτωση που εξετάζουμε και όχι στην εκ των προτέρων

²²² Ιστορία και Ψυχολογία, 199. Η έμφαση δική μας.

αποδοχή της αποφασιστικότητας αυτών των παραγόντων²²³. Η «γνωσιολογική προβληματική της θεωρίας» στην οποία αναφέρεται ο Horkheimer, είναι η μαρξική διαλεκτική μεταξύ «έρευνας» (Forschung) και «έκθεσης» (Darstellung)²²⁴, το μεθοδολογικό σχήμα που θεωρούσε κατάλληλο για τη διεξαγωγή της διεπιστημονικής έρευνας του ΙΚΕ κατά τη δεκαετία του '30²²⁵. Η αναλυτικότερη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Horkheimer αυτή τη «γνωσιολογική προβληματική», μας επιτρέπει, πριν από όλα, να κατανοήσουμε καλύτερα τις αιχμές της κριτικής του προς τις άλλες γνωσιοθεωρητικές προσεγγίσεις. Άλλωστε, όπως είναι χαρακτηριστικό για τον συγκεκριμένο στοχαστή, η απόπειρα ανασυγκρότησης της θέσης του μάς αναγκάζει να διατρέξουμε αυτές ακριβώς τις αιχμές.

Η γνωστική διαδικασία

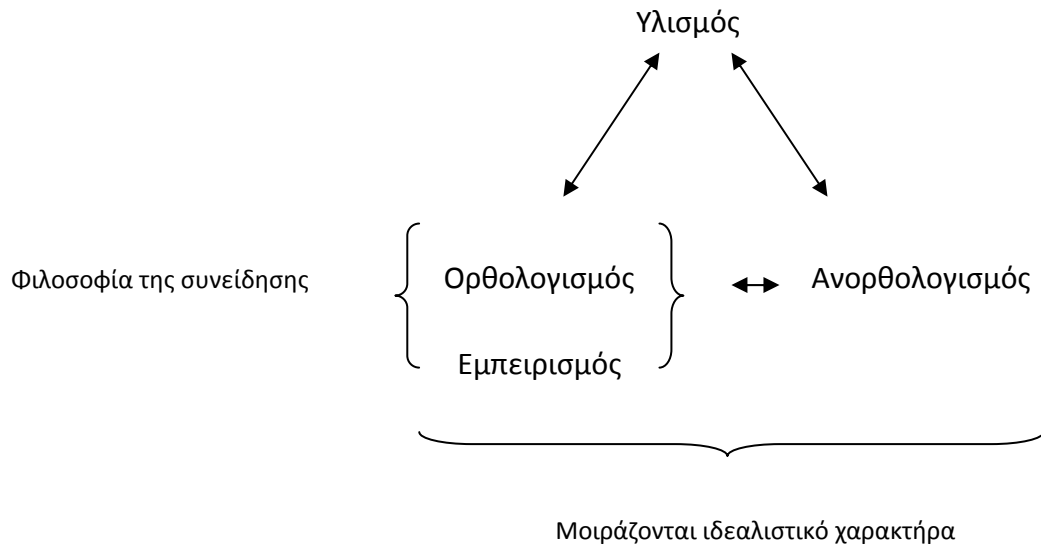
Περιγράφοντας αδρά το διανοητικό τοπίο του μεσοπολέμου και τις διαμάχες που βρίσκονταν σε εξέλιξη εντός του, ο Horkheimer μας δίνει μια εικόνα που αντιστοιχεί στην παρακάτω σχηματοποίηση²²⁶:

²²³ Όπως φαίνεται και μέσα από σχεδιάσματα ερευνητικών του αναζητήσεων, ο Grossmann ακολουθούσε αυτή τη συστηματική προσέγγιση. Η εξήγηση π.χ. από τη μεριά του Marx του γεγονότος ότι τα δουλοκτητικά συστήματα της αρχαιότητας δεν επέβαλαν την αναγκαιότητα εξοικονόμησης ανθρώπινης εργασίας και επομένως την αντίστοιχη αναγκαιότητα ανάπτυξης μιας επιστημονικής μηχανικής, του φαινόταν μεν σωστή αλλά όχι αρκετά συγκεκριμένη. Στην πραγματικότητα υπήρξαν μηχανές κατά την αρχαιότητα, όχι όμως με σκοπό την αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας αλλά προορισμένες να εκτελούν εργασίες που οι άνθρωποι ήταν αδύνατο να εκτελέσουν, όπως η ζύγιση με αυξημένη ακρίβεια ή η άντληση υδάτων από ορυχεία όπου επικρατούσαν υψηλές θερμοκρασίες. Το γενικό σχήμα του Marx ήταν επομένως σωστό, αλλά αυτό δε μπορούσε να στηρίζεται σε μια γενική διαβεβαίωση και έπρεπε η ορθότητά του να αποδειχτεί μέσα από την εξέταση συγκεκριμένων περιπτώσεων. Βλ. επιστολή του Grossmann προς Pollock και Horkheimer, 23-8-1935 (παράτιθεται στο Freudenthal, McLaghlin (eds) 2009, 231-233).

²²⁴ Η διαλεκτική αυτή σχέση αναφέρεται από τον Marx στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου* (βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, μτφ. Γ. Σκουριώτη, Αθήνα 1957, σελ. ρ'). Ο Horkheimer παραθέτει αυτούσιο το συγκεκριμένο απόσπασμα στο Rationalism, 237

²²⁵ Καβουλάκος 2001, 136-7

²²⁶ Rationalism, 222

Η φιλοσοφία της συνείδησης, στην οποία κατατάσσει τον καρτεσιανό ορθολογισμό και τον αγγλικό εμπειρισμό, πέρα από τις σημαντικές διαφορές τους με τα ανορθολογικά ρεύματα – στα οποία εγγράφονται η Lebensphilosophie, η φαινομενολογία και ο υπαρξισμός – μοιράζονται με αυτά έναν κοινό ιδεαλιστικό χαρακτήρα. Αυτός συνίσταται στην αναζήτηση μιας αιώνιας αλήθειας που υποτίθεται ότι θα αποκαλυφθεί με τη βοήθεια είτε του νου είτε της ψυχής. Ορθολογισμός και ανορθολογισμός δεν εξισώνονται, αλλά κάτω από την ετικέτα του ιδεαλισμού στέκονται απέναντι στον υλισμό, δηλ. τη θέση του Horkheimer. Όπως προκύπτει από αυτήν την περιγραφή αλλά και όπως ο ίδιος ρητά αναφέρει²²⁷, ο Horkheimer βλέπει ως κύρια διχοτομία ανάμεσα στα φιλοσοφικά ρεύματα αυτή που χαράσσεται ανάμεσα σε υλισμό και ιδεαλισμό. Μια διχοτομία που πρώτος εισήγαγε ο Engels και ακολούθησε αργότερα και ο Lenin. Η αντίθεση υλισμού-ιδεαλισμού είναι τελικά για τον Horkheimer η αντίθεση ανάμεσα σε υλισμό και μεταφυσική²²⁸. Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής, καθώς ο χαρακτηρισμός «μεταφυσική» αποδίδεται απαξιωτικά από την κάθε πλευρά της διαμάχης που μας απασχολεί εδώ, στη θεωρητική θέση του αντιπάλου. Παρά όμως το γεγονός ότι ο χαρακτηρισμός εκλαμβάνεται και από τους δυο ως αρνητικός, ο όρος «μεταφυσική» έχει διαφορετική σημασία για κάθε πλευρά. Για τον Horkheimer, μεταφυσική

²²⁷ Materialism, 21

²²⁸ Ο.π.

φιλοσοφική στάση είναι αυτή που επιζητά την αποκάλυψη οποιασδήποτε αλήθειας που υποτίθεται ότι υπάρχει ανεξάρτητα από χρονικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς. Η μεταφυσική αναζητά μια αιώνια «ουσία» που καθοδηγεί την εξέλιξη της πραγματικότητας, από την αποκάλυψη της οποίας προκύπτουν επίσης αιώνιες και ανεξάρτητες από το κοινωνικό πλαίσιο ηθικές επιταγές. Αυτές μπορούν να βασίζονται θεωρητικά στην επίκληση της δομής του Είναι, της πηγής της νόησης, της «φύσης του ανθρώπου» κ.ο.κ. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η στάση υποθέτει την ύπαρξη μιας ιστορικά αμετάβλητης και επομένως απροϋπόθετης πραγματικότητας²²⁹. Για τον Neurath, από την άλλη πλευρά, ως μεταφυσικός χαρακτηρίζεται ο ισχυρισμός που δεν είναι εμπειρικά ελέγξιμος κατά διϋποκειμενικό τρόπο. Η μεταφυσική ελλοχεύει στην αμφισημία και την ασάφεια, στο μη εξακριβώσιμο, και ο αγώνας εναντίον της είναι στην πραγματικότητα μια διαδικασία αποκάθαρσης της γλώσσας από αυτά τα στοιχεία, ή τουλάχιστον αυτή η αποκάθαρση αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη θεμελίωση μιας αντιμεταφυσικής στάσης. Το γεγονός ότι και οι δυο πλευρές χαρακτηρίζουν ως μεταφυσικά τα ανορθολογικά ρεύματα, μπορεί να αποβεί παραπλανητικό, καθώς αυτός ο χαρακτηρισμός αποδίδεται με βάση διαφορετικά κριτήρια από την κάθε πλευρά.

Επιστρέφοντας στην παραπάνω σχηματοποίηση, η υλιστική στάση του Horkheimer συγκροτείται ως κριτική απέναντι στο βασικό αξίωμα του ιδεαλισμού, σύμφωνα με το οποίο η έννοια και το Είναι στην πραγματικότητα συμπίπτουν²³⁰. Η αντιστοιχία όμως της σκέψης προς το αντικείμενό της, η επιτυχημένη δηλαδή έκβαση της γνωστικής λειτουργίας, δεν είναι κάτι που συμβαίνει καθαρά στο πνευματικό πεδίο αλλά αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης της ανθρώπινης δραστηριότητας με τα πραγματικά γεγονότα.

Ήδη, στη διερεύνηση και τον προσδιορισμό των γεγονότων, και ακόμα περισσότερο στην επαλήθευση των θεωριών, παίζουν ρόλο η κατεύθυνση

²²⁹ Ο.π.

²³⁰ Truth, 189

της προσοχής, η εκλέπτυνση των μεθόδων – εν ολίγοις, η ανθρώπινη δραστηριότητα που αντιστοιχεί στη δεδομένη κοινωνική περίοδο.²³¹

Η αλληλεπίδραση αυτή, μπορεί να περιγραφεί αναλυτικότερα στις λεπτομέρειές της αλλά δεν επιδέχεται τυποποίηση. Είναι δηλαδή θεμιτό και επιθυμητό το να διερευνούμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι αντιλήψεις μας για την πραγματικότητα, ανάλογα με την κοινωνική θέση και την ιστορική περίοδο, και το πώς αυτές με τη σειρά τους επιδρούν επάνω στην πραγματικότητα, πράγμα που προϋποθέτει έναν ελάχιστο βαθμό γενίκευσης (διαφορετικά θα καταλήγαμε σε έναν ακραίο νομιναλισμό²³²). Αυτός άλλωστε ήταν ο στόχος του διεπιστημονικού προγράμματος της δεκαετίας του '30. Δε μπορούμε όμως να καταλήξουμε σε ένα γενικό θεωρητικό σχήμα που θα περιγράφει τέτοιου είδους διαδικασίες στο σύνολό τους, ανεξάρτητα από ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Πολύ περισσότερο δε, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε μέσα από ένα τέτοιο σχήμα την ιστορική μεταβλητότητα των κοινωνικών θεσμών, μεταξύ των οποίων και της επιστήμης.

Η ανάλυση προχωρά από το ειδικό στο γενικό. Επαρκεί στο βαθμό που η σκέψη οφείλει μόνο να απομονώνει από τα πραγματικά γεγονότα αυτό το οποίο επαναλαμβάνεται. Η επιστήμη επομένως εκπληρώνει την αληθινή αποστολή της για εκείνες τις δραστηριότητες που εξαρτώνται από τη σχετική σταθερότητα των φυσικών και κοινωνικών σχέσεων. [...] Η μηχανιστική προσέγγιση, ωστόσο, αποτυγχάνει στην προσπάθεια να κατανοήσει την ιστορία. Εδώ, το θέμα είναι να κατανοούμε τις κυρίαρχες τάσεις μη ολοκληρωμένων, μοναδικών διαδικασιών. Ασφαλώς, η αναλυτική σκέψη πρέπει να χρησιμοποιείται, αλλά η αποστολή απαιτεί να πάμε πέρα από μια τέτοια γνώση²³³.

(Αντιπαραβάλλοντας τα παραπάνω με τις αντίστοιχες σκέψεις του Neurath περί της δυνατότητας διατύπωσης μιας μεταθεωρίας της γνώσης²³⁴, εντοπίζουμε μια κοινή

²³¹ Truth, 190

²³² Ένας τόσο ακραίος νομιναλισμός είναι, κατά τον Horkheimer, επίσης μεταφυσικός. Βλ. Materialism, 20

²³³ Rationalism, 237. Το απόσπασμα αυτό ακολουθείται από το παράθεμα του Marx που αναφέρεται παραπάνω.

²³⁴ Βλ. στο παρόν, κεφ.2

διαπίστωση: Τόσο ο Horkheimer όσο και ο Neurath συμφωνούν στο ότι οι κοινωνικές θεωρίες είναι επαρκείς για την περιγραφή συστημάτων (κοινωνικών δομών) που χαρακτηρίζονται από, σχετική τουλάχιστον, στατικότητα, ενώ δε μπορούν να προβλέψουν την εξέλιξη και τη μετάβαση από τη μια δομή στην άλλη. Για τον Neurath ωστόσο, υπάρχει, έστω αόριστα, το αίτημα της διατύπωσης μια μεταθεωρίας που θα ενσωματώνει τις επιμέρους θεωρίες καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η μια διαδέχεται την άλλη. Ο στόχος της διατύπωσης όλων των θεωριών σε κοινή γλώσσα (ορολογία) ανεξάρτητα από τομέα και χρονική περίοδο, στοχεύει σε μια «ενοποίηση» τέτοιου είδους(;). Για τον Horkheimer όμως, το νόημα κάθε όρου μεταβάλλεται ριζικά ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται και αυτό επιφέρει μια ανεξάλειπτη ασυμμετρία.)

Η αναλυτική σκέψη, σε αντίθεση με τα όσα υποστηρίζει ο ανορθολογισμός, είναι αναγκαία εάν θέλουμε να κατανοήσουμε οτιδήποτε, αποτελεί ωστόσο απλώς το πρώτο βήμα της γνωστικής διαδικασίας και όχι την ολοκλήρωσή της. Οι έννοιες που προκύπτουν από τις αφαιρέσεις διατηρούν το σταθερό τους νόημα στο βαθμό που θεωρούνται απομονωμένες. Εάν όμως ενταχθούν σε μια σύνθετη νοητική κατασκευή, αποκτούν μια ιδιαίτερη λειτουργία και παύουν να είναι μεμονωμένα σύμβολα²³⁵. Ο ρόλος που καλείται να παίξει η διαλεκτική, είναι «να θέσει τις αναλυτικά δημιουργηθείσες έννοιες σε συσχετισμό τη μια με την άλλη και να ανασυγκροτήσει την πραγματικότητα μέσα από αυτές».²³⁶ Έτσι, «η πραγματική σκέψη νοείται ως διαρκής κριτική των αφηρημένων προσδιορισμών» που έχουν παραχθεί από τους επί μέρους επιστημονικούς κλάδους²³⁷. Στο ερώτημα γύρω από το πώς μπορούμε να περιγράψουμε γενικά αυτή τη διαδικασία, η απάντηση του Horkheimer είναι ξεκάθαρη: «Δεν υπάρχουν καθολικοί κανόνες για αυτόν το σκοπό»²³⁸. Η απουσία μάλιστα αυτών των κανόνων, δεν εντοπίζεται μόνο στο επίπεδο διαπραγμάτευσης των εννοιών των επί μέρους γνωστικών πεδίων που προσπαθεί να τις συναρμόσει σε μια ευρύτερη θεωρητική κατασκευή, αλλά και

²³⁵ Rationalism, 236

²³⁶ Truth, 204

²³⁷ Rationalism, ο.π.

²³⁸ Rationalism, 235

εντός των ορίων των πεδίων αυτών. Συγκεκριμένα, στο παράδειγμα της ψυχολογίας του ατόμου, ο ερευνητής χρειάζεται να διαμορφώσει περίπου μια νέα θεωρία σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση, όπου κατά την εξέλιξη της διαμόρφωσης αυτής οι βασικές αναλυτικές έννοιες της επιστήμης αποκτούν διαφορετικό νόημα, ανάλογα με την περίπτωση. «Η λειτουργία και επομένως επίσης το περιεχόμενο των εννοιών που εφαρμόζονται, επηρεάζονται από κάθε βήμα της έκθεσης μιας ζωντανής διαδικασίας»²³⁹.

Οι οφειλές του Horkheimer προς τον Hegel είναι μεγάλες και ευθέως αναγνωρισμένες μέσα από το μεγάλο πλήθος παραπομπών. Το εγγελιανό σύστημα ωστόσο, αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως την ολοκλήρωση της ιστορικής εξέλιξης της γνώσης, όπου επιτυγχάνεται η απόλυτη και οριστική ταύτιση υποκειμένου και αντικειμένου. Απέναντι στην ιδεαλιστική – και επομένως μεταφυσική, όπως εξηγήσαμε παραπάνω – αυτή θέση, ο Horkheimer δεν υιοθετεί μια στάση αντίστοιχη με αυτή που τήρησε ο Hegel απέναντι στους προδρόμους του. Δε θεωρεί δηλαδή το εγγελιανό σύστημα μια μόνο στιγμή στην πορεία της παραπάνω εξέλιξης, το τέλος της οποίας δεν έχει έρθει ακόμα. Η ολοκλήρωση αυτή, κατά τον Horkheimer, δεν πρόκειται να επέλθει ποτέ.

Ο υλισμός, αντίθετα, διατηρεί την ανεξάλειπτη ένταση ανάμεσα στην έννοια και το αντικείμενο και επομένως έχει ένα κριτικό όπλο άμυνας απέναντι στην πίστη της απειρίας του νου.²⁴⁰

Η επίγνωση αυτής της «ανεξάλειπτης έντασης», που αποτελεί το αμυντικό όπλο απέναντι στις μεταφυσικές θεωρήσεις παλαιάς και νέας κοπής, αποκλείει ταυτόχρονα τη δυνατότητα διατύπωσης μιας οριστικής απάντησης στα γενικότερα θεωρητικά προβλήματα. Η απαισιόδοξη αυτή προοπτική της έκβασης της θεωρητικής ενασχόλησης, δεν οδηγεί στην απαξίωσή της, ούτε αποτελεί επιχείρημα υπέρ της παραίτησης από αυτήν. Αυτό ισχύει και στην ειδικότερη περίπτωση της επιστημονικής δραστηριότητας. Η τελευταία, παρά το γεγονός ότι αποτελεί προσπάθεια υπέρβασης αυτής της έντασης, καθίσταται ένα γόνιμο θεωρητικό

²³⁹ Ο.π.

²⁴⁰ Materialism, 28

εγχείρημα στο βαθμό που διατηρεί την επίγνωση της αδυναμίας επίτευξης ενός τέτοιου οριστικού στόχου²⁴¹. Ο καντιανισμός, μέσω της έννοιας της άπειρης διαδικασίας, διατηρεί αυτήν την επίγνωση. Θεωρεί ωστόσο ότι αφενός η διαδικασία είναι καθαρά νοητική και αφετέρου εξελίσσεται γραμμικά προς έναν στόχο που είναι αδύνατο να επιτευχθεί μεν, προϋποτίθεται ως στατικός δε. Με άλλα λόγια, υποκείμενο και αντικείμενο παρουσιάζονται ως σταθερές οντότητες που μπορούμε να συλλάβουμε νοητικά και κινούνται η μια προς την άλλη. Αντίθετα,

[...] σε αυτό που ονομάζουμε αντικειμενικό, υπεισέρχονται υποκειμενικοί παράγοντες· και σε αυτό που ονομάζουμε υποκειμενικό, υπεισέρχονται αντικειμενικοί παράγοντες. Συνεπώς, για την ιστορική κατανόηση μιας δεδομένης θεωρίας πρέπει να συλλάβουμε την αλληλεπίδραση και των δυο όψεων, των ανθρώπινων και των εξωανθρώπινων, των ατομικών και των ταξινομήσιμων, των μεθοδολογικών και των ουσιαστικών, και να μη διαχωρίζουμε κάποιες από αυτές, ως πραγματικότητες, από τις άλλες. Δεν υπάρχει κανένας γενικός τύπος χειρισμού της αλληλεπίδρασης των δυνάμεων που πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας σε συγκεκριμένες θεωρίες· ο τύπος θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση.²⁴²

Η θέση του Horkheimer συγκροτείται ως «υλιστική», υπό την έννοια του ότι αρνείται να εγγράψει την όλη γνωστική διαδικασία στη νοητική σφαίρα. Ο υλισμός

²⁴¹ Για το πώς η θεωρητική απαισιοδοξία του Horkheimer συνδυάζεται με μια «πρακτική αισιοδοξία», βλ. Καβουλάκος 2001, 51-53. Η «αισιοδοξία» αφορά την απόφαση της ανάληψης πρακτικής δραστηριότητας που στοχεύει στην κοινωνική αλλαγή. Η άρνηση της παράλυσης απέναντι στη ριζική ενδεχομενικότητα της έκβασης αυτής της δραστηριότητας και την αντίστοιχη αδυναμία θεωρητικής θεμελίωσης της βεβαιότητας ή αναγκαιότητας πραγματοποίησης του επιθυμητού αποτελέσματος, μιας θεμελίωσης που θα ανήγαγε την πραγματοποίηση αυτή σε θεοδικία, δε μπορεί να βασιστεί σε τίποτα περισσότερο από την αισιοδοξία. Όπως παρατηρεί ο Κ.Καβουλάκος, η απόλυτη σύμπτωση της πραγματικότητας με τις επιθυμίες μας δεν πρόκειται, κατά τον Horkheimer, να επιτευχθεί ακόμα και αν πραγματοποιηθεί μια κοινωνική ανατροπή. Η αντίθεση προς τον εγγελανισμό του Lukacs είναι χτυπητή σε αυτό το σημείο. Ο Horkheimer αναγνωρίζει πως η παραδοχή αυτής της πραγματικότητας, που μας αναγκάζει να ζήσουμε στερούμενοι την ψευδή ασφάλεια που προσφέρουν οι ιδεαλιστικές θεωρήσεις, απαιτεί «δύναμη». Βλ. Truth, 215.

²⁴² Materialism, 29

προσδιορίζεται αρκετές φορές και ως «διαλεκτικός», αποδεχόμενος τις όποιες συνδηλώσεις προκύπτουν κατά αυτόν τον τρόπο, αναφερόμενος άλλωστε ευθέως στους Marx και Engels²⁴³. Δεν αντιστοιχεί σε μια μεταφυσική δέσμευση που οδηγεί στην αναγωγή του συνόλου της πραγματικότητας στην ύλη και την κίνησή της. Αυτή είναι μια εξαιρετικά αδύναμη θέση που μπορεί εύκολα να καταρριφθεί από τους αντιπάλους της, όπως παρατηρεί ο Horkheimer ότι πράγματι συμβαίνει. Το ζήτημα εδώ δεν είναι απλώς αυτή η θεωρητική αδυναμία αλλά το γεγονός ο υλισμός συνδέεται με ολόκληρη σειρά ιδεών και πρακτικών συμπεριφορών. Ο λόγος για τον οποίο ένα τόσο μεγάλο πλήθος επικριτών συγκεντρώνει τα πυρά του ενάντια σε μια τόσο αμφισβητήσιμη θέση, είναι ότι αυτή εμφανίζεται ως προϋπόθεση αυτών των ιδεών και συμπεριφορών, που αποτελούν τελικά τους ουσιαστικούς στόχους των επικρίσεων²⁴⁴. Σε αντίθεση με μια τέτοια αντίληψη,

Ο υλισμός δε δεσμεύεται σε μια δεδομένη αντίληψη για την ύλη. Η δικαιοδοσία γύρω από το τι είναι ύλη ανήκει αποκλειστικά στη φυσική επιστήμη καθώς προχωρά²⁴⁵.

Το χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί την υλιστική στάση από τις ιδεαλιστικές-μεταφυσικές θεωρήσεις είναι η ανοιχτή διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο γινώσκον υποκείμενο και την κοινωνική πραγματικότητα. Στο βαθμό που η σχέση διατηρείται ζωντανή, αυτή δε λειτουργεί απλώς χάριν του ελέγχου ή της επιβεβαίωσης των θεωρητικών μας κατασκευών – μέσω μιας «διαρροής νοήματος από κάτω προς τα πάνω»,²⁴⁶ όπως θα έλεγε ένα εκπρόσωπος του νεοθετικισμού – αλλά έτσι ώστε η θεωρητική μας δραστηριότητα να παραμένει στοχευμένη προς την αλλαγή της πραγματικότητας αυτής.

Μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι με δεδομένη μια τέτοια αντισυστηματικότητα της γνωστικής διαδικασίας και, ίσως πάνω από όλα, την κάθετη άρνηση της δυνατότητας οριστικής της ολοκλήρωσης ή προσέγγισης της ολοκλήρωσης αυτής υπό την καντιανή έννοια, ο Horkheimer είναι εύκολο να

²⁴³ Βλ. πχ. Materialism 31, 32, Rationalism 243

²⁴⁴ Materialism, 16

²⁴⁵ Materialism, 35

²⁴⁶ Βλ. διάγραμμα Feigl, Brown, 65

κατηγορηθεί για σχετικισμό. Το ζήτημα επομένως μιας θεωρίας της αλήθειας αποκτά κομβικό χαρακτήρα. Πριν ωστόσο καταπιαστούμε με αυτό, θα πρέπει να αναφερθούμε στο ζήτημα των εμπειρικών δεδομένων, καθώς το ερώτημα γύρω από το ρόλο που μπορούν αυτά να παίξουν στη θεμελίωση μιας τέτοιας θεωρίας είναι καίριας σημασίας για τη διαμάχη που εδώ μας απασχολεί.

Το πρόβλημα των εμπειρικών δεδομένων

Ο υλισμός έχει την κοινή με το θετικισμό αντίληψη ότι αναγνωρίζει ως πραγματικό μόνο αυτό που είναι δεδομένο στην εμπειρία των αισθήσεων, και αυτό το έχει κάνει από τις απαρχές του²⁴⁷.

Το πώς τα αισθητηριακά δεδομένα συγκροτούνται ώστε να αποτελέσουν εμπειρία και το ποιος είναι ο ρόλος της τελευταίας στη συγκρότηση της γνώσης μας, είναι κάτι αρκετά πιο σύνθετο από όσο θα μπορούσε πιθανότατα να συμπεράνει ένας καλοπροαίρετος θετικιστής, διαβάζοντας την παραπάνω φράση. Ένα από τα κύρια στοιχεία του γερμανικού ιδεαλισμού που ο Horkheimer προσπαθούσε να διασώσει, ήταν η καντιανή άποψη γύρω από την ενεργό συμμετοχή του υποκειμένου στην οργάνωση των αισθητηριακών δεδομένων σε εμπειρία²⁴⁸. Σε συνδυασμό με την κριτική προς τον ιδεαλισμό, που στο συγκεκριμένο ζήτημα απορρίπτει τον *a priori* χαρακτήρα των υποκειμενικών δυνατοτήτων προς την οργάνωση αυτή, και τη διαλεκτική σύλληψη της αλληλεπίδρασης υποκειμένου-αντικειμένου ως σχέσης συναρτημένης με την ιστορική και κοινωνική μεταβλητότητα, η έννοια «εμπειρικό δεδομένο» αποκτά μια εξαιρετικά ρευστή υφή· τέτοια που οι εκπρόσωποι του νεοθετικισμού δε μπορούσαν να υποψιαστούν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, με την εξαίρεση ίσως του ύστερου Wittgenstein.

Στην αδημοσίευτη κριτική²⁴⁹ του για το «Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός», ο Horkheimer αντιμετωπίζει το ζήτημα της εμπειρίας καθώς πρόκειται για το βασικό

²⁴⁷ Materialism, 42

²⁴⁸ Βλ. Kant, B 167 κ.ε.

²⁴⁹ Πρόκειται για σημειώσεις που γράφτηκαν κατά την περίοδο 1928-9, πιθανότατα προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε παράδοση μαθήματος. Το γεγονός όμως ότι φέρουν ψευδώνυμο και όχι την

σημείο τριβής ανάμεσα στον Lenin και τον Mach. Η λενινιστική θεωρία της αντίληψης κρίνεται ως απλοϊκή και άκρως προβληματική, καθώς στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί την άποψη σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει τίποτα άλλο πέρα από την κινούμενη ύλη, ο Lenin υποστηρίζει ότι η τελευταία, ως αντικειμενική πραγματικότητα, αντιγράφεται «φωτογραφικά» από τις αισθήσεις μας. Η πιστότητα των αντιγράφων αυτών εγγυάται, κατά κάποιο τρόπο, την προσέγγιση των πεποιθήσεών μας – των σχετικών δηλαδή αληθειών που κατέχουμε – προς την απόλυτη αλήθεια. Η θέση αυτή είναι, κατά τον Horkheimer, μη ελέγξιμη στην πραγματικότητα. Η εξακρίβωση της πιστότητας αυτής, προϋποθέτει τη σύγκριση ανάμεσα σε αντίγραφο και πρωτότυπο. Εμείς όμως διαθέτουμε μοναχά αντίγραφα και μόνο αυτά μπορούμε να συγκρίνουμε μεταξύ τους. Το κριτήριο της πράξης, που επικαλείται ο Lenin, επίσης δε μας βοηθά να ξεπεράσουμε το αδιέξοδο. Σύμφωνα με αυτό, μόνο στην πράξη τίθεται το ζήτημα του κατά πόσο οι θεωρίες, οι σκέψεις και οι προσδοκίες μας αντιστοιχούν στις αισθητές από τη μεριά μας προσλήψεις. Αυτό καθόλου δεν αφορά τη μη ελέγξιμη θέση του Lenin για τη σχέση ανάμεσα σε αίσθημα και ανεξάρτητη από αυτό πραγματικότητα, αλλά τη σχέση ανάμεσα στην ιδέα που έχουμε για κάτι με την ιδέα που είχαμε έως τότε για αυτό. Αν και η θέση του χαρακτηρίζεται διαλεκτική στο βαθμό που δε θεωρεί τις αντιλήψεις μας για την ύλη οριστικές, η θεωρία της αντανάκλασης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εξαιρετικά ευάλωτης θεωρητικής θέσης που προκύπτει από περιττές δεσμεύσεις του υλισμού σε παραδοχές τις οποίες ο Horkheimer θεωρούσε επιζήμιες:

Καθώς ο Lenin ξεκάθαρα διευκρίνισε ότι την υλιστική θέση «είναι αδύνατο να την υποστηρίξει κανείς με συνέπεια αν δεν αναγνωρίσει αποφασιστικά και κατηγορηματικά ότι οι εξελισσόμενες έννοιές μας του χρόνου και του χώρου αντανakλούν έναν αντικειμενικά πραγματικό χρόνο και χώρο», φόρτωσε τον υλισμό με μια προφανή αδυνατότητα [Unmöglichkeit].²⁵⁰

υπογραφή του Horkheimer, ίσως σημαίνει ότι προορίζονταν για δημοσίευση σε περιοδικό ως βιβλιοκριτική. Βλ. την εισαγωγή του επιμελητή, GS Band 11, 171

²⁵⁰ ULME, 184, η έμφαση στο πρωτότυπο του Lenin. Το παράθεμα του Lenin είναι ελαφρά τροποποιημένο (βλ. Lenin 1909, 186). Η κριτική του Horkheimer στη θεωρία της αντανάκλασης παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με αυτή του G.A. Paul στο Paul 1938.

Ο Horkheimer δεν απαιτεί τη συμπλήρωση της παραπάνω άποψης του Lenin με μια εκλεπτυσμένη θεωρία αισθητικότητας προκειμένου να ξεπεράσει την απλοϊκότητά της. Η ίδια η δυνατότητα διατύπωσης μιας τέτοιας θεωρίας υπόκειται σε σοβαρούς περιορισμούς που αφορούν τόσο την εξάρτηση κάθε θεωρητικής απόπειρας από ιστορικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς όσο και από την ψυχική δομή του προσλαμβάνοντος υποκειμένου.

Η απαίτηση κάθε τι το υπαρκτό να εκδηλώνεται μέσω των αισθήσεων δε σημαίνει ότι οι αισθήσεις παραμένουν αμετάβλητες κατά την ιστορική εξέλιξη ή ότι αυτές μπορούν να θεωρηθούν σταθεροί ακρογωνιαίοι λίθοι του κόσμου. Εάν τα δεδομένα της αισθητηριακής εμπειρίας αποτελούν μέρος της θεμελίωσης υπαρκτικών κρίσεων, αυτές οι εμπειρίες πολύ απέχουν από το να είναι ταυτόσημες με τα σταθερά στοιχεία του κόσμου. Η θεωρία είναι πάντοτε κάτι παραπάνω από απλή αισθητικότητα και δε μπορεί να αναχθεί πλήρως στις αισθήσεις. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο της ψυχολογίας, μακριά από το να είναι στοιχειώδεις δομικοί λίθοι του κόσμου ή ακόμα και της ψυχικής ζωής, τα αισθήματα είναι παράγωγα που προκύπτουν μόνο μέσα από μια σύνθετη διαδικασία αφαίρεσης που περιλαμβάνει την καταστροφή σχηματισμών που έχει διαμορφώσει ο ψυχικός μηχανισμός. Ακόμα και ανεξάρτητα από αυτούς τους δυο λόγους, πρέπει να πούμε ότι η αιωνιότητα δε μπορεί να αποτελεί ιδιότητα της αισθητικότητάς μας. Όπως η σχέση του «υποκειμένου» με τα «δεδομένα»[data], υπόκειται [η αισθητικότητα] σε προϋποθέσεις και μεταβολές. Ακόμα και κατά την ίδια χρονική περίοδο, ξεχωριστά υποκείμενα έχουν αντιφατικές αντιλήψεις, και οι διαφορές δε μπορούν να επιλυθούν μέσω προσφυγής σε κάποια πλειοψηφία αλλά μόνο με τη βοήθεια της θεωρίας. Οι αισθητηριακές εμπειρίες αποτελούν πράγματι τη βάση της γνώσης, και σε κάθε σημείο ανατρέχουμε σε αυτές, αλλά οι απαρχές και οι προϋποθέσεις της γνώσης δεν ταυτίζονται με τις απαρχές και τις προϋποθέσεις του κόσμου.²⁵¹

Τα όσα περιλαμβάνονται στο παραπάνω απόσπασμα, αφορούν σίγουρα προβληματισμούς που υπερβαίνουν το ζήτημα της εμπειρίας καθαυτό, στο οποίο

²⁵¹ Materialism, 42-43

θα παραμείνουμε για την ώρα. Εύκολα διακρίνει κανείς πως εμπειρικά δεδομένα και θεωρία, αντιμετωπίζονται ως αναπόσπαστα μεταξύ τους. Οι επιρροές της διδασκαλίας του Cornelius και της ενασχόλησης του Horkheimer με τη θεωρία Gestalt αναγνωρίζονται ρητά στην υποσημείωση 60 του παραπάνω κειμένου, όπου γίνεται αναφορά σε θέσεις²⁵² σύμφωνα με τις οποίες τα αισθήματα χαρακτηρίζονται μάλλον ως προϊόντα της ψυχικής και πολιτισμικής εξέλιξης και όχι απλώς η βάση της. Τα προϊόντα αυτά διαφοροποιούνται χρονικά, μέσα από την εξέλιξη της συλλογικά διαμορφωμένης θεωρίας, και υπό αυτήν την έννοια η διαμεσολάβηση είναι κοινωνική. Ο ίδιος ο ψυχικός μηχανισμός είναι επίσης ιστορικά και κοινωνικά καθοριζόμενος²⁵³ και επομένως δε μπορούμε να μιλάμε για εντελώς απομονωμένες συνειδήσεις που αντιλαμβάνονται τον κόσμο η κάθε μια με τον δικό της αποκλειστικά ιδιαίτερο τρόπο, βασιζόμενες στις εγγενείς ικανότητές τους. Ο Horkheimer δεν απορρίπτει την ύπαρξη μιας «φυσικής» αισθητικότητας, θεωρεί ωστόσο αδύνατο το διαχωρισμό της συνεισφοράς της στη διαμόρφωση των

²⁵² Συγκεκριμένα, παρατίθενται οι Cornelius, Koffka και Wertheimer. Ο τελευταίος υπήρξε ο θεμελιωτής της θεωρίας Gestalt και εμβληματική μορφή των κοινωνιολόγων της New School of Social Research της Νέας Υόρκης μέχρι το θάνατό του, το 1943. Ήταν ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στο πάντρεμα της κοινωνικής έρευνας με τον Freud, που επιχειρήθηκε στις *Μελέτες για την Αυθεντία* του IKE (Jay 2010, 133).

²⁵³ «Από τις κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τη μεθοδολογία μιας ψυχολογίας που θα ήταν γόνιμη για την ιστορία, ιδιαίτερα σημαντική θα ήταν μεταξύ άλλων η προσαρμοστικότητα των μελών μιας κοινωνικής ομάδας στην οικονομική της θέση. Οι εκάστοτε ψυχικοί μηχανισμοί που καθιστούν δυνατή αυτή την προσαρμογή έχουν δημιουργηθεί και αυτοί στην πορεία της ιστορίας [...]. Δυνάμει του ψυχικού τους μηχανισμού οι άνθρωποι συνηθίζουν μάλλον να αντιλαμβάνονται τον κόσμο ήδη με τέτοιο τρόπο ώστε οι πράξεις τους να ανταποκρίνονται σε αυτή την αντίληψη. [...] εκείνη η ιδιαίτερη προδιαμόρφωση που συνεπάγεται τη συμφωνία του κοσμοειδώλου με την οικονομικά ζητούμενη συμπεριφορά πρέπει να εξηγηθεί από την ψυχολογία, και εδώ δεν είναι καν απίθανο να βρεθεί κάτι για τον «σχηματισμό» που εννοεί ο Kant, διότι η λειτουργία του, να παρουσιάζει δηλαδή τον κόσμο στη συνείδηση έτσι ώστε να χωράει ύστερα στις κατηγορίες των μαθηματικών-μηχανικών φυσικών επιστημών, παρουσιάζεται – εντελώς ανεξάρτητα από την απόφαση για τις ίδιες – ως ένα ιστορικά καθοριζόμενο ψυχικό φαινόμενο.» *Ψυχολογία*, 204-205. Για το ίδιο θέμα βλ. *Παραδοσιακή*, 22-23.

προϊόντων της εμπειρίας από την αντίστοιχη συνεισφορά της κοινωνικής πρακτικής²⁵⁴.

Το περιεχόμενο επομένως της εμπειρίας, κατά τον Horkheimer, υπόκειται σε μεταβολές και διαφοροποιήσεις. Μεταβολές που εξελίσσονται μέσα στο χρόνο, καθώς η θεωρία με την οποία συνδέονται μεταβάλλεται ιστορικά συμμετέχοντας στη συνολική αλληλεπίδραση των κοινωνικών σχέσεων. Σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, το περιεχόμενο αυτό δεν είναι ομοιόμορφο αλλά διαφοροποιείται ανάλογα με την οικονομική θέση των υποκειμένων. Με βάση τις κατά αυτόν τον τρόπο διαφοροποιημένες – και επίσης ιστορικά μεταβαλλόμενες – προσλήψεις, συγκροτούνται οι ιδεολογικές κατασκευές των επί μέρους κοινωνικών ομάδων²⁵⁵. (Οι κατασκευές αυτές διακρίνονται σαφώς από αυτό που ο Horkheimer δέχεται ως ορθή επιστημονική θεωρία, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.) Σε κάθε περίπτωση, τα εμπειρικά δεδομένα αποτελούν μεν την πηγή της γνώσης μας για την πραγματικότητα, δε μπορούν ωστόσο να αποτελέσουν τα στατικά θεμέλια της θεωρίας υπό την έννοια του ότι παραμένουν χρονικά σταθερά, εξωτερικά ως προς αυτή και τα υποκείμενα, δεδομένα στα οποία οφείλει να (ανα)προσαρμόζεται.

Προς ένα κριτήριο της αλήθειας

Από τις πρώτες κιόλας παραγράφους του κειμένου «Το πρόβλημα της αλήθειας» (1935), ο Horkheimer ξεκαθαρίζει ότι διαχωρίζει τη θέση του από το σχετικισμό. Εάν επομένως είναι αποφασισμένος να αποκρούσει μια τέτοια μομφή, θα πρέπει να διαθέτει επαρκή κριτήρια διαχωρισμού ανάμεσα σε αληθές και ψευδές. Σύμφωνα με τη διαβεβαίωσή του αυτά τα κριτήρια πράγματι είναι διαθέσιμα και η διάκριση δε μπορεί να θεωρηθεί αυθαίρετη, όμως πρόκειται για κριτήρια που υπόκεινται σε ιστορικούς προσδιορισμούς και σε καμία περίπτωση δεν είναι απολύτως ανεξάρτητα από τα υποκείμενα, πράγμα που όπως είδαμε ισχύει και στην περίπτωση των εμπειρικών δεδομένων. Όπως έχει επισημανθεί, η θεμελίωση της χορκχαϊμεριανής θεωρίας της αλήθειας είναι σε κάποιο βαθμό προβληματική

²⁵⁴ Παραδοσιακή, 22.

²⁵⁵ Κουζέλης 2008, 323.

και «σε τελική ανάλυση» βασίζεται σε μια πολιτική θέση²⁵⁶. Αυτό ο Horkheimer δεν προσπαθεί να το αρνηθεί ή να το συγκαλύψει. Η πολιτική αφόρμηση αποτελεί βασικό στοιχείο μιας φιλοσοφίας που βλέπει τον εαυτό της ως παρεμβαίνουσα στην κοινωνική πραγματικότητα. Σε καμία όμως περίπτωση δε βλέπει την παρέμβαση αυτή ως ισότιμη με οποιαδήποτε άλλη και η διατήρηση της διάκρισης ανάμεσα σε επιστημονική θεωρία και ιδεολογία έχει κρίσιμη σημασία για να γίνει αυτό κατανοητό. Ιδεολογία είναι η ψευδής συνείδηση. Η κριτική του Horkheimer στη θέση του Mannheim γύρω από την έννοια της ιδεολογίας μας βοηθά να κατανοήσουμε το πώς αντιλαμβάνεται τη διάκριση ανάμεσα σε ιδεολογία και επιστήμη. Μια διεξοδική ανάλυση της θέσης του Mannheim και η αντίστοιχη διερεύνηση του εάν η κριτική του Horkheimer είναι πράγματι δίκαιη, είναι έξω από τους σκοπούς της διατριβής. Θα επικεντρωθούμε στην κριτική ώστε μέσα από αυτή να συγκροτήσουμε τη θέση του Horkheimer.

Στο έργο του *Ιδεολογία και Ουτοπία* (1929), ο Mannheim υποστήριξε, κατά την άποψη του Horkheimer τουλάχιστον, ότι η έννοια της ιδεολογίας εφαρμόζεται σε κάθε θεωρία²⁵⁷. Αυτή είναι η ολιστική έννοια της ιδεολογίας, σε αντιδιαστολή με τη μερική, όπου η ιδεολογία νοείται ως εξαπάτηση (ή, έστω, αυτοεξαπάτηση) που απορρέει από συγκεκριμένο συμφέρον. Η ολιστική αυτή έννοια συμπεριλαμβάνει και το μηχανισμό πρόσληψης του υποκειμένου-φορέα της ιδεολογίας²⁵⁸. Ο Mannheim, ανατρέχοντας στον Kant, επισημαίνει την εξάρτηση της διαμόρφωσης της κοσμοθεώρησης αυτής από την ενεργό συμμετοχή του υποκειμένου. Επειδή όμως ο μηχανισμός πρόσληψης μαζί με όλες της κατηγορίες και τις μορφές της είναι ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένες, ο τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο γνωρίζει τον κόσμο, και αντίστοιχα κρίνει και πράττει, «αντιστοιχεί» στην κατάσταση μιας κοινωνικής ομάδας. Στο βαθμό που αναζητούμε την ταξικά προσδιορισμένη ψευδή συνείδηση μόνο στο στρατόπεδο του αντιπάλου και δεν αναγνωρίζουμε ως ιδεολογική και τη δική μας θέση, έχουμε περιορίσει

²⁵⁶ Βλ. Σαγκριώτης 2003, 135, Κουζέλης 2008, 313.

²⁵⁷ Jay 1984, 207

²⁵⁸ Εδώ χρησιμοποιείται ο όρος *Weltanschauung* (Ideology, 130) που αποδίδεται ως «κοσμοθεώρηση».

αδικαιολόγητα την εφαρμογή της έννοιας της ιδεολογίας. Από τη στιγμή που κάθε σκέψη είναι «καταστασιακά καθορισμένη» [seinsgebunden]²⁵⁹, δε μπορεί να εξαιρεθεί από την εφαρμογή της έννοιας και – αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για το ζήτημα που εξετάζουμε – δε μπορεί επίσης να έχει αξιώσεις απεριόριστης εγκυρότητας. Η συνεπής εφαρμογή της ολιστικής έννοιας της ιδεολογίας έχει σα σκοπό να καταδείξει ακριβώς τη μερικότητα των επί μέρους κοσμοθεωρήσεων και να μας απελευθερώσει από τις μεταφυσικές δεσμεύσεις που μας εγκλωβίζουν σε κάθε μια από αυτές. Ο Mannheim ωστόσο, δεν παραμένει σε μια θεώρηση που βλέπει μόνο μερικού τύπου αλήθειες αλλά αισθάνεται υποχρεωμένος να εισάγει ένα κριτήριο διάκρισης ανάμεσα σε αληθείς και αναληθείς κοσμοθεωρήσεις, προκειμένου να υπερασπιστεί τη θεωρία του απέναντι στην κατηγορία του σχετικισμού. Ο τρόπος όμως με τον οποίο επιχειρεί να θεμελιώσει ένα τέτοιο κριτήριο είναι, κατά τον Horkheimer πάντα, αυτοαναιρούμενος²⁶⁰ και η αιτία του σφάλματος εντοπίζεται ουσιαστικά στην εσφαλμένη αντίληψη γύρω από την έννοια της αλήθειας και, κατ' επέκταση, του σχετικισμού.

Το να θεωρείται σχετικιστική κάθε θεωρία που αρνείται να αποδώσει αιώνια αλήθεια στις κρίσεις που διατυπώνει γύρω από τα γεγονότα, «μπορεί να εννοηθεί μόνο από τη σκοπιά μιας στατικής οντολογίας, και βασίζεται σε μια υπερμεγεθυμένη έννοια της αλήθειας που υποστηρίζει την καθολικότητα των αντικειμενικών κρίσεων – δηλαδή την ανεξαρτησία τους από το προσλαμβάνον υποκείμενο.»²⁶⁰ Ο Mannheim κάνει το λάθος να υιοθετήσει ένα κριτήριο αυτού ακριβώς του είδους, για να βρεθεί τελικά και ο ίδιος ανυπεράσπιστος απέναντί του. Η μόνη διέξοδός του από το ενδεχόμενο να θεωρηθεί και η δική του θέση «ιδεολογική», και επομένως αμφίβολης αξίας, όπως όλες οι υπόλοιπες, τον αναγκάζει να πάρει μια θέση που δεν υπόκειται σε καταστασιακούς καθορισμούς, που βρίσκεται δηλαδή έξω από την ίδια την πραγματικότητα, προς την οποία υποτίθεται ότι αντιστοιχεί η αληθής κοσμοθεώρηση²⁶¹. Έτσι, παρά τη

²⁵⁹ Στο ίδιο, 131

²⁶⁰ Ideology, 140

²⁶¹ «[...]παραμένει ο γενικός ισχυρισμός ότι υπάρχει ένα θεμέλιο της ιστορίας έξω από την ιστορία» Ideology, 137.

διακηρυγμένη του πρόθεση να ριζοσπαστικοποιήσει την έννοια της ιδεολογίας, επιστρέφει στον ιδεαλισμό²⁶². Η ίδια η γενίκευση της έννοιας είναι αυτή που δεν αφήνει άλλη επιλογή, καθώς ο Marx τουλάχιστον έκρινε τον ιδεολογικό χαρακτήρα μιας θεώρησης από τη θέση μιας θεωρίας που κατανοούσε τον εαυτό της ως μη-ιδεολογική.

Σύμφωνα με την «ιδιαιτερή» αντίληψη της έννοιας της ιδεολογίας, φαινόταν ως εάν μια ορισμένη θεωρία να θεωρείται αναγκαστική – δηλαδή, η Μαρξιστική ανάλυση της κοινωνίας ως τάξεων που συγκρούονται. [...] Τώρα που αναγνωρίζεται ότι «η ίδια η θέση του Μαρξισμού υπόκειται στην ίδια κριτική» - τώρα που emphaticά απαιτείται ο Μαρξισμός να αυτοαναστοχαστεί και να αναγνωρίσει το δικό του ιδεολογικό χαρακτήρα – αυτό το βασικό στοιχείο της θεωρίας του Marx θα πρέπει επίσης να πέσει σε ανυποληψία. Τι είναι αυτό που θα αποτελέσει τη θεμελιώδη κοινωνιολογική ιδέα σε σχέση με την κατηγοριοποίηση των διαφόρων τρόπων σκέψης, εάν όχι ακριβώς αυτή ή κάποια άλλη συγκεκριμένη θεωρία γύρω από την κοινωνική δομή; Χωρίς μια τέτοια θεωρία, ο όρος «καταστασιακά προσδιορισμένο» στερείται εντελώς το περιεχόμενό του [...].

Το έδαφος πραγματικά φεύγει κάτω από τα πόδια μας.²⁶³

Εάν δηλαδή θέλουμε να αποφύγουμε το σχετικισμό, θα πρέπει να υιοθετήσουμε ένα κριτήριο αλήθειας το οποίο θα είναι επίσης «καταστασιακά καθορισμένο». Η αναγνώριση όλων ανεξαιρέτως των θεωριών ως μερικά εσφαλμένων και η αντίστοιχη αναγωγή του προβλήματος σε ένα υπερ-ιστορικό, εξω-κοινωνικό, επίπεδο, παραπέμπει τελικά σε ένα ιδεαλιστικό-μεταφυσικό δόγμα, αφήνοντάς μας αβοήθητους απέναντι στη μοιραία – μερική, έστω – αναλήθεια του συνόλου των θεωριών. Ένα κριτήριο που στέκεται «επάνω» από κάθε θεωρία, μόνο ως ησυχαστική διαβεβαίωση μπορεί να υπάρξει. Το αποτέλεσμα της εφαρμογής του

²⁶² «[...] στο έργο του Mannheim, η έννοια της ιδεολογίας σχετίζεται με το πρόβλημα της αλήθειας [...]. Το εάν αυτή η «ολιστική» έννοια της ιδεολογίας υποτίθεται ότι συμπεριλαμβάνει το προσλαμβάνον υποκείμενο ή ένα αμφίβολο ιδεατό «παγκόσμιο αίτημα», σε κάθε περίπτωση αποδεικνύεται μια ιδεαλιστική υπερμεγένθυση, παρόμοια με την αιώνια αλήθεια και το «νόημα της ιστορίας»». Ideology, 143

²⁶³ Ideology, 146

στις επί μέρους κοσμοθεωρήσεις είναι προδιαγεγραμμένο και επομένως οι απαιτήσεις μας από αυτές θα πρέπει να είναι περιορισμένες, αναγκάζοντάς μας έτσι να αποδεχτούμε τη μερικότητα της αλήθειας τους ως επιβεβλημένη από τη μοίρα²⁶⁴. Η αναζήτηση επομένως ενός υπερ-ιστορικού και εξω-κοινωνικού κριτηρίου, όχι απλώς δε μας βοήθησε να πετύχουμε τον αρχικό μας στόχο, να αποκρούσουμε δηλαδή το σχετικισμό, αλλά μας αναγκάζει να τον δεχτούμε ως αναπόδραστη πραγματικότητα.

Επιχειρώντας μια μικρή ανακεφαλαίωση των παραπάνω, μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής: Πρώτο, ο Horkheimer δεν είναι διατεθειμένος να συμβιβαστεί με μια θεωρία που βρίσκεται εκτεθειμένη σε μια ενδεχόμενη μομφή για σχετικισμό. Ο σχετικισμός αποτελεί για αυτόν πρόβλημα, όπως και για τον Mannheim. Σε κάθε περίπτωση η αλήθεια διακρίνεται από το ψεύδος. Δεύτερο, το κριτήριο αλήθειας δε μπορεί να ισχύει έξω από ιστορικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς. Η υποστασιοποίηση ενός κριτηρίου αλήθειας οδηγεί σε αδυναμία διάκρισης αληθούς-ψευδούς. Τρίτο, για τον Horkheimer η ιδεολογία διακρίνεται σαφώς από την επιστήμη. Ο Ε. Μπαλιμπάρ επισημαίνει τη δυσκολία που συναντάμε όταν προσπαθούμε να μιλήσουμε για την έννοια της ιδεολογίας χωρίς να προϋποθέτουμε είτε έναν θετικιστικό δογματισμό, όπου η ιδεολογία νοείται ως *το άλλο της επιστήμης*, είτε έναν ιστορικιστικό σχετικισμό, όπου κάθε σκέψη νοείται ως «ιδεολογική» στο μέτρο που εκφράζει την ταυτότητα μιας ομάδας²⁶⁵. Από την κριτική του Horkheimer στον Mannheim προκύπτει ότι είναι ξεκάθαρα αντίθετος προς τη δεύτερη εκδοχή ενώ μάλλον πλησιάζει στο διαχωρισμό που ακολουθεί η πρώτη. Δύσκολα ωστόσο θα χαρακτηρίζαμε τη θέση του δογματικά θετικιστική, ακριβώς λόγω της ιδιαιτερότητας με την οποία θέτει υπό κρίση την έννοια της αλήθειας. Τέταρτο, ένας λόγος παραπάνω για τον οποίο η κριτική του Horkheimer παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι ότι διατυπώθηκε δημόσια, είχε σα στόχο έναν δηλωμένο μαρξιστή, ανήκοντα στον ευρύτερο κύκλο του Horkheimer, με τον οποίο, εκτός των άλλων, μοιράζονταν την πεποίθηση ότι η ανθρώπινη σκέψη είναι ιστορικά και κοινωνικά καθοριζόμενη. Η κριτική, παρ' όλα αυτά, δεν ήταν μέτριας

²⁶⁴ Ideology, 142

²⁶⁵ Μπαλιμπάρ 1996, 77

έντασης και τόνιζε την πολιτική διάσταση της διαφωνίας, χωρίς αυτό να έχει συνέπειες στη μεταξύ τους σχέση, αντίστοιχες με εκείνες που επήλθαν στην περίπτωση του Neurath.

Εκτός από τα κριτήρια αλήθειας που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ιδεαλιστικά υπό την έννοια που περιγράψαμε παραπάνω, ο Horkheimer εξηγεί τους λόγους για τους οποίους δε μπορούμε να δεχτούμε ένα πραγματιστικό κριτήριο. Ο πραγματισμός, με τη μορφή τουλάχιστον που τον συνάντησε ο Horkheimer στην Αμερική, έκρινε την αλήθεια μιας θεωρίας με βάση το βαθμό στον οποίο συμβάλλει στην προώθηση της ανθρώπινης δραστηριότητας, στην απελευθέρωση από κάθε είδους εσωτερικούς περιορισμούς, στην ανάπτυξη της προσωπικότητας και της κοινωνικής ζωής²⁶⁶. Μια αντίληψη αυτού του είδους βασίζεται στη ρητή ή άρρητη παραδοχή πως η κοινωνία είναι ένα ομοιογενές σύνολο, αποτελούμενο από άτομα με κοινά συμφέροντα και επιδιώξεις, παραβλέποντας εντελώς (ή, ενδεχομένως, αποκρύπτοντας) το γεγονός ότι στο εσωτερικό της διαιρείται σε διαφορετικές τάξεις, που έχουν με τη σειρά τους διαφορετικά συμφέροντα και επιδιώξεις.

Ο πραγματισμός παραγνωρίζει το γεγονός ότι η ίδια θεωρία μπορεί να είναι μια εκμηδενίζουσα δύναμη για άλλα συμφέροντα στο βαθμό που εξυψώνει τη δραστηριότητα των προοδευτικών δυνάμεων και την καθιστά αποτελεσματικότερη. Το επιστημολογικό δόγμα ότι η αλήθεια προάγει τη ζωή, ή μάλλον ότι κάθε σκέψη που «αποδίδει» πρέπει επίσης να είναι αληθής, εμπεριέχει μίαν εναρμονίζουσα αυταπάτη στην περίπτωση που η θεωρία αυτή της γνώσης δεν ανήκει σε ένα όλον στο οποίο βρίσκουν πραγματικά έκφραση οι τάξεις εκείνες που εργάζονται για την ανάδειξη μιας καλύτερης κατάστασης που προάγει τη ζωή.²⁶⁷

Μέσα στην ιστορική πορεία των κοινωνικών ανταγωνισμών, χοντροκομμένες διαστροφές της αλήθειας υπηρέτησαν αποτελεσματικότερα τα συμφέροντα των επινοητών τους ενώ πολλές φορές βρέθηκαν ηττημένοι όσοι πάλευαν ενάντια στην αδικία. Ποια είναι τότε η αλήθεια και ποιο το ψεύδος; Όταν η ατομικές υπάρξεις συντρίβονται για χάρη της «προόδου» ενός ευρύτερου συνόλου, από ποια σκοπιά

²⁶⁶ Truth, 195

²⁶⁷ Ο.π. 197

κρίνεται η αλήθεια και η εγκυρότητα²⁶⁸; Εφαρμόζοντας το πραγματιστικό κριτήριο, θα έπρεπε είτε τελικά να αναγνωρίσουμε ένα πλήθος κριτηρίων που ισχύουν ταυτόχρονα και αντιστοιχούν στα επί μέρους συμφέροντα που προωθούνται σε κάθε περίπτωση, είτε να αποδεχτούμε ως αληθές αυτό που εξυπηρετεί τις επιδιώξεις αυτών που κατορθώνουν να κυριαρχήσουν έναντι των υπολοίπων. Με άλλα λόγια, να βρεθούμε ξανά σε θέση αδυναμίας να διακρίνουμε το αληθές από το ψευδές, δηλαδή να έχουμε μπροστά μας το πρόβλημα του σχετικισμού, ή να αναγνωρίσουμε ως αληθές αυτό που απλά διαπιστώνουμε: τη δεδομένη κατάσταση πραγμάτων.

Ο Horkheimer δεν είναι διατεθειμένος να αποσυνδέσει την έννοια της αλήθειας από το διαφέρον προκειμένου να της προσδώσει αντικειμενική υπόσταση. Το αίτημα διατύπωσης μιας αμερόληπτης θεωρίας, στα πλαίσια μιας κοινωνίας που στην πραγματικότητα είναι διαιρεμένη σε ανταγωνιστικά μέρη, βασίζεται στην «εναρμονίζουσα αυταπάτη» που αναφέρεται παραπάνω, παράγωγο του θετικισμού και του φιλελευθερισμού²⁶⁹.

[...]Μόνο εκείνη η θεωρία είναι αληθής, που μπορεί να συλλάβει την ιστορική εξέλιξη τόσο βαθειά ώστε να είναι δυνατό να αναπτυχθεί μέσα από αυτήν η καλύτερη προσέγγιση της δομής και της τάσης της κοινωνικής ζωής στις διάφορες σφαίρες του πολιτισμού. Δεν αποτελεί επίσης εξαίρεση στον κανόνα σύμφωνα με τον οποίο τίθεται υπό όρους, όπως κάθε σκέψη και κάθε διανοητικό περιεχόμενο· η περίπτωση ωστόσο του ότι αντιστοιχεί σε μια ιδιαίτερη κοινωνική τάξη και είναι συνδεδεμένη με τον ορίζοντα και τα διαφέροντα συγκεκριμένων ομάδων, κατά κανένα τρόπο δεν αλλάζει το

²⁶⁸ Ο.π. 198. Η αναφορά των σκέψεων του Horkheimer στις κοινωνικές συνθήκες της Γερμανίας του 1935 είναι κάτι παραπάνω από εμφανής και, όπως θα μας δοθεί η ευκαιρία να δούμε και παρακάτω, η αναφορά αυτή αποτελεί μια, τρόπον τινά, υπόρρητη βάση κάποιων θέσεών του. Ο ίδιος ωστόσο αποφεύγει τη ρητή επίκληση αυτής της πραγματικότητας ως βάση επιχειρήματος, καθώς αυτό θα τον μετατόπιζε στο πεδίο του πραγματισμού. Παραμένει έτσι στην κριτική της αντιστοιχίας της έννοιας προς την πραγματικότητα (Κουζέλης 2008)

²⁶⁹ Ο.π. 197

γεγονός ότι είναι επίσης έγκυρη για τους άλλους που καταπνίγουν την αλήθεια της και οφείλουν οπωσδήποτε να την βιώσουν τελικά και οι ίδιοι.²⁷⁰

Επανερχόμαστε κατ' αυτόν τον τρόπο στη διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης. Οι ψευδείς θεωρίες (δηλαδή οι ιδεολογίες) που επιστρατεύονται για την «κατάπνιξη» της αλήθειας, δεν είναι ψευδείς επειδή είναι «καταστασιακά προσδιορισμένες» και για αυτόν το λόγο μεροληπτικές. Η αληθής θεωρία είναι επίσης παράγωγο της κοινωνικής εξέλιξης και υπόκειται στους αντίστοιχους προσδιορισμούς που την καθιστούν αναγκαία μεροληπτική, χωρίς αυτό να περιορίζει την αξίωση εγκυρότητάς της. Η μεροληπτικότητα καθίσταται αναπόφευκτη ακριβώς διότι α) η θεωρία μας δε μπορεί να αναζητηθεί «υπεράνω» της κοινωνικής πραγματικότητας και β) δεν υπάρχει ένα κοινό διαφέρον εντός αυτής της πραγματικότητας. Το σημείο (β) μπορεί εύκολα να γίνει πηγή παρανοήσεων εάν δεν έχουμε σταθερά στο νου μας το γεγονός ότι η επιστημονική θεωρία δεν καταγράφει απλώς την πραγματικότητα αλλά επίσης παράγει αποτελέσματα επ' αυτής. (Όπως θα δούμε παρακάτω, η παρανόηση αυτή δεν αποφεύχθηκε στην περίπτωση του Neurath, χωρίς να είναι και η μοναδική.) Η μεροληπτικότητα της θεωρίας ωστόσο δεν αποτελεί και τη θεμελίωσή της. Η αλήθεια της θεωρίας δεν κρίνεται με βάση τον ταξικό προσδιορισμό των φορέων της ή μια ανάλογη «ταξική συνείδηση»²⁷¹. Πέρα από οποιονδήποτε θεωρητικό λόγο, θα ήταν, χωρίς υπερβολή, εκτός πραγματικότητας η επίκληση μιας ταξικής συνείδησης ή μιας κοινωνικής πλειοψηφίας ως βάση θεμελίωσης μιας θεωρίας που προωθεί την κοινωνική απελευθέρωση κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Lukacs, παρά την πρόσφατη εμπειρία της ήττας της ουγγρικής επανάστασης, είχε διατυπώσει μια τέτοια θέση μόλις έξι χρόνια μετά την επανάσταση του 1917. Η απαισιοδοξία και ο σκεπτικισμός απέναντι στο διχασμό ανάμεσα σε δυο εργατικά κόμματα και στις ταλαντεύσεις ενός μεγάλου μέρους της εργατικής τάξης ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό, είχαν

²⁷⁰ Ό.π. 194

²⁷¹ Για το θέμα αυτό και το πώς η θέση του Horkheimer μετατοπίζεται προς το τέλος της πρώιμης περιόδου του, βλ. Κουζέλης 2008, 314-315.

διατυπωθεί καθαρά από τον Horkheimer, όταν έγραφε για την «αδυναμία της γερμανικής εργατικής τάξης», πίσω από το ψευδώνυμο Heinrich Regius²⁷².

Η αλήθεια τελικά συνίσταται στην αντιστοιχία της θεωρίας προς την πραγματικότητα υπό την έννοια του ότι οφείλει να εντοπίζει και να αποκαλύπτει τις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες προκειμένου να συμβάλλει στην άρση της αδικίας και της εξαθλίωσης²⁷³. Η αναλυτικότητα της σκέψης και η επεξεργασία των αισθητηριακών δεδομένων δεν αποτελούν το σκοπό της επιστήμης αλλά μάλλον τα μέσα προς τη διατύπωση των υπαρκτικών κρίσεων που θα αποτελέσουν, κατά τον Horkheimer, την ουσιαστική συνεισφορά της θεωρίας προς την άρση αυτή.

Η «υπαρκτική κρίση» (Existentialurteil) εμφανίζεται ως έννοια σε μια σειρά από κείμενα του Horkheimer²⁷⁴, πριν προχωρήσει στη διευκρίνισή της το 1937:

²⁷² N&D, 283

²⁷³ Το πρόβλημα της θεμελίωσης της κριτικής θεωρίας από τον πρώιμο Horkheimer παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Μια διεξοδική διαπραγμάτευσή του ωστόσο θα μας απομάκρυνε αρκετά από το θέμα μας, που παραμένει η ανασυγκρότηση της πρόσληψης του Neurath από τον Horkheimer. Σχετικά με αυτό το ζήτημα βλ. Κουζέλης 2008, Σαγκριώτης 2003, 125-135, Κουζέλης 2000, 72, όπου η θεμελίωση ανάγεται στην «πρωταρχική» μεροληπτική τοποθέτηση, που είναι ουσιαστικά πολιτική. Στο βαθμό που μπορούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «θεμελίωση», δεν πρόκειται για μια θεμελίωση υπό την παραδοσιακή έννοια που αντιστοιχεί στην οικοδόμηση ενός θεωρητικού συστήματος επάνω σε καθολικές και χρονικά σταθερές αρχές. Αυτό θα ήταν καταφανώς ασυνεπές με την κριτική του Horkheimer προς τον ιδεαλισμό. Η έλλειψη μιας τέτοιου είδους θεμελίωσης, από την οποία θα προέκυπτε ως αναγκαία η υπόλοιπη θεωρητική κατασκευή, δε στερεί τη θεωρία από τον προσανατολισμό της, μεταφέρει όμως την ευθύνη αυτού του προσανατολισμού σε όσους την προωθούν ενεργά. Για μια κριτική στην άποψη που θεωρεί αδυναμία την ύπαρξη αυτής της έλλειψης, βλ. Καβουλάκος 2001, 115-118. Από τη στιγμή που η κριτική θεωρία αποφεύγει – συνειδητά – να διατυπώσει γενικούς κανόνες διαπραγμάτευσης των θεωρητικών και πρακτικών ζητημάτων, το μόνο ίσως που απομένει να παίξει το ρόλο του θεμελίου (με μια ιδιότυπη, πάντοτε, έννοια) είναι το «δείχνειν» του Wittgenstein. Η αντικατάσταση δηλαδή της παραδοσιακής θεμελίωσης από συγκεκριμένες εφαρμογές της στην έρευνα, μέσα από τις οποίες θα επέλθει η αποκάλυψη του πυρήνα των κοινωνικών σχέσεων. Την έλλειψη αυτής της εφαρμογής επισημαίνει ο Γ. Κουζέλης ως αδυναμία της κριτικής θεωρίας (Κουζέλης 2000, 72-73, Κουζέλης 2008, 324).

²⁷⁴ Βλ. π.χ. Materialismus, 42, Voraussage, 152

Η κατηγορική κρίση είναι τυπική για την προαστική κοινωνία: έτσι έχουν τα πράγματα, ο άνθρωπος δεν μπορεί να αλλάξει τίποτε. Η υποθετική καθώς και η διαζευκτική μορφή κρίσης ανήκουν κυρίως στον αστικό κόσμο: υπό ορισμένες συνθήκες μπορεί να εμφανιστεί αυτό το φαινόμενο, είτε είναι έτσι, είτε αλλιώς. Η κριτική θεωρία λέει: δεν πρέπει να έχουν έτσι τα πράγματα, οι άνθρωποι μπορούν να αλλάξουν το Είναι, οι συνθήκες για αυτή την αλλαγή υπάρχουν.²⁷⁵

Η διατύπωση αυτή προϋποθέτει μια διαπίστωση της υπάρχουσας κατάστασης. Παρ' όλη επομένως τη ρευστότητα της υφής των εμπειρικών δεδομένων που εκτέθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η, μεροληπτική πάντα, αποτύπωση της πραγματικότητας οφείλει να είναι αντικειμενική. Για την ακρίβεια μάλιστα, μόνο από μια μεροληπτική σκοπιά μπορούμε να συλλάβουμε την αντικειμενική εικόνα. Το οξύμωρο του σχήματος φαίνεται να αγγίζει τα όρια της καθαρής ανοησίας, από την πλευρά ενός θετικιστή. Η αντικειμενικότητα ωστόσο προς την οποία προσανατολίζεται ο Horkheimer, δεν αφορά οντότητες της εξωανθρώπινης φύσης ή τις μεταξύ τους σχέσεις. Η πραγματικότητα που υπάρχει, είτε θέλουμε να το αναγνωρίσουμε είτε όχι, είναι η ανθρώπινη δυστυχία και εξαθλίωση μέσα στις δεδομένες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Η αλήθεια της θεωρίας δοκιμάζεται από την εφαρμογή της προς την άρση αυτών των συνθηκών και προς αυτό δεν αρκεί η διαπίστωση τους αλλά και η διάγνωση των αιτίων που τις παράγουν.

Η επαλήθευση και ο έλεγχος [Bewährung] των ιδεών που σχετίζονται με την ανθρωπότητα και την κοινωνία [...] δε συνίσταται απλώς σε εργαστηριακά πειράματα ή την εξέταση των τεκμηρίων, αλλά σε ιστορικούς αγώνες στους οποίους η πεποίθηση η ίδια παίζει έναν ουσιαστικό ρόλο. [...] Η ορθή θεωρία σχετικά με τις συνθήκες που επικρατούν, η θέση περί επιδείνωσης των κρίσεων και προσέγγισης των καταστροφών, ασφαλώς επιβεβαιώνεται σε όλες τις επί μέρους περιπτώσεις. Αλλά η εικόνα ενός καλύτερου κόσμου που ενυπάρχει σε αυτήν τη θεωρία και καθοδηγεί τη διαβεβαίωση ότι το παρόν είναι κακό, η ιδέα των ανθρώπων και των ικανοτήτων τους που περιέχεται σε αυτήν, βρίσκει τον ορισμό, τη διόρθωση και την επιβεβαίωσή της στην πορεία των ιστορικών αγώνων. Επομένως, η δράση δεν πρέπει να

²⁷⁵ Παραδοσιακή, 170 (υποσημείωση 20 του κανονικού κειμένου στη σελίδα 46)

θεωρείται ως μια απόληξη, ως αυτό που απλώς ακολουθεί τη σκέψη, αλλά υπεισέρχεται σε κάθε σημείο της θεωρίας και είναι αδιαχώριστη από αυτή.²⁷⁶

Με άλλα λόγια, θεωρία υπόκειται σε έναν έλεγχο που αφορά την αποτελεσματικότητά της ως προς την άρση των συνθηκών που επικρατούν. Πρόκειται δηλαδή για ένα «πραγματιστικό» κριτήριο, όπου τα εισαγωγικά δικαιολογούνται από το γεγονός ότι η αποτελεσματικότητα κρίνεται από μια μεροληπτική σκοπιά²⁷⁷. Από τη σκοπιά που αναγνωρίζει κατ' αρχήν το – αντικειμενικό – γεγονός ότι στην κοινωνία δε μπορεί να εντοπιστεί ένα καθολικό διαφέρον και επομένως κάθε άποψη είναι μεροληπτική, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι όλες οι απόψεις είναι ψευδείς ή ότι «ο καθένας έχει την αλήθεια του». Η εν λόγω θεωρία, παρά το ότι δε βλέπει τον εαυτό της ως την οριστική ολοκλήρωση της διανοητικής εξέλιξης, δεν εγκαταλείπει την αξίωση της εγκυρότητας, όχι μόνο από μια συγκεκριμένη σκοπιά αλλά γενικά. Ενώ δηλαδή η θεωρία είναι μεροληπτική, η αξίωση της εγκυρότητάς της είναι αντικειμενική, κάτι που για τον Horkheimer συνίσταται στο ότι διατηρεί την πεποίθηση ότι η αντίπαλη θεωρία είναι λανθασμένη.²⁷⁸ Αλήθεια και αναλήθεια κρίνονται όχι μέσα από την αντιπαράθεση με υπερ-ιστορικά και εξω-κοινωνικά πρότυπα αλλά με το κατά πόσο συμβάλλουν αποτελεσματικά στην άρση των συνθηκών που επικρατούν και όχι στη διαιώνισή τους. Είναι ωστόσο λάθος να πιστέψει κανείς ότι η άρση της αδικίας θα επέλθει μέσα από μια καθαρά διανοητική διαδικασία ή να αναμένει την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής, θεωρώντας την αναγκαία προϋπόθεση για την ανάληψη οποιασδήποτε ουσιαστικής δράσης. Πριν δούμε ποια ακριβώς είναι η σημασία που φαίνεται να αποδίδει στο θεωρητικό έργο όσο αφορά το ρόλο που μπορεί να παίξει στους ιστορικούς αγώνες, ας γίνει σαφές ότι για τον Horkheimer η σκέψη μόνη αδυνατεί να κρίνει την έκβαση των αγώνων αυτών.

²⁷⁶ Truth, 190-191

²⁷⁷ «Η αξία μιας θεωρίας κρίνεται από τη σύνδεσή της με τους στόχους που υιοθετούνται από τις πλέον προοδευτικές κοινωνικές δυνάμεις σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, και μια θεωρία έχει αξία όχι για το σύνολο της ανθρωπότητας άμεσα, αλλά μόνο για την ομάδα που έχει κάποιο συμφέρον σε αυτούς τους στόχους». Rationalism, 241.

²⁷⁸ Ό.π. 193

[...] Εάν σε συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις η γνώση, μέσω της παρουσίας της και μόνο, μπορεί να εμποδίσει το κακό και να γίνει εξουσία, η προσπάθεια να την καταστήσουμε μέσα στην απομόνωσή της τον ύψιστο σκοπό και μέσο σωτηρίας βασίζεται σε μια φιλοσοφική παρανόηση. Δε μπορούμε γενικά και a priori να πούμε ποια είναι η σημασία και η αξία που έχει μια ορισμένη γνώση. Αυτό εξαρτάται από τις κοινωνικές συνθήκες στο σύνολό τους κατά τη συγκεκριμένη εποχή, από τη συγκεκριμένη κατάσταση στην οποία ανήκει.²⁷⁹

Η οριστική θεμελίωση ενός θεωρητικού συστήματος δεν αποτελεί απλώς αυταπάτη εξ' αιτίας των καταστασιακών προσδιορισμών που επισημάνθηκαν παραπάνω. Παρέχει την αίσθηση της κυριαρχίας επάνω στη θεωρητική κατασκευή και κατ' επέκταση την ψευδαίσθηση της κυριαρχίας επάνω στον πραγματικό κόσμο. Τα πραγματικά προβλήματα όμως δε βρίσκουν τη λύση τους σε ένα καθαρά θεωρητικό επίπεδο.

Η σκέψη, που αποκαλύπτει την αβασιμότητα ορισμένων ιδεών, παραμένει νικηφόρα μόνο εάν οι δυνάμεις που τρέφουν μια ιδεολογία χάσουν την αποτελεσματικότητά τους και για άλλους λόγους. Η θεωρία είναι μόνο ένα στοιχείο στην ιστορική εξέλιξη, και η σημασία της μπορεί να προσδιοριστεί μόνο σε σύνδεση με μια περιβάλλουσα κοινωνική κατάσταση.²⁸⁰

Πέρα από τον υπαινιγμό της προτεραιότητας της οικονομικής βάσης έναντι του εποικοδομήματος²⁸¹, στο απόσπασμα αντικατοπτρίζεται η ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει την περίοδο κατά την οποία διατυπώθηκαν αυτές οι σκέψεις. Ο εγκλωβισμός ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού σε παρωχημένες μορφές σκέψης ή στα ανερχόμενα ανορθολογικά ρεύματα και, κυρίως, η εμφανής έλλειψη

²⁷⁹ Ό.π. 191

²⁸⁰ Rationalism, 232, η έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁸¹ Πρέπει πάντως να παρατηρήσουμε ότι η κριτική θεωρία κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο αναγνώριζε την επίδραση ενός τρίτου, κατά κάποιον τρόπο ενδιάμεσου ανάμεσα σε βάση και εποικοδόμημα, παράγοντα. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι διατηρούν ξεπερασμένες οικονομικές δομές δεν είναι απλώς αποτέλεσμα ιδεολογικών παραμορφώσεων και οι αιτίες του θα πρέπει να αναζητηθούν και στην ψυχική δομή των κοινωνικών ομάδων. Το πώς δηλαδή διαμορφώνεται ο χαρακτήρας τους ανάλογα με το ρόλο που παίζουν στην οικονομική διαδικασία. Ψυχολογία, 202.

διάθεσης για ανάληψη δράσης με στόχο την ανατροπή της επικρατούσας κατάστασης, αποτελούσαν σαφείς ενδείξεις του ότι η αλλαγή των συνειδήσεων που θα οδηγούσε στην κοινωνική χειραφέτηση δε μπορούσε να επέλθει ως αποτέλεσμα μιας απλής αντιπαράθεσης επιχειρημάτων που θα κατέρριπτε οριστικά τις ιδεολογικές πλάνες. Αυτή θα ήταν μια εξαιρετικά ευτυχής συγκυρία για κάποιον που πιστεύει ότι κατέχει το «κλειδί»²⁸² της ιστορικής κατάστασης. Ο Horkheimer είχε την επίγνωση της αναντιστοιχίας μιας τέτοιας εικόνας προς την πραγματικότητα, καθώς και των ορίων του ρόλου που μπορεί να παίξει η θεωρία, όχι μόνο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο αλλά γενικότερα. Τα όρια αυτά όμως δεν καθιστούν άχρηστη την ενασχόληση με τα θεωρητικά ζητήματα:

[...] εκτός από τον ιστορικό της ρόλο ως όπλο στους κοινωνικούς αγώνες, η υλιστική σκέψη μπορεί να ασκήσει μια απελευθερωτική και επιβεβαιωτική επίδραση στο άτομο και κατ' αυτόν τον τρόπο να αποτελέσει μια ψυχική βοήθεια. Εάν έτσι συμβαίνει, αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι αποδίδει υψηλή αξία στην κατοχή της γνώσης ανεξάρτητα από κάθε πρακτικό καθήκον και στόχο, αλλά επειδή κάποιοι ψυχικοί περιορισμοί κάτω από τους οποίους τα ανθρώπινα όντα σήμερα υποφέρουν, ξεσπούν όταν ακουστεί η σωστή λέξη, και επειδή η λέξη αυτή μπορεί σε μεγάλο βαθμό να διαλύσει την τεράστια απομόνωση μεταξύ των ανθρώπινων όντων, που είναι προσιδιάζουσα της τρέχουσας περιόδου. Αυτή η δύναμη είναι χαρακτηριστική της αλήθειας, παρά το ότι η αλήθεια όχι μόνο απορρίπτει κάθε ιδεολογική παρηγοριά αλλά στ' αλήθεια στοχεύει στην καταστροφή της²⁸³.

Η έλλογη προσέγγιση της πραγματικότητας πρέπει δηλαδή να συνοδεύεται όχι μόνο από την επίγνωση των περιορισμών των γνωστικών μας δυνατοτήτων, αλλά και του

²⁸² Η πλήρης διατύπωση του Horkheimer είναι: «[...] για να κατανοήσει κανείς πραγματικά τη σημασία των εκάστοτε γεγονότων καθώς και του κοινωνικού όλου, πρέπει να κατέχει το κλειδί της ιστορικής κατάστασης, δηλαδή την ορθή κοινωνική θεωρία.» NEEM, 467. Η ύπαρξη ή όχι ενός τέτοιου «κλειδιού» αποτέλεσε, όπως θα δούμε παρακάτω, ένα ακόμα σημείο τριβής με τον Neurath συνδεδεμένο άμεσα με το πρόβλημα της αλήθειας αλλά και με τις αντιλήψεις του Neurath για τη φιλοσοφία που ο ίδιος πίστευε ότι εκπροσωπούσε ο Horkheimer.

²⁸³ Rationalism, 262

πόσο περιορισμένος είναι ο ρόλος της έκθεσης μιας τέτοιας προσέγγισης στην αλλαγή των συνειδήσεων των ατόμων και την ενδεχόμενη ανάληψη μιας ανατρεπτικής στάσης από τη μεριά τους. Ο τελευταίος αυτός περιορισμός συνδέεται με τη διαμεσολάβηση ανάμεσα σε υλική βάση και εποικοδόμημα, που συντελείται από παράγοντες που εντοπίζονται στη σφαίρα του ψυχικού μηχανισμού και δεν καθοδηγούνται από καθαρά λογικούς κανόνες και επιχειρήματα. Η θεωρία επομένως, μέσα από την αποκάλυψη του πραγματικού πυρήνα της κοινωνικής πραγματικότητας, θέλει να παίξει το ρόλο του υποκινητή προς την ανατροπή αυτής της πραγματικότητας, έχοντας παράλληλα την επίγνωση πως μια τέτοια μεταστροφή δε μπορεί να αναμένεται ως το φυσικό αποτέλεσμα μιας γεωμετρικού, κατά κάποιον τρόπο, τύπου απόδειξης της αναγκαιότητας να υιοθετήσουμε την ανατρεπτική στάση. Το ότι εγκαταλείπουμε αυτήν την προσδοκία μαζί με τον παρηγορητικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει, δε σημαίνει όμως ταυτόχρονα ότι αυτό που μας απομένει είναι ασήμαντο για τον Horkheimer. Στην πραγματικότητα, η επισήμανση των περιορισμών στους οποίους υπόκειται η επίδραση της θεωρίας είναι απαραίτητη προκειμένου αυτή να δράσει ως παράγοντας ανατροπής.

Εάν τα παραπάνω περιγράφουν τα όρια του ρόλου της αληθούς θεωρίας ως δύναμης χειραφέτησης, πράγμα που είναι ζητούμενο τόσο για τον Horkheimer όσο και για τον Neurath, είναι επίσης σημαντικό να επιστρέψουμε στον τρόπο με τον οποίο ο πρώτος αντιλαμβάνεται την εξέλιξη της θεωρίας ως σώματος γνώσεων που είναι αποδεκτές από την κοινωνία, πέρα από την όποια επίδρασή της στα μεμονωμένα άτομα. Την ιστορική δηλαδή εξέλιξη των επιστημών.

Το σώμα της εξειδικευμένης γνώσης, που είναι σίγουρα εξαιρετικά σημαντική για το σύνολο της κοινωνίας ως μέσο παραγωγής, έχει σήμερα μικρότερη σημασία από ότι είχε κατά τη θετικιστική περίοδο γιατί, από τη διαλεκτική του Hegel και μετά, έχει επικρατήσει η άποψη ότι η πρόοδος της γνώσης δε συντελείται πλέον μέσω της άθροισης δεδομένων. Δεν είναι η αύξηση των γεγονότων και των θεωριών αλλά η σπασμωδική αναδιαμόρφωση των βασικών κατηγοριών που χαρακτηρίζει τα στάδια της επιστήμης. Ασφαλώς, προηγείται αυτής [της αναδιαμόρφωσης] η προοδευτική αναθεώρηση της εξειδικευμένης γνώσης. Αυτή προκύπτει

αναγκαία από τις ανώτερες αρχές του συστήματος, που παρέχουν τα πρότυπα προς τα οποία γίνεται η διόρθωση. Η επαναστατικοποίηση των θεμελιωδών κατηγοριών, που απλώς προετοιμάζονται κατ' αυτόν τον τρόπο, ανυψώνει το σύνολο της γνώσης σε ένα υψηλότερο επίπεδο και επηρεάζει ολόκληρη τη δομή της.²⁸⁴

Όπως έχει ήδη επισημανθεί²⁸⁵, οι σκέψεις αυτές προεξοφλούν σε έναν βαθμό τις αντίστοιχες του Kuhn και του Popper. Βρισκόμαστε βέβαια απέναντι σε ακόμα μια περίπτωση όπου ο Horkheimer δεν αναπτύσσει συστηματικά τη θέση του γύρω από την εξέλιξη της επιστήμης. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα κοινά σημεία με τον Kuhn αφορούν κατ' αρχήν τη χρήση των όρων «επαναστατικοποίηση» και «πρόοδος». Με τον τελευταίο δεν είναι σαφές το εάν ο Horkheimer δέχεται ότι η εικόνα που προκύπτει μετά την αναδιαμόρφωση των κατηγοριών είναι πληρέστερη και ακριβέστερη, εάν παρέχει μεγαλύτερες, όπως θα έλεγε ο Kuhn, δυνατότητες επίλυσης γρίφων ή το εάν πρόοδος σημαίνει αυξημένη επάρκεια της επιστήμης ως μέσο παραγωγής²⁸⁶. Είναι πάντως σαφές, όπως προκύπτει από την κριτική του Horkheimer στον Hegel και τον παραλληλισμό της εξέλιξης των επιστημών με αυτή της δαρβινικής εξέλιξης από τον Kuhn²⁸⁷, ότι και οι δυο απορρίπτουν μια ιδέα τελεολογικής προόδου. Η περιγραφή της διαδικασίας αναδιαμόρφωσης ως «επαναστατικοποίηση» των κατηγοριών φαίνεται να παραπέμπει στην αντίληψη του Horkheimer γύρω από το πώς παράγονται τα εμπειρικά δεδομένα και τον εμποτισμό τους από τη θεωρία²⁸⁸, ζήτημα στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Εάν αναζητήσουμε μια κοινή ρητή αναφορά των δυο, αυτή εντοπίζεται στη θεωρία Gestalt. Η μετάβαση από το ένα Παράδειγμα στο επόμενο περιγράφεται από τον Kuhn ως «ένα σχετικά απότομο συμβάν χωρίς εσωτερική δομή, σαν εναλλαγή

²⁸⁴ Ό.π.

²⁸⁵ Κουζέλης 2000, 53

²⁸⁶ Σχετικά με την αντίληψη του Kuhn γύρω από την πρόοδο που συντελείται μέσα από τις επιστημονικές επαναστάσεις, βλ. Kuhn 1987, κεφάλαιο XIII.

²⁸⁷ Kuhn 1987, 255-257

²⁸⁸ Όπως παρατηρεί ο F. Rush, ο Horkheimer φαίνεται να υπερασπίζεται μια θέση περί θεωρητικά φορτισμένων (theory-laden) δεδομένων σε διάφορες μορφές, με μεταβλητή ένταση και όχι πάντοτε με συνέπεια. (Rush 2004, 15).

gestalt»²⁸⁹, μια εικόνα αξιοσημείωτα παρόμοια με αυτή της «σπασμωδικής αναδιαμόρφωσης» του Horkheimer. Η σύγκρουση ανάμεσα σε αντίπαλες θεωρίες αποτελεί μια εμπλοκή που, κατά τον Kuhn, δεν οδηγείται σε λύση μέσα από την αντιπαράθεση επιχειρημάτων αλλά απαιτεί να επιστρατευτούν «εξωθεσμικές» διαδικασίες όπως η πειθώ, κατά τρόπο ανάλογο με ό, τι συμβαίνει στις πολιτικές επαναστάσεις. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος να σπάσει η κυκλικότητα των επιχειρημάτων κάθε αντιμαχόμενης πλευράς, που διαφορετικά παραμένει εγκλωβισμένη στο δικό της προϋπάρχον πλαίσιο κατανόησης²⁹⁰.

Ο εντοπισμός περαιτέρω συναφειών ανάμεσα στις δυο θέσεις, θα μπορούσε να προχωρήσει σε έκταση και βάθος. Η αντιπαραβολή ωστόσο δυο θέσεων που τις χωρίζει μια χρονική απόσταση 30 χρόνων και έχουν τελείως διαφορετικές καταβολές, παρ' ότι ενδιαφέρουσα, καθίσταται γόνιμη σε σχέση με το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ, μόνο στο βαθμό που αποπειράται να φωτίσει την ελλειπτικά διατυπωμένη θέση του Horkheimer, παραθέτοντας, κατά κάποιον τρόπο μια αναδιατύπωσή της σε κουνιανούς όρους. Η αποφυγή παρανοήσεων επιβάλλει την επισήμανση ουσιωδών διαφορών: Ο Kuhn αναφέρεται σε μια διαδικασία που εξελίσσεται αποκλειστικά στα πλαίσια της επιστημονικής κοινότητας, καθώς κατά τον ίδιο, «Ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε τμήματα της επιστημονικής κοινότητας είναι η μοναδική ιστορική διαδικασία που πραγματικά μπορεί να οδηγήσει στην απόρριψη μιας κάποτε αποδεκτής θεωρίας ή στην υιοθέτηση κάποιας άλλης»²⁹¹. Όπως αναφέρθηκε στην αρχή της παρούσας ενότητας, ο Horkheimer αναγνώριζε την ύπαρξη, σχετικής τουλάχιστον, αυτονομίας της φυσικής επιστήμης, παραδεχόμενος τη δυνατότητά της να ρυθμίζει τα του οίκου της. Μια εικόνα πλήρους αυτονομίας τον βρίσκει όμως κατηγορηματικά αντίθετο²⁹². Οι

²⁸⁹ T. S. Kuhn 1987, 201

²⁹⁰ Ό.π. 169

²⁹¹ T. S. Kuhn 1987, 70

²⁹² «Και αν ακόμη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ο καταμερισμός δε λειτουργεί σωστά, οι διάφοροι επί μέρους τομείς, ανάμεσά τους κι η επιστήμη, δεν πρέπει παρ' όλα αυτά να θεωρούνται αυτόνομοι και ανεξάρτητοι. Οι τομείς αυτοί αποτελούν ειδικές εκφράσεις τού τρόπου με τον οποίο η κοινωνία αντιπαράκειται στη φύση και διατηρεί τη δική της δεδομένη μορφή. [...] Η φαινομενική αυτονομία των εργασιακών διαδικασιών, που μπορεί δήθεν να συναχθεί από την εσωτερική ουσία

παραγωγικές σχέσεις διαπερνούν το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά τρόπο που καθιστά αδύνατη την «απομόνωση»²⁹³ της, ώριμης έστω, επιστημονικής κοινότητας. Υπό αυτή την έννοια, οι εν λόγω επαναστάσεις δεν είναι αποκλειστικά «επιστημονικές», όπως ισχυρίζεται ο Kuhn, και πολύ περισσότερο, η αλλαγή Παραδείγματος δεν αποτελεί μια διαδικασία ανεπηρέαστη από εξωτερικές, μη-επαγγελματικές αυθεντίες²⁹⁴, τουλάχιστον υπό τις επικρατούσες συνθήκες²⁹⁵.

Ένα σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε, είναι η διαφορετική αυτοαντίληψη που φαίνεται να συνοδεύει κάθε μια από τις δυο θέσεις. Ο Kuhn υποστήριξε την άποψή του μέσα από τη *Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*, ένα έργο που έμελε να αποτελέσει ορόσημο τόσο στην ιστορία όσο και τη φιλοσοφία της επιστήμης, καθώς και μέσα από ένα σημαντικό αριθμό εξειδικευμένων μελετών και άρθρων. Η επίγνωση του γεγονότος ότι ασκούσε κριτική στην άποψη που ήταν τότε κυρίαρχη²⁹⁶, τον ανάγκασε να επιστρατεύσει προσεκτικά μελετημένα όπλα ενάντια στο Λογικό Θετικισμό και το εγχείρημά του στέφθηκε από επιτυχία. Ο Horkheimer αντίθετα, δείχνει να θεωρεί την άποψή του άμεση απόρροια της διαλεκτικής του Hegel. Και αυτό που προξενεί εντύπωση δεν είναι τόσο το ότι τη θεωρεί περίπου αυτονόητη αλλά το ότι φαίνεται πεισμένος πως η θέση αυτή είναι κυρίαρχη «από τη διαλεκτική του Hegel και μετά»²⁹⁷. Η αναφορά στη «θετικιστική περίοδο» ως εάν

του αντικειμένου τους, αντιστοιχεί στη φαινομενική ελευθερία των οικονομικών υποκειμένων στην αστική κοινωνία.» Παραδοσιακή, 18. Θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι ανάμεσα στο 1932, όπου διατυπώθηκε η θέση περί σχετικής αυτονομίας, και το 1937, οπότε γράφτηκε το *Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία*, έχει επέλθει μια μετατόπιση στις θέσεις του Horkheimer, συμπεριλαμβανόμενης και της θέσης του για την επιστήμη. (Brunkhorst, 80-81)

²⁹³ T. S. Kuhn 1987, 246

²⁹⁴ Ό.π. 250-251

²⁹⁵ «Οι ανταγωνιστικές μεταξύ τους θεωρίες αντανακλούν την αντίστοιχη κοινωνική πραγματικότητα, διαμεσολαβημένη και από ψυχολογικούς παράγοντες.» Rationalism, 246

²⁹⁶ T. S. Kuhn 1987, 174

²⁹⁷ Ο Engels, στον πρόλογό του στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, θίγει το πρόβλημα της διάκρισης ανάμεσα σε αυτά που ο Kuhn ονομάζει «επινόηση» (invention) και «ανακάλυψη» (discovery). Χρησιμοποιεί μάλιστα ένα παράδειγμα που είναι από τα κεντρικά στη *Δομή* του Kuhn, αυτό της ανακάλυψης/επινόησης του οξυγόνου/αποφλογισμένου αέρα από τους Lavoisier και Priestley (σελ.

αυτή να ανήκε στο παρελθόν, μας κάνει να σκεφτούμε ότι ο Horkheimer δεν είχε διαισθανθεί το εύρος της πραγματικής απήχησης που θα αποκτούσε ο νεοθετικισμός κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30. Με δεδομένο ότι οι διατυπώσεις αυτές εντοπίζονται χρονικά στο 1934, την περίοδο δηλαδή που το ΙΚΕ αναζητούσε το μέλλον του μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής, το γεγονός δεν είναι τόσο δυσεξήγητο. Η εντυπωσιακή άνοδος του κύρους του νεοθετικισμού δεν επήλθε παρά μόνο μετά την εγκατάσταση των ζώντων μελών του βασικού πυρήνα του ΚτΒ στις ΗΠΑ. Όπως σημείωνε ο Horkheimer το 1928, ο εμπειριοκριτικισμός και ο θετικιστικός ιδεαλισμός όχι απλώς δεν ανθούσαν στη Γερμανία και την Αυστρία, όπως εκτιμούσε ο Deborin, αλλά είχαν τεθεί στο περιθώριο²⁹⁸. Η ελλειπτικότητα επομένως των αναφορών του Horkheimer και η αντίστοιχη απουσία μιας συστηματικά διαρθρωμένης επιχειρηματολογίας απέναντι στο νεοθετικισμό, οφείλονται πιθανότατα στο γεγονός ότι θεώρησε δεδομένο αυτό που για τον Kuhn ήταν ζητούμενο. Η αντίληψη αυτή δε θα άλλαζε πριν το 1936, οπότε η ευρεία αποδοχή του ΚτΒ από την αγγλοσαξονική ακαδημαϊκή κοινότητα ανάγκασε τον Horkheimer να αναγνωρίσει το νεοθετικισμό ως υπολογίσιμο θεωρητικό αντίπαλο²⁹⁹. Πριν ωστόσο εξετάσουμε την ευθεία αντιπαράθεση που ξέσπασε από αυτό το χρονικό σημείο και μετά, θα επιχειρήσουμε τη σκιαγράφηση των κριτικών απόψεων του Horkheimer για το νεοθετικισμό όπως είχαν διατυπωθεί έως τότε.

Η κριτική του θετικισμού έως το 1936

Η επιρροή που δέχθηκε ο Horkheimer από τον Cornelius αποτελεί κοινό τόπο³⁰⁰. Η στενή σχέση του δεύτερου με τον μαχισμό λαμβάνεται μάλιστα ως βάση εξήγησης της υπεράσπισης του Mach απέναντι στην κριτική του Lenin³⁰¹ και συνδέεται με

κγ'-κδ'). Εκεί η θέση που υποστηρίζει αργότερα ο Horkheimer εμφανίζεται πραγματικά ως δεδομένη.

²⁹⁸ ULME, 186

²⁹⁹ Επιστολή του Horkheimer προς Grossmann, 27.11.1936. Παρατίθεται στο Dahms, 86.

³⁰⁰ Ενδεικτικά, Jay 2010, 45-46, Dahms 22-27, Wiggershaus 44-47.

³⁰¹ Dahms 27. Κατά τρόπο που εκ των υστέρων δείχνει ειρωνικός, ο Horkheimer επισημαίνει τις καλές προθέσεις του Mach απέναντι στις κατηγορίες του Lenin ότι ο εμπειριοκριτικισμός αποτελεί

έναν υποτιθέμενο φιλοθετικισμό του πρώιμου Horkheimer. Με δεδομένη την πεποίθηση του Horkheimer ότι η θεωρία κρίνεται μέσα από τη σχέση της με την κοινωνική πραγματικότητα, η εξέλιξη της στάσης του απέναντι στο θετικισμό πρέπει να ιδωθεί σε συνάρτηση με το πώς ο ίδιος αντιλαμβανόταν το ρόλο που αυτό το φιλοσοφικό ρεύμα θα μπορούσε να παίξει σε κάθε ιστορική συγκυρία. Η στάση αυτή – «καταστασιακά προσδιορισμένη» φυσικά – κυμάνθηκε ανάμεσα στην κριτική συγκατάβαση και την απόρριψη με μορφή περίπου πολιτικής καταγγελίας. Η παρουσία ωστόσο της κριτικής απέναντι στις όποιες εκδοχές του θετικισμού, ιδιαίτερα σε σχέση με την αξίωσή του να επεκτείνει το μοντέλο των φυσικών επιστημών στο κοινωνικό πεδίο, αν και μεταβλητής έντασης, είναι αδιάκοπη.

Όπως είδαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, ο Horkheimer, σε αντίθεση με τα ανορθολογικά ρεύματα της εποχής, αναγνώριζε έλλογα στοιχεία που είναι «εγγενή» στην επιστήμη. Ο χαρακτηρισμός ενός εγχειρήματος ως επιστημονικού δεν ακολουθεί μια κατά σύμβαση ταξινόμηση των θεωριών. Αντίθετα, διαχωρίζει την αλήθεια από το ψεύδος, αποκτώντας έτσι ιδιαίτερα βαρύνουσα σημασία. Με δεδομένο ωστόσο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της έννοιας της αλήθειας στην πρώιμη κριτική θεωρία, η τελευταία πολύ απέχει από το να υποστασιοποιεί την επιστημονική δραστηριότητα, σε οποιαδήποτε ιστορικά δεδομένη μορφή της, καθώς ο ισχυρισμός της επιστήμης ότι κατέχει την αλήθεια υπόκειται αναγκαστικά στους καταστασιακούς προσδιορισμούς της τελευταίας. Προκειμένου να επιτυγχάνεται ο ουσιαστικός σκοπός της επιστήμης, που είναι η βελτίωση της κατάστασης των ανθρώπων³⁰², είναι απαραίτητη η ενοποίηση της με τη φιλοσοφία. Με τη διατύπωση αυτού του αιτήματος, ο Horkheimer θέλει να επισημάνει την ανεπάρκεια της επιστήμης προς τον παραπάνω σκοπό εάν αυτή εκληφθεί ως αυτοτελές εγχείρημα, καθώς υπό μια τέτοια μορφή αδυνατεί να αποκαλύψει τα αίτια διαμόρφωσης των συνθηκών, προς τη βελτίωση των οποίων οφείλει να προσανατολίζεται. Δεν την απαξιώνει συνολικά και, πολύ περισσότερο, δεν

μια αντικειμενικά αντιδραστική φιλοσοφία (ULME 182-183). Ο Horkheimer θα παρέβλεπε αντίστοιχα τις προθέσεις των νεοθετικιστών κατά τη διατύπωση της κριτικής του από το 1936 και μετά.

³⁰² Notes, 4

παραπέμπει στην απορρόφησή της από τη φιλοσοφία ή την αναγωγή της τελευταίας σε μηχανιστικές διεργασίες:

Το πραγματικό νόημα [της απαίτησης για ενοποίηση φιλοσοφίας και επιστήμης] είναι το ακριβώς αντίθετο κάθε προσπάθειας να απολυτοποιηθούν μεμονωμένες επιστημονικές θεωρίες. Απαιτεί αντίθετα κάθε κομμάτι γνώσης να θεωρείται, όχι ασφαλώς ως μια εντελώς αυθαίρετη κατασκευή, αλλά ως μια αναπαράσταση από συγκεκριμένους ανθρώπους σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, πλαίσιο συνθηκών και χρονική στιγμή, μια αναπαράσταση που είναι παράγωγο αλλά μπορεί με τη σειρά της να γίνει παραγωγική δύναμη.³⁰³

Η αποκοπή της επιστημονικής θεωρίας από την επίγνωση τόσο της ενδεχομενικότητάς της όσο και της διαλεκτικής σχέσης της με την ιστορική πραγματικότητα, δεν την καθιστά απλώς αδύναμη να παίζει τον κοινωνικό της ρόλο αφήνοντας κατά τα άλλα ανέπαφο το περιεχόμενο αλήθειας της. Υπονομεύει ουσιαδώς την επιστημονικότητά της καθώς τη μετατοπίζει στο πεδίο της ιδεολογίας.

[...] η επιστήμη [...] είναι ιδεολογική στο βαθμό που διατηρεί μια μορφή που την παρεμποδίζει να ανακαλύψει τα πραγματικά αίτια της κρίσης.³⁰⁴

Με άλλα λόγια, το κατά πόσο μια θεωρία είναι επιστημονική – πράγμα που κατά τον Horkheimer, υπενθυμίζουμε, σημαίνει αληθής – δεν κρίνεται αποκλειστικά σε σχέση με τα ιδιαίτερα αντικείμενα στα οποία αναφέρεται ή, μια για πάντα, ανεξάρτητα από ιστορικούς προσδιορισμούς. Χωρίς επίγνωση αυτών των περιορισμών, τα συμπεράσματα της επιστημονικής έρευνας εμφανίζονται ως απροϋπόθετες αλήθειες. Πέρα από το ότι οι θεωρίες που εγείρουν αυτή την αξίωση χαρακτηρίζονται από τον Horkheimer ως μεταφυσικές, το ζήτημα υπερβαίνει το επίπεδο του θεωρητικού στοχασμού από τη στιγμή που η επιστήμη ταυτίζεται με το σύνολο της έλλογης σκέψης. Η ταύτιση αυτή αποτελεί κοινό σημείο του θετικισμού με τον ανορθολογισμό, από την ακριβώς αντίστροφη προοπτική. Ενώ δηλαδή ο ανορθολογισμός ταυτίζει παρωχημένες μορφές

³⁰³ Materialism, 35

³⁰⁴ Notes, 7

επιστημονικής σκέψης με τον ορθολογισμό στο σύνολό του ώστε να χρεώσει στον τελευταίο τις – υπαρκτές ασφαλώς – ανεπάρκειες της πρώτης³⁰⁵, ο θετικισμός προσπαθεί αυθαίρετα να επεκτείνει την εφαρμογή των μεθόδων της φυσικής επιστήμης σε άλλους τομείς της πραγματικότητας, θεωρώντας πως έτσι εξασφαλίζει επιτυχία αντίστοιχη με αυτή που παρέχουν αυτές οι μέθοδοι στο πεδίο από το οποίο προέρχονται. Ο Horkheimer αποδίδει αυτή τη θέση όχι μόνο στον Comte αλλά επίσης στους λογικούς θετικιστές και τους εμπειριοκριτικιστές, τους οποίους θεωρεί επιγόνους του³⁰⁶. Μια διερεύνηση του κατά πόσο η κρίση αυτή είναι ορθή, θα απαιτούσε μια λεπτομερή εξέταση των θέσεων του Comte και την αντιπαραβολή τους με αυτές του νεοθετικισμού, κάτι που θα μας απομάκρυνε πολύ από το θέμα μας. Θα αρκεστούμε στην επισήμανση τού δεδομένου ότι ο Horkheimer εγγράφει τις δυο θέσεις σε μια κοινή παράδοση, καθώς αυτό που κυρίως μας απασχολεί είναι η δική του πρόσληψη του νεοθετικισμού.

Η διεξοδικότερη έκθεση του τρόπου με τον οποίο ο Horkheimer αντιλαμβάνεται τις συνέπειες της επέκτασης της φυσικοεπιστημονικής σκέψης στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, περιέχεται στο κείμενο του 1933 με τίτλο *Γύρω από το πρόβλημα των προβλέψεων στην κοινωνική επιστήμη* (Zum Problem der Voraussage in den Sozialwissenschaften)³⁰⁷. Αν και το κείμενο δεν περιέχει καμία αναφορά στο λογικό θετικισμό ή σε κάποιον εκπρόσωπό του, η κριτική που διατυπώνεται μέσα σε αυτό αφορά αντιλήψεις που σε μεγάλο βαθμό είναι αντίστοιχες με αυτές που περιέχονται στην *Εμπειρική Κοινωνιολογία* του Neurath. Αναφερόμαστε

³⁰⁵ Ό.π.

³⁰⁶ Materialism, 41. Οι ευθείες αναφορές του Horkheimer σε εκπροσώπους του λογικού θετικισμού είναι σχεδόν ανύπαρκτες πριν από το 1936. Στην πραγματικότητα, αναφορά υπάρχει μόνο στο *Tractatus* του Wittgenstein ως παράδειγμα απαξίωσης της θεωρητικής σκέψης, αν και χαρακτηρίζεται «κατά τα άλλα πρώτης τάξεως». Στο ίδιο, 41-42

³⁰⁷ Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι όροι “Voraussicht” και “Voraussage”. Και οι δυο θα μπορούσαν αποδοθούν τόσο ως «πρόγνωση» όσο και ως «πρόβλεψη», η χρήση τους ωστόσο στο κείμενο αντιστοιχεί σε σαφώς διαφορετικούς τύπους κρίσεων: Ο πρώτος αναφέρεται σε «αφηρημένους τύπους» ενώ ο δεύτερος σε «συγκεκριμένες συνθήκες και γεγονότα». Όπως εξηγεί ο Horkheimer, ακολουθεί τη διάκριση του Duprat ανάμεσα στους αντίστοιχους γαλλικούς όρους *prévision* και *prédiction*. Κατά σύμβαση, αποδίδω τον πρώτο όρο ως «πρόγνωση» και το δεύτερο ως «πρόβλεψη».

συγκεκριμένα στο ζήτημα του κατά πόσο η δυνατότητα μιας θεωρίας να παρέχει επιτυχείς προβλέψεις αποτελεί κριτήριο επιστημονικότητάς της. Μέσα στο ασταθές και δυσοίωνο κοινωνικό περιβάλλον της εποχής, το φιλελεύθερο όραμα της εξελικτικής προόδου εμφάνιζε πολλαπλασιαζόμενα ρήγματα επιτείνοντας αντίστοιχα την αίσθηση αδυναμίας των κοινωνικών θεωριών να προσεγγίσουν ικανοποιητικά το αντικείμενό τους. Οι εκλεπτυσμένες θεωρητικές κατασκευές της κοινωνιολογίας και της πολιτικής οικονομίας δύσκολα θα μπορούσαν να κριθούν ως επιτυχημένες, ακόμα και σε σύγκριση με τον κοινό νου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον αυξανόμενο σκεπτικισμό που εκφραζόταν στην τάση περιορισμού της αξίωσης των επιστημών να διατυπώνουν κρίσεις γύρω από τη μελλοντική εξέλιξη των κοινωνικών συστημάτων³⁰⁸. Ο περιορισμός, αντίστοιχα, της αποστολής της κοινωνιολογίας στη νοητική οργάνωση των φαινομένων του παρελθόντος, την έφερνε σε μειονεκτική θέση έναντι των φυσικών επιστημών, των οποίων οι προβλεπτικές δυνατότητες αποτελούσαν μέτρο σύγκρισης για τα υπόλοιπα πεδία. Ας θυμηθούμε εδώ, παρενθετικά, ότι η δυνατότητα διατύπωσης επιτυχών προβλέψεων ήταν, κατά τον Neurath, ένα από τα δυο κριτήρια επιστημονικότητας μιας θεωρίας, κάτι που αποτελούσε ουσιαστικά άλυτο πρόβλημα στη θεμελίωση της επιστημονικότητας του μαρξισμού.

Σύμφωνα με τον Horkheimer, η παραπάνω εικόνα είναι υπερβολικά απαισιόδοξη και αδικεί τις προσπάθειες στο πεδίο της κοινωνιολογίας³⁰⁹. Δεν καταφεύγει ωστόσο στην υποβάθμιση της αξίας των επιστημονικών προγνώσεων, προσπαθώντας κατά έναν τέτοιο τρόπο να υποστηρίξει ότι η δεδομένη κατάσταση των κοινωνικών επιστημών είναι ικανοποιητική. (Ο ίδιος άλλωστε, όπως έχουμε δει προηγουμένως, μιλούσε για κρίση στο εσωτερικό της επιστήμης εννοώντας πρωτίστως την κοινωνική.) Η προοπτική του ωστόσο, επισημαίνοντας τη διαλεκτική αλληλεπίδραση ανάμεσα στον κοινωνικό ερευνητή και το αντικείμενό του, τροποποιεί το ίδιο το περιεχόμενο της έννοιας της πρόβλεψης, που εμπλουτίζεται πλέον με τη διάσταση του ενεργού καθορισμού του μέλλοντος. Αναγνωρίζοντας το προφανές γεγονός ότι οι φυσικές επιστήμες διαφέρουν ουσιαστικά από τις

³⁰⁸ Voraussage, 150-151

³⁰⁹ Ό.π. 150

κοινωνικές κατά το ότι τα αντικείμενα των πρώτων συμπεριφέρονται με τρόπο που είναι ανεξάρτητος από τη θέλησή μας ενώ των δεύτερων όχι, ο Horkheimer υποστηρίζει ότι εξ' αιτίας ακριβώς αυτής της διαφοράς οι δυνατότητες πρόβλεψης θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερες όταν έχουμε να κάνουμε με κοινωνικά συστήματα από ότι με την εξωανθρώπινη φύση. Η επέκταση όμως της προοπτικής των φυσικών επιστημών στην έρευνα του κοινωνικού πεδίου, μας οδηγεί σε μια προσέγγιση του αντικειμένου που πέρα από εσφαλμένη είναι και άκαρπη. Ο κοινωνιολόγος αντιμετωπίζει τα κοινωνικά φαινόμενα ως απόμακρα. Ενώ στην πραγματικότητα οι διεργασίες που εξετάζει επιτελούνται μέσα από τη δράση των ανθρώπων, αυτές καταλήγουν να μοιάζουν περισσότερο με τις λειτουργίες ενός φυσικού μηχανισμού. Παρά, επομένως, το γεγονός ότι ο ερευνητής αισθάνεται πως οι διεργασίες αυτές τον αφορούν και πως ο ίδιος εμπλέκεται σε αυτές, περιορίζεται στο να αποδέχεται τα γεγονότα ως παρατηρητής, να καταγράφει, να περιγράφει και, όταν είναι δυνατό, να εξηγεί³¹⁰. Τα γεγονότα αποκτούν έναν μοιραίο χαρακτήρα. Πόλεμοι, οικονομικές κρίσεις και επαναστάσεις εμφανίζονται ως φυσικά συμβάντα, εξ' ίσου ανεξάρτητα από τους ανθρώπους με τους σεισμούς τις καταιγίδες και τις επιδημίες.

Η παραπάνω κατάσταση δεν είναι αποκλειστικά αποτέλεσμα μιας εσφαλμένης ερευνητικής προσέγγισης που θα μπορούσε να αντιστραφεί καθαρά νοητικά. Αντικατοπτρίζει, σε έναν βαθμό, την κατάσταση του ίδιου του αντικειμένου της έρευνας – όσο βέβαια μας επιτρέπεται να μιλάμε για ιδιότητες του αντικειμένου, αφού αυτές, κατά τον Horkheimer, συνπροσδιορίζονται από υποκειμενικούς παράγοντες. Το κατά πόσο μπορούμε να μιλάμε για ενεργό καθορισμό του μέλλοντος της κοινωνικής εξέλιξης, εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο η εξέλιξη αυτή μπορεί να είναι προϊόν της ελεύθερης ανθρώπινης δράσης. Η επικράτηση όμως των τυφλών ανταγωνιστικών δυνάμεων, διαχωρίζει την πρόγνωση από τον ενεργό καθορισμό της κοινωνικής πραγματικότητας, η εξέλιξη της οποίας φαίνεται κατά τον τρόπο αυτό να καθορίζεται από παράγοντες που βρίσκονται έξω εμάς, αντίστοιχους με αυτούς που καθορίζουν τη λειτουργία φυσικών μηχανισμών³¹¹.

³¹⁰ Ό.π. 155

³¹¹ Ό.π.

Στην περίπτωση που η επιστήμη έχει σα στόχο την περιγραφή τέτοιου είδους μηχανισμών, η περιγραφή αυτή ενοποιεί τις χρονικές διαστάσεις παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος, βασιζόμενη στο δόγμα της σταθερότητας των φυσικών νόμων³¹². Η ανεπάρκεια της κοινωνικής επιστήμης, που συνίσταται στον περιορισμό των περιγραφών της στο παρελθόν και το παρόν, δεν είναι δυνατό να ξεπεραστεί με βάση τον προσανατολισμό της οξύνοιας των ερευνητών προς την ανακάλυψη αντίστοιχων νόμων που διέπουν μια υποτιθέμενη ομοιόμορφη συμπεριφορά των κοινωνικών συστημάτων. Μια προσέγγιση αυτού του είδους οδηγεί τελικά στην αναζήτηση των σταθερών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, σε μια «ανιστορική διαπραγμάτευση του προβλήματος των προβλέψεων» που «προϋποθέτει μια στατική σχέση ανάμεσα στην επιστήμη και το αντικείμενό της, στη συγκεκριμένη περίπτωση ανάμεσα στην κοινωνιολογική θεωρία και τις κοινωνικές διαδικασίες»³¹³. Βασιζόμενοι τότε σε αυτήν την προϋπόθεση, υποστασιοποιούμε ως αμετάβλητο αυτό που διαπιστώνεται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας ενώ, ως εξαρτημένο από αυτήν, είναι στην πραγματικότητα ριζικά μεταβλητό³¹⁴.

Συνδέοντας τους στόχους της επιστήμης με τη διατύπωση υπαρκτικών κρίσεων³¹⁵, είναι σαφές ότι ο Horkheimer θεωρεί ουσιωδώς ανεπαρκή μια επιστήμη που δε στρέφεται προς το μέλλον. Αυτή όμως η δυνατότητα δε μπορεί να αποτελέσει ένα κατοχυρωμένο, κατά κάποιο τρόπο, χαρακτηριστικό της θεωρίας που θα εξασφαλίζει την επιτυχία της εφαρμογής της στην πράξη.

Η κατεύθυνση και το περιεχόμενο της δραστηριότητας, μαζί με την επιτυχία της, σχετίζονται στενότερα με τη θεωρία τους για τις ιστορικά προοδευτικές

³¹² Το δόγμα αυτό, που αποτελεί, κατά τον Horkheimer, μια από τις ειδικές μεταφυσικές θέσεις του θετικισμού (Materialism, 40), εμφανίζεται ως συμπέρασμα επαγωγικού συλλογισμού ενώ στην πραγματικότητα προϋποτίθεται ως δεδομένο (Απαρχές, 12-13).

³¹³ Voraussage, 151

³¹⁴ Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η απολυτοποίηση του οικονομικού εγωισμού από τους φιλελεύθερους οικονομολόγους. Βλ. Ψυχολογία, 205

³¹⁵ Voraussage, 152

δυνάμεις από ότι στην περίπτωση των εκπροσώπων της θεωρίας των τυφλών δυνάμεων. Τα επιχειρήματα των τελευταίων σχετίζονται με την ανάδυση των δυνάμεων αυτών ως μηχανιστικής βοήθειας, και ο λόγος τους συμπληρώνει τη φανερή ή κρυφή δύναμη με πανουργία και δολιότητα, ακόμα και όταν ο ήχος των λέξεων μοιάζει με την αλήθεια. [...] Η έννοια της επιβεβαίωσης ως κριτήριο της αλήθειας δεν πρέπει να ερμηνεύεται τόσο απλά. Η αλήθεια αποτελεί έναν προωθητικό παράγοντα προς τη σωστή πρακτική. Αλλά όποιος την ταυτίζει άμεσα με την επιτυχία περνά πάνω από την ιστορία και γίνεται απολογητής της πραγματικότητας που κυριαρχεί σε κάθε δεδομένη εποχή. Παρανοώντας την αμετακίνητη διαφορά μεταξύ έννοιας και πραγματικότητας, επιστρέφει στον ιδεαλισμό, τον πνευματισμό και το μυστικισμό.

Μπορεί κανείς να βρει στη μαρξιστική φιλολογία διατυπώσεις που βρίσκονται κοντά στο πραγματιστικό δόγμα. Ο Max Adler γράφει: «Η θεωρία μετατρέπεται άμεσα σε πράξη διότι, όπως μας έχει διδάξει ο μαρξισμός να κατανοούμε, τίποτα δεν είναι ορθό εάν δεν εφαρμόζεται αποτελεσματικά στην πράξη· η θεωρία δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ανακεφαλαίωση της ίδιας της πράξης». Σχετικά με την ταύτιση θεωρίας και πράξης, ωστόσο, η διαφορά τους δεν πρέπει να λησμονείται.³¹⁶

Στο απόσπασμα αυτό εντοπίζουμε στοιχεία που μας δίνουν την ευκαιρία να κατανοήσουμε καλύτερα το πώς ο Horkheimer αντιλαμβάνεται το διανοητικό περιβάλλον της εποχής, ιδιαίτερα σχέση με εκδοχές του μαρξισμού που ο ίδιος εκλαμβάνει ως θετικιστικές ή οι ίδιες αυτοχαρακτηρίζονται ως τέτοιες.

Ο Max Adler, μαθητής του πρώτου διευθυντή του IKE Carl Grünberg, υπήρξε εξέχουσα προσωπικότητα του ρεύματος που αποκαλούμε «αυστρο-μαρξισμό»³¹⁷ και του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Αυστρίας, ενώ είχε στενές σχέσεις με τον σύλλογο “Ernst Mach”, πρόδρομο του ΚτΒ. Προωθώντας μια νεοκαντιανή εκδοχή του μαρξισμού, έγραφε το 1913: «Στο έργο του Marx βλέπω μόνο μια μορφή θετικισμού της φυσικής επιστήμης, λίγο έως πολύ κατά τρόπο παρόμοιο με

³¹⁶ Truth, 199-200

³¹⁷ Ο όρος επινοήθηκε από τον αμερικανό σοσιαλιστή Louis Boudin, που διατηρούσε επαφές με το συγκεκριμένο κύκλο διανοουμένων (Sheehan, 83).

αυτόν του Ernst Mach.»³¹⁸ Για τον Adler, ο μαρξισμός ήταν μια εμπειρικά ελεγχόμενη θεωρία, της οποίας το αντικείμενο – η εντός κοινωνίας ανθρωπότητα – διέπεται από νόμους παρόμοιους με αυτούς της φύσης, των οποίων η λειτουργία εξαρτάται από την εκούσια και αξιακά προσανατολισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα³¹⁹. Παρά το ότι απέρριπτε μια καθαρά νατουραλιστική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, θεωρούσε ότι η αιτιότητα αποτελεί το μεθοδολογικό θεμέλιο κάθε εμπειρικής επιστήμης, άρα και της κοινωνιολογίας³²⁰.

Θα αποτελούσε αρκετά παραπλανητική απλούστευση η αντιμετώπιση του αυστρο-μαρξισμού ως ενιαίου και απολύτως ομοιογενούς διανοητικού ρεύματος. Παρ' όλες όμως τις εσωτερικές διαφωνίες, η κατεύθυνση που κυριαρχούσε αντικατοπτρίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στις σκέψεις του Adler³²¹. Η διερεύνηση των λιγότερο ή περισσότερο λεπτών αυτών διαφοροποιήσεων θα απαιτούσε τη συγγραφή μιας ξεχωριστής μελέτης· μπορούμε ωστόσο να αναφέρουμε επί τροχάδην ότι κύρια χαρακτηριστικά του ήταν ο νεοκαντιανισμός, η αναφορά στον Mach και η καταγωγή από τη μήτρα της Δεύτερης Διεθνούς³²². Η επισήμανση της καταγωγής αυτής δε διευκρινίζει περαιτέρω το θεωρητικό στίγμα του εν λόγω ρεύματος, καθώς η ποικιλομορφία των εκδοχών του μαρξισμού που αναπτύχθηκαν εντός της Δεύτερης Διεθνούς, πολλές φορές ακολουθώντας ξεχωριστές πορείες προϊόντος του χρόνου, ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη ποικιλομορφία των θέσεων που εγγράφονται στον αυστρο-μαρξισμό. Αποκτά ωστόσο σημασία στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης του θέματός μας, σε συνδυασμό με την κριτική τοποθέτηση του Korsch απέναντι σε αυτό που ο ίδιος αποκαλούσε «μαρξισμό της Β' Διεθνούς»³²³. Αναφερόμενος σε έναν άλλο επιφανή

³¹⁸ Αναφέρεται στο Bottomore and Goode (eds), 11

³¹⁹ Bottomore, 258

³²⁰ Adler 1927, 71

³²¹ Sheehan, 87

³²² Περισσότερα για τον αυστρο-μαρξισμό στο Sheehan (κεφάλαιο 2) και ιδιαίτερα στο Bottomore and Goode (eds)

³²³ Korsch 1923. Το *Μαρξισμός και Φιλοσοφία* δέχτηκε σφοδρές επικρίσεις τόσο από τους σοσιαλδημοκράτες όσο και από το ΚΚΣΕ. Όπως ο ίδιος ο Korsch αναφέρει σε μια απάντησή προς τους επικριτές του, μεταξύ των επικρίσεων που δέχτηκε ήταν ότι «έννοιες όπως ο «μαρξισμός της Β'

εκπρόσωπο του αυστρο-μαρξισμού, γράφει ότι «Κατά τον Χίλφερντιγκ [Hilferding] ο μαρξισμός είναι μια θεωρία η οποία είναι «επιστημονική, αντικειμενική και αδέσμευτη επιστήμη χωρίς αξιολογικές κρίσεις». [...] «είναι η επιστήμη του προλεταριάτου και ο αντίπαλος της αστικής οικονομίας, ενώ κατά τα άλλα εξακολουθεί σταθερά όπως κάθε επιστήμη, να οδηγεί σε συμπεράσματα αντικειμενικού και καθολικού κύρους». Έτσι η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, που στην ουσία της κατά τον Μαρξ και τον Ένγκελς ήταν η υλιστική διαλεκτική, στους επιγόνους τους μεταμορφώνεται σε κάτι εντελώς μη-διαλεκτικό [...].³²⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο η γερμανική σοσιαλδημοκρατία όσο και οι σοβιετικοί «μαρξιστές – λενινιστές» καταδίκασαν μαζί με τις απόψεις του Korsch και τις αντίστοιχες του Lukacs³²⁵. Η διερεύνηση των λεπτομερειών αυτών των αντιπαράθεσεων είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα· για να επιστρέψουμε όμως στο ζήτημα που μας απασχολεί, αυτό που έχει σημασία είναι το γεγονός ότι ανιχνεύεται σαφώς μια παράδοση κριτικής στις θετικιστικές εκδοχές του μαρξισμού αρκετά πριν αυτή διατυπωθεί από τον Horkheimer, ανεξάρτητα από το εάν αυτή βασίζεται σε εν πολλοίς αυθαίρετες εξισώσεις και παρανοήσεις. Όπως έχει ήδη επισημανθεί³²⁶, η

Διεθνούς» θολώνονται από μian υπερβολικά αφηρημένη και σχηματοποιημένη προβληματική». (Korsch 1930, 79) Η κριτική αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, σε έναν βαθμό δικαιολογημένη, καθώς η χρήση της συγκεκριμένης έννοιας τείνει να εξισώσει θέσεις που παρουσιάζουν μεγαλύτερες ή μικρότερες μεταξύ τους διαφορές (βλ. Sheehan, κεφάλαιο 2, για μια σκιαγράφηση αυτής της ποικιλομορφίας. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο, παρά το ότι έχει τον τίτλο *The New Generation: The Marxism of the Second International*, εκθέτει ένα πλήθος λίγο έως πολύ διαφορετικών εκδοχών του μαρξισμού, μερικές φορές εκλεκτικιστικού χαρακτήρα, που συχνά και καθόλου απροσδόκητα εμπλέκονταν σε οξείες μεταξύ τους διαμάχες.) Για μια σύντομη αναφορά στο πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε η αντιθετικιστική κριτική του Korsch, βλ. Hobsbaum 2008, 172-179. Αξίζει επίσης να αναφέρουμε, προκειμένου να έχουμε καλύτερη αντίληψη του κλίματος μέσα στο οποίο εξελίσσονταν οι διαμάχες στις οποίες αναφερόμαστε, ότι ο Korsch, παρά το ότι θεωρητικά βρισκόταν πολύ κοντά στις απόψεις του Horkheimer, διατηρούσε άριστες σχέσεις με τα αριστερά μέλη του ΚτΒ. Προτίμησε λοιπόν να μείνει αμέτοχος στη σύγκρουση του Horkheimer με τους θετικιστές ακόμα και όταν ο τελευταίος του ζήτησε να πάρει θέση (Lüscher 1979, 190).

³²⁴ Korsch 1923, 39-40

³²⁵ Για μια ανασυγκρότηση της καταδίκης του «δυτικού μαρξισμού» από την πλευρά των σοβιετικών βλ. Merleau-Ponty, 66-79.

³²⁶ Rush, 22-23

αντιπαράθεση ανάμεσα στη ΣτΦ και τον ΚτΒ θα μπορούσε να αναδιατυπωθεί ως εξελισσόμενη ανάμεσα σε διαφορετικές εκδοχές μαρξισμού – του εγγελιανού και του «επιστημονικού» των αυστρο-μαρξιστών. Με βάση το χρόνο δημοσίευσης από τους Lukacs και Korsch των κειμένων που θίγουν το ζήτημα του φιλοσοφικού περιεχομένου του μαρξισμού, θα τοποθετούσαμε την έναρξη αυτής της αντιπαράθεσης στο 1923 και όχι στο 1937. Οι θέσεις δηλαδή του Horkheimer στην ΝΕΕΜ δεν είναι εντελώς καινοφανείς, παρά τις όποιες διαφορές εντοπίζονται σε σχέση με τους προηγούμενους.

Ο ερευνητής που είναι στοιχειωδώς εξοικειωμένος με την κριτική του Horkheimer ενάντια στο θετικισμό, εντοπίζει στο απόσπασμα που παρατίθεται παραπάνω ένα ζήτημα που του είναι αρκετά γνώριμο: αυτό της σχέσης ανάμεσα στο θετικισμό και τον πραγματισμό. Το πρόβλημα της διάκρισης ανάμεσα σε θετικισμό, εμπειρισμό, λογικό θετικισμό, πραγματισμό, και γενικότερα οποιοδήποτε φιλοσοφικό ρεύμα απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην επιστημονική μέθοδο και τα εμπειρικά δεδομένα, αποτελεί κοινό τόπο³²⁷. Δε γνωρίζουμε εάν ο Horkheimer ήταν γνώστης των επαφών ανάμεσα στον Neurath και τον Dewey, που είχαν ξεκινήσει την ίδια περίπου εποχή που γράφτηκε το παραπάνω απόσπασμα³²⁸. Οι προσπάθειές του να καταδείξει τις ομοιότητες ανάμεσα στο θετικισμό και τον πραγματισμό και το θετικισμό δε γίνονται εμφανείς κατά συστηματικό τρόπο παρά μόνο μετά τον πόλεμο³²⁹, παρατηρούμε ωστόσο ότι η συνάφεια επισημαίνεται πριν ακόμα οξυνθεί

³²⁷ Ενδεικτικά, Jay 2009, 48, 62

³²⁸ Για μια περιγραφή της πορείας αυτών των επαφών, Reisch 2005, 83-95. Το τελικό αποτέλεσμα της προσέγγισης ήταν η συμμετοχή του Dewey στη σειρά της *International Encyclopedia of Unified Science* με τη μονογραφία *Theory of Valuation*. Το 1935 ωστόσο, οπότε και δημοσιεύθηκε το κείμενο του Horkheimer από το οποίο προέρχεται το απόσπασμα που παρατίθεται, ο Dewey αντιμετώπιζε μάλλον αδιάφορα τις προσπάθειες προσέγγισης από την πλευρά του Neurath.

³²⁹ Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Ο θετικισμός και ο πραγματισμός ταυτίζουν τη φιλοσοφία με τον επιστημονισμό. Γι αυτόν το λόγο ο πραγματισμός, στο παρόν πλαίσιο, θεωρείται γνήσια έκφραση της θετικιστικής προσέγγισης. Οι δυο φιλοσοφίες διαφέρουν μόνο κατά το ότι ο πρώτος θετικισμός επαγγελλόταν τον φαινομεναλισμό, δηλ. τον σενσουαλιστικό ιδεαλισμό.» *Η Έκλειψη του Λόγου*, 236 (υποσημείωση 29)

η επίθεση στους νεοθετικιστές, και μάλιστα αναφορικά με την περίπτωση ενός μαρξιστή όπως ο Adler.

Η σύνδεση του θετικισμού (ή του πραγματισμού, κατά την λιγότερο ή περισσότερο συγκεχυμένη χρήση των όρων κατά τον τρόπο που περιγράφεται παραπάνω) με τη δεισιδαιμονία, τον πνευματισμό και το μυστικισμό, όχι απλώς δεν είναι κολακευτική αλλά αποτελεί βαρύτατη κατηγορία για οποιονδήποτε εκπρόσωπο της «επιστημονικής κοσμοαντίληψης». Υποτίθεται ότι η κοινωνικοπολιτική βαρύτητα αυτού του φιλοσοφικού προγράμματος εντοπιζόταν ακριβώς στην επαγγελλόμενη χειραφέτηση από τα ανορθολογικά απομεινάρια της προ-επιστημονικής σκέψης. Πρόκειται ωστόσο και πάλι για μια κατηγορία που έχει ήδη διατυπωθεί από τη μεριά του Horkheimer αρκετά νωρίτερα:

Υποστηρίζοντας [...] το δόγμα του απαραίτητου περιορισμού της γνώσης σε εμφανίσεις ή μάλλον υποβαθμίζοντας το γνωστό κόσμο απλώς σε μια προς τα έξω εμφάνιση, ο θετικισμός συμφιλιώνεται, κατ' αρχήν, με κάθε είδος δεισιδαιμονίας. Αφαιρεί τη σοβαρότητα από τη θεωρία αφού η τελευταία πρέπει να αποδειχτεί στην πράξη.³³⁰

Η σωστή φιλοσοφία, λέει ο Comte, αφήνει στην άκρη τα απαραίτητως μη επιλύσιμα προβλήματα αλλά κατά αυτόν τον τρόπο παραμένει πιο αμερόληπτη και ανεκτική από τους αντιπάλους της. Διερευνά τους παράγοντες που αποτέλεσαν προϋποθέσεις της διάρκειας και της παρακμής προηγούμενων συστημάτων πίστης «χωρίς ποτέ να εμπλέκεται σε οποιαδήποτε απόλυτη απόρριψη...». Με αυτό τον τρόπο είναι ακριβοδίκαιη όχι μόνο απέναντι στα διάφορα μονοθεϊστικά συστήματα πέρα από αυτό που σήμερα πεθαίνει μεταξύ μας, αλλά επίσης απέναντι σε πολυθεϊστικές ή ακόμα σε φετιχιστικές δοξασίες, συσχετίζοντάς τις όμως πάντοτε με την αντίστοιχη φάση της βασικής εξελικτικής διαδικασίας»[A. Comte]

[...]

[Για τον υλισμό] η σκέψη αναγνωρίζεται ως περατή, αλλά δεν αφήνει στην άκρη πεδία στα οποία δε μπορεί να εφαρμοστεί η σκέψη. Η άποψη αυτή των θετικιστών αποτελεί η ίδια στην πραγματικότητα μια αντίφαση. Το ότι δε

³³⁰ Materialism, 38

γνωρίζουμε τα πάντα δε σημαίνει ότι όλα εκείνα που γνωρίζουμε είναι επουσιώδη ενώ όσα δε γνωρίζουμε είναι τα ουσιώδη. Οι σφαλερές αυτές κρίσεις, με βάση τις οποίες ο θετικισμός έχει συνειδητά συμφιλιωθεί με τη δεισιδαιμονία και έχει κηρύξει πόλεμο ενάντια στον υλισμό, μας επιτρέπουν να δούμε ότι η απαξίωση της θεωρητικής σκέψης από τον Bergson και η ανάδυση της σύγχρονης ενορατικής μεταφυσικής είναι αποτέλεσμα της θετικιστικής φιλοσοφίας.³³¹

Διαπιστώνουμε επομένως ότι ήδη από το 1933 ο Horkheimer είχε διατυπώσει θέσεις έντονα επικριτικές, αμφισβητώντας τις χειραφετητικές δυνατότητες του θετικισμού. Με δεδομένη την αντίληψή του γύρω από το πρόβλημα της αλήθειας, η αμεροληψία – που παραπέμπει ουσιαστικά στην αναζήτηση κριτηρίων έξω από τους ιστορικούς προσδιορισμούς – δεν είναι απλώς απατηλή ως ιδιότητα των κρίσεών μας αλλά περιορίζει την άσκηση της κριτικής μας σκέψης κατά τρόπο που την καθιστά ανίκανη να αποκαλύψει τον πυρήνα της κοινωνικής πραγματικότητας και, τελικά, να παίξει τον ουσιαστικό της ρόλο που δεν είναι άλλος από την άρση της επικρατούσας αδικίας. Η ανεκτικότητα απέναντι στους ισχυρισμούς περί βιωμάτων του υπεραισθητού, που κατά τον Comte αποτελεί αρετή του θετικισμού, φέρνει τους εκπροσώπους του τελευταίου σε επίπεδο κατανόησης των προβλημάτων της κοινωνικής ζωής αντίστοιχο με αυτών των πλέον καθυστερημένων ομάδων, παρά το ότι αυτοί έχουν αναπτύξει ιδιαίτερα υψηλές ικανότητες σε εξειδικευμένους τομείς³³². Αυτό είναι, κατά τον Horkheimer, ένα από τα συμπτώματα του τέλους της εποχής του φιλελευθερισμού, που συνοδεύεται από την αντίστοιχη παρακμή μορφών σκέψης. Η «θεωρία των τυφλών δυνάμεων», που αναφέρεται παραπάνω ως βάση εξήγησης της κοινωνικής πραγματικότητας, αποτελεί ένα τέτοιο χαρακτηριστικό σύμπτωμα³³³. Μέσα σε ένα κοινωνικό

³³¹ Ό.π. 39

³³² Truth, 181

³³³ «Κατά την περίοδο του φιλελευθερισμού, και σίγουρα σε αυτή που ακολούθησε επίσης, οι κοινωνία και οι θεσμοί της, το σύνολο της πολιτισμικής ζωής, φαινομενικά μόνο κυβερνώνταν από ανθρώπινα όντα. Φαντάζονταν ότι οι ίδιοι έπαιρναν τις σημαντικές αποφάσεις – είτε στους κοινωνικούς τους εγχειρήματα, στα κοινοβούλια, είτε στο πρόσωπο των πολιτικών τους ηγετών – ενώ η σφαίρα εκείνη ακριβώς που καθορίζει την πορεία της ιστορίας, δηλαδή η οικονομική σφαίρα, αποσύρθηκε από κάθε ορθολογικό έλεγχο. Οι αναγκαιότητες που προέκυπταν από αυτή, τα

περιβάλλον αυξανόμενης επισφάλειας, ο θετικισμός αποτελούσε για τον Horkheimer μια τάση προσκόλλησης σε ιδεαλιστικές-μεταφυσικές θέσεις. Αυτό, κατά τον ίδιο, γίνεται έκδηλο στην προσπάθεια των θετικιστών να αναζητήσουν μια ψευδαίσθηση ασφάλειας στη λειτουργία ενός μηχανισμού που καθορίζεται από τις δυνάμεις αυτές, επιστρέφοντας έτσι στο δόγμα της πανουργίας του Λόγου. Με δεδομένη τη συγκεχυμένη χρήση του όρου «θετικισμός», θα έτεινε κανείς να πιστέψει ότι ο Horkheimer διατυπώνει μια αρκετά άδικη κριτική ενάντια στους εκπροσώπους του ΚτΒ, που σε όλους τους τόνους διεκήρυσσαν την αντιμεταφυσική διάσταση του εγχειρήματός τους. Ο ίδιος ο Neurath ωστόσο είναι εκείνος που μας παρέχει τις ενδείξεις συμβιβασμού του θετικισμού με τον ιδεαλισμό:

Για τους Marx και Engels, το σοσιαλιστικό σύστημα, προετοιμασμένο από την ταυτόχρονη ενδυνάμωση του προλεταριάτου και τη συγκέντρωση της διαδικασίας παραγωγής, συνάγεται από την ιστορία και μόνο· εκείνοι που εργάζονται γι αυτό ως ένα ιδανικό και αναζητούν στον κόσμο τάσεις προσανατολισμένες σε στόχους, θα έλεγαν ότι υπό μια έννοια οι επιχειρηματίες εξαπατώνται, ότι είναι «κομμάτι εκείνης της δύναμης που πάντα θα έκανε το Κακό, και πάντα κάνει το Καλό» (Μεφιστοφελής στον *Faust* του Goethe). Από υπαινιγμούς όπως αυτός, βλέπει κανείς ήδη το πώς οι εγγελιονοί συλλογισμοί δεν είναι ακατάλληλοι για την περιγραφή μεγάλης κλίμακας κοινωνικών αλλαγών, το πώς μπορεί κανείς να διατηρήσει την ευρεία τους εμβέλεια χωρίς περαιτέρω χρήση μεταφυσικών εκφράσεων.³³⁴

αυθεντικά ζητήματα της ανθρώπινης επιβίωσης, ενεργούσαν επομένως τυφλά – που σημαίνει, με την περιττή ανάπτυξη κοινωνικής στέρησης, πολέμων και οπισθοδρόμησης σε βάρβαρες κοινωνικές συνθήκες. Επειδή η ανθρώπινη παραγωγική διαδικασία στερείται κάθε αληθινής οργάνωσης ή ελέγχου παρ' όλα τα μονοπώλια – στην πραγματικότητα επειδή, ως απομονωμένες προσπάθειες οργάνωσης, τα σύγχρονα μονοπώλια πολλαπλασιάζουν τη γενική αποδιοργάνωση – το σύνολο της κοινωνικής ζωής, που τελικά εξαρτάται από οικονομικούς παράγοντες, έχει αποτραβηχτεί από την ανθρώπινη βούληση. Αντιμετωπίζει τα άτομα ως μια ξένη δύναμη της μοίρας, ως φύση. Πάντως, η τύχη και ο θάνατος κυριαρχούν έναντι της ζωής, ακριβώς στο βαθμό που τα ενσυνείδητα όντα καθορίζονται από την τυφλή φύση, και στο βαθμό που το πεδίο της ελευθερίας περιορίζεται από αυτό της αναγκαιότητας.» Rationalism, 251.

³³⁴ ES 348

Η αποτύπωση των κριτικών θέσεων του Horkheimer έναντι του θετικισμού μέχρι το 1936 θα μπορούσε να είναι ακόμα εκτενέστερη. Θεωρώ ωστόσο πως κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε επανάληψη των ίδιων θέσεων υπό διαφορετική διατύπωση – πράγμα που δεν έχω αποφύγει εντελώς, ήδη μέχρι τώρα – και ότι έχουν ήδη εκτεθεί τα κύρια σημεία της, ιδιαίτερα εκείνα που επανέρχονται στο προσκήνιο κατά την όξυνση της αντιπαράθεσης με τον ΚτΒ. Ανακεφαλαιώνοντας, μπορεί να τονιστεί ότι η κριτική στάση του Horkheimer απέναντι στο θετικισμό ανιχνεύεται ευκρινώς τουλάχιστον από το 1933 και μετά, περιλαμβάνοντας μάλιστα αρκετά απαξιωτικές διατυπώσεις αναφορικά τόσο με το επίπεδο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας όσο και με τις δυνατότητες παρέμβασης επ’ αυτής από την πλευρά των θετικιστών. Η διάκριση ανάμεσα σε παλαιότερο και νεότερο θετικισμό εμφανίζεται ως μάλλον επουσιώδης, ενώ από την κριτική δεν εξαιρούνται οι εμπειριοκριτικιστές, παρά το ότι η επίθεση εναντίον τους από την πλευρά του Lenin κρίνεται σε μεγάλο βαθμό άδικη και όχι ιδιαίτερα επεξεργασμένη. Ο Horkheimer δε βάζει ενάντια μόνο στις συνέπειες των θεωριών αυτών αλλά υποσκάπτει τα ίδια τους τα επιστημολογικά θεμέλια, θίγοντας κατά κύριο λόγο το ζήτημα της ιστορικότητας της γνώσης. Η απουσία μιας γνωσιοθεωρητικής κριτικής θα ήταν παράδοξη, καθώς η ορθότητα της θεωρίας ελέγχεται μέσα από τις κοινωνικές της συνέπειες, κατά τον τρόπο που περιγράφηκε προηγουμένως. Επιπρόσθετα, η ιδιότητα του μαρξιστή ή η αναγνώριση των καλών του προθέσεων δεν αποτέλεσε λόγο επαρκή ώστε να μην επισημανθούν οι αρνητικές προεκτάσεις των θεωρητικών του θέσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

[...] διάβασα το άρθρο σας. Αρχικά έμεινα άφωνος από το σοκ. Έπειτα το ξαναδιάβασα άλλη μια φορά. Τότε πράγματι είδα το πώς καταφέρετε τις ροπαλιές σα να ήταν τρυφερή παρηγοριά. Αυτό όμως δεν αλλάζει τίποτα σε σχέση με το ότι υπολανθάνουν πολλές σοβαρές παρανοήσεις³³⁵.

Αυτή ήταν η πρώτη αντίδραση του Neurath απέναντι στο κείμενο του Horkheimer με τίτλο *Η Νεώτερη Επίθεση κατά της Μεταφυσικής*, που δημοσιεύτηκε στο πρώτο τεύχος του ZfS για το 1937. Προς το τέλος της ίδιας χρονιάς, και ενώ είχε ήδη δημοσιευτεί το *Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία*, ο Neurath επιχείρησε να δώσει απάντηση στην κριτική του Horkheimer, με το κείμενο *Ενοποιημένη Επιστήμη και Λογικός Εμπειρισμός. Μια απάντηση* (Einheitswissenschaft und Logischer Empirismus. Eine Erwiderung). Ο Horkheimer αρνήθηκε να δημοσιεύσει την απάντηση στο ZfS και οι 24 δακτυλόγραφες σελίδες της, με πολλές χειρόγραφες διορθώσεις, βρίσκονται στο Noord-Hollands Archief. Παρά το γεγονός ότι τμήματά της περιέχονται σε άρθρα και μελέτες που έχουν σαν αντικείμενο την αντιπαράθεση που μας απασχολεί³³⁶, το πλήρες κείμενο παραμένει αδημοσίευτο. Εάν είναι πράγματι ενδιαφέρον να διατρέξουμε διεξοδικά την επιχειρηματολογία που εκτίθεται στην απάντηση του Neurath, αυτό δεν οφείλεται μόνο στην ανάγκη της παρούσας διατριβής να χαρακτηριστεί πρωτότυπη. Αποτελεί μια πρόσφορη βάση ανασυγκρότησης των αντιλήψεών του γύρω από τα ζητήματα που θίγει η κριτική του Horkheimer καθώς πρόκειται για ένα κείμενο που γράφτηκε με σκοπό να δημοσιευτεί, να αποτελέσει δηλαδή μέρος δημόσιου διαλόγου, ανεξάρτητα από το ότι αυτό δε συνέβη ποτέ. Κατά τρόπο μάλλον παράδοξο, οι περισσότεροι μελετητές που κρίνουν ως άδικη την επίθεση του Horkheimer προσπαθούν να συγκροτήσουν την υπεράσπιση του Neurath κυρίως μέσα από παραπομπές σε άλλα κείμενά του και όχι σε αυτό που γράφτηκε ειδικά για αυτόν το σκοπό. Η τακτική αυτή δεν είναι εντελώς αδικαιολόγητη, καθώς, όπως θα διαπιστώσουμε στην πορεία, ο Neurath σε ορισμένες περιπτώσεις αυτολογокρίνεται. Είναι όμως επίσης λογικό να δούμε τι

³³⁵ Neurath an Horkheimer, 21.06.1937

³³⁶ Dahms 166-172, O' Neill and Uebel 82-85

πράγματι είχε να πει ο ίδιος ο Neurath απέναντι στις μομφές του Horkheimer παρά να προσπαθήσουμε να συγκροτήσουμε μια απάντηση για λογαριασμό του. Θα επιχειρήσουμε την ανασυγκρότηση της αντιπαράθεσης ακολουθώντας ορισμένες φορές την αντίστροφη χρονική σειρά. Μέσα δηλαδή από την απάντηση του Neurath θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τον αντίλογο απέναντι στην κριτική που διατυπώθηκε στην NEEM - και σε μικρότερο βαθμό στην ΠΚΘ, καθώς οι αναφορές σε αυτήν είναι πολύ λιγότερες – και κατόπιν να επιχειρήσουμε την αντιπαραβολή του με τις κριτικές αιχμές του Horkheimer, ώστε να διαπιστώσουμε εάν πράγματι οι θέσεις του τελευταίου βασίστηκαν σε παρανοήσεις ή σε υπαρκτές διαφωνίες. Το ίδιο ενδιαφέρον είναι να επισημάνουμε τα σημεία της κριτικής στα οποία ο Neurath δεν απαντά, καθώς αυτά δεν είναι λίγα σε αριθμό ή μικρά σε σημασία.

Η ιστορικότητα της εμπειρίας και η εξέλιξη της επιστήμης

Όπως έχουμε επισημάνει σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατά τον Neurath είναι αδύνατο να διαχωρίσουμε πλήρως την εύρεση δεδομένων από το σχηματισμό της θεωρίας που αναφέρεται σε αυτά. Η αντίληψη αυτή παρουσιάζεται εκ νέου στην απάντηση προς την κριτική του Horkheimer, όπου τονίζεται πως μέσα από τους ιστορικούς μετασχηματισμούς της επιστήμης δεν τροποποιούνται μόνο οι θεωρητικές κατασκευές αλλά επίσης το σώμα των καταγεγραμμένων παρατηρήσεων. Παρατηρήσεις που θεωρούνται ασήμαντες σε κάποια χρονική στιγμή μπορούν να βρεθούν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ερευνητών σε κάποια μεταγενέστερη. Επομένως, «κατασκευές» και «πρώτη ύλη» δε διαχωρίζονται απολύτως³³⁷. Παρά το γεγονός ότι αυτή η θέση αποκλίνει από την παραδοσιακή αντίληψη του θετικισμού, σύμφωνα με την οποία το σώμα των γνώσεων αυξάνεται συσσωρευτικά, βασιζόμενο στη συλλογή παρατηρήσεων³³⁸,

³³⁷ Erwiderng, 1. (Ο αριθμός σελίδας παραπέμπει στη δακτυλόγραφη μορφή του αδημοσίετου πρωτοτύπου, μετάφραση του οποίου περιλαμβάνεται ως παράρτημα στο τέλος του παρόντος.)

³³⁸ Για την αμφισβήτηση, από τη μεριά του Neurath, του ρόλου που θα μπορούσε να παίξει ένα κρίσιμο πείραμα σε σχέση με την αποδοχή μιας θεωρίας και την επισήμανσή του ότι είναι αδύνατος ο αυστηρός διαχωρισμός ανάμεσα σε εμπειρικά δεδομένα και θεωρητικό σύστημα, βλ. Haller 1991α.

απέχει αρκετά από τη ριζική κριτική του Horkheimer σχετικά με το ζήτημα της συγκρότησης της εμπειρίας που, όπως έχουμε ήδη εντοπίσει σε προγενέστερα κείμενα, έχει σαν βάση τον Kant.

Η εμπειρία, τα «δεδομένα», δεν είναι [...] κάτι γενικά και ανεξάρτητα από τη θεωρία υπαρκτό, αλλά διαμεσολαβημένο από το γνωστικό όλον, μέσα στο οποίο αυτές οι προτάσεις έχουν μια λειτουργία, μολονότι η πραγματικότητα την οποία αφορά υπάρχει πολύ ουσιαδώς, δηλαδή ανεξάρτητα από τη συνείδηση του θεωρητικού. Αυτό το θεωρητικό όλον, που περιέχει εμπειρίες δομημένες με ορισμένον τρόπο, δεν μπορεί να καθοριστεί στη σχέση του προς τους ανθρώπους και προς τη δεδομένη πραγματικότητα μια για πάντα. Όπως η καθομιλουμένη γλώσσα των συστημάτων ταξινόμησης του διευθετούντος νου αποτελούν ιστορικές ενότητες, έτσι και ορισμένα πνευματικά έργα, όσο και αν σε πολλά γενικά χαρακτηριστικά συμφωνούν με τα προαναφερόμενα συστήματα, έχουν τη δική τους δομή και τη δική τους ιστορία. Ο τρόπος με τον οποίο το δεδομένο διαμεσολαβείται από τη σκέψη, οι συναρτήσεις μεταξύ των αντικειμένων αποκαλύπτονται, διαφοροποιούνται και μετασχηματίζονται, η γλωσσική δομή που πραγματοποιεί την αμοιβαία επίδραση μεταξύ σκέψης και εμπειρίας, αυτή την εσωτερική ανάπτυξη, είναι η μορφή παράστασης ή το ύφος· αυτό για τη συζητούμενη λογική είναι ένα αξεπέραστο εμπόδιο. Η ανάπτυξη της φυσικής επηρεάζει επίσης την αισθητήρια αντίληψη. Η θεωρία της σχετικότητας είναι σημαντικός παράγων στην αναδιάρθρωση της εμπειρίας, αν συνυπολογίσουμε τον κόσμο των ιδεών της καθημερινής ζωής.³³⁹

Η θεμελιώδης διαφορά της προσέγγισης του Horkheimer από αυτή του Neurath είναι ότι ο πρώτος δεν παραμένει στη διαπίστωση της ιστορικής μεταβλητότητας του θεωρητικού όλου και των εμπειρικών δεδομένων. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του τίθεται η ιστορικά διαμορφωμένη σχέση ανάμεσα στα δυο, προκειμένου να αποκαλυφθεί η διαδικασία αλληλεπίδρασης. Η εξέλιξη των θεωρητικών κατασκευών δε μας πληροφορεί απλώς πως αυτές, καθώς και οι μαρτυρίες των παρατηρήσεών μας, χαρακτηρίζονται ως επισφαλείς και επιδεχόμενες αναδιαμόρφωση μικρής ή μεγάλης κλίμακας. Αποτελεί το πεδίο στο

³³⁹ NEEM 477-8

οποίο θα πρέπει να αναζητήσουμε τους παράγοντες που καθόρισαν την κατεύθυνση της ίδιας της εξέλιξης ώστε να αποκτήσουμε τη δυνατότητα αποκατάστασης της σχέσης μεταξύ θεωρίας και κοινωνικής πρακτικής. Ας θυμηθούμε εδώ, πως η προς τούτο ενδεδειγμένη μέθοδος για τον Horkheimer είναι η διεξαγωγή επί μέρους ερευνών και ως αποτέλεσμα της ερευνητικής διαδικασίας δε μπορεί να γίνει δεκτό ένα γενικό θεωρητικό σχήμα που θα χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αφαίρεσης. Ωστόσο, η απουσία, από την κριτική του Horkheimer, συγκεκριμένων παραδειγμάτων ή αναφορών σε έρευνες που τεκμηριώνουν τη συνάρτηση του σώματος της επιστημονικής γνώσης με ιστορικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς, επισημαίνεται επανειλημμένα στην απάντηση του Neurath³⁴⁰. Οι κρίσεις που διατυπώνονται χωρίς αναφορά σε μια τέτοια βάση τεκμηρίωσης, είναι για τον τελευταίο «γενικές μεταφυσικές και συναισθηματικές διατυπώσεις» που «δεν έχουν καμία εγκυρότητα για έναν εμπειριστή»³⁴¹.

Για τον Neurath, η παρατηρούμενη μεταβλητότητα της θεωρίας αποτελεί ένα δεδομένο γεγονός που δεν επιδέχεται ωστόσο έλλογη διαπραγμάτευση. Η διαπίστωσή του, δε μας λέει τίποτα περισσότερο από το ότι οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί σε σχέση με τη σταθερότητα των θεωρητικών μας κατασκευών και την εγκυρότητα των ισχυρισμών μας. Οποιαδήποτε απόπειρα διατύπωσης ενός συνεπούς επεξηγηματικού σχήματος αυτής της διαδικασίας είναι εξαιρετικά αμφίβολη ως προς την επιτυχία της έκβαση. Κοινωνικοί παράγοντες, αναμεμειγμένοι με ανορθολογικά στοιχεία, εμπλέκονται στην εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης κατά τρόπο που δεν επιδέχεται πλήρη εκλογίκευση. Η προεξοφλούμενη αποτυχία μιας τέτοιας προσπάθειας δεν οφείλεται, κατά τον Neurath, στην υπερβολική πολυπλοκότητα της διαδικασίας αλληλεπίδρασης. Οφείλεται στο γεγονός ότι οι επιλογές των ερευνητών, όταν αυτοί βρίσκονται μπροστά σε θεωρητικά εμπόδια, γίνονται με τρόπο που δε θεμελιώνεται λογικά. Οι απόπειρες υπαγωγής της εξέλιξης της επιστήμης σε ένα γενικό λογικό σχήμα, αντιστοιχούν σε αυτό που ο Neurath αποκαλεί «ψευδο-ορθολογισμό». Την προσπάθεια δηλαδή να αποκαλύψουμε μια ανύπαρκτη στην πραγματικότητα

³⁴⁰ Erwiderung, 7, 14, 21, 24

³⁴¹ Ό.π. 21

λογική βάση επάνω στην οποία θεμελιώνονται τα καινοτόμα επιστημονικά εγχειρήματα, ενώ θα ήταν πιο ειλικρινές να παραδεχτούμε ότι η επιλογή γίνεται με τρόπο αυθαίρετο, μοιάζοντας περισσότερο με το τράβηγμα κλήρων³⁴².

Επισημαίνοντας την έλλειψη παράθεσης παραδειγμάτων που θα θεμελίωναν τον ισχυρισμό του Horkheimer πως οι θεωρητικές κατασκευές υπόκεινται σε συγκεκριμένους ιστορικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς, ο Neurath απαιτεί επιπρόσθετα αυτή η θεμελίωση να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως *μέθοδος* εξήγησης και πρόβλεψης³⁴³. Να εφαρμόζεται δηλαδή σε ένα σημαντικό αριθμό περιπτώσεων όχι μόνο του παρελθόντος αλλά και του μέλλοντος, κατά τρόπο που θα αποκλείει την τυχαία συμφωνία ανάμεσα στο θεωρητικό σχήμα και τα εμπειρικά δεδομένα όπως συμβαίνει π.χ. στην περίπτωση της εξήγησης του φαινομένου της παλλίρροιας από τους αστρολόγους. Με δεδομένο ότι σύμφωνα με όσα αναφέρονται στην προηγούμενη παράγραφο, αυτό είναι, κατά τον Neurath, αδύνατο, η απαίτησή του εμφανίζεται αντιφατική προς τις ίδιες τις απόψεις του. Εάν αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να διατυπώνει το αίτημα σκόπιμα έχοντας παράλληλα επίγνωση της αδυναμίας ικανοποίησής του, ποια χαρακτηριστικά θα μπορούσε να έχει μια μέθοδος που είναι αποδεκτή από τον Neurath; Το ερώτημα θα μπορούσε, πιο συγκεκριμένα, να διατυπωθεί ως εξής: Ποια *επιστημονική μέθοδος* μπορεί να αποκαλύψει συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στην εξέλιξη της επιστήμης και το κοινωνικό γίνεσθαι; Η απάντηση, κατά τον Neurath, δε μπορεί παρά να είναι απόλυτα αυτοαναφορική καθώς μόνο ο *επιστημονικός* τρόπος σκέψης είναι αρμόδιος να παράγει κρίσεις για τις ανθρώπινες δραστηριότητες, της επιστήμης συμπεριλαμβανόμενης. Επομένως, η κριτική του Horkheimer δεν απορρίπτεται επειδή προσκρούει σε εμπειρικά δεδομένα που την καταρρίπτουν αλλά γιατί προβάλλει την αξίωση να αναγνωρίσουμε την αρμοδιότητα διατύπωσης κρίσεων γύρω από την επιστήμη σε έναν διανοητικό κλάδο που αυτοπροσδιορίζεται ως εξωτερικός προς αυτή³⁴⁴. Σε σχέση με αυτή την αντίληψη, ο Horkheimer είχε διατυπώσει την εξής κριτική:

³⁴² Neurath 1913, 4-5

³⁴³ Erwiderung, 23-24

³⁴⁴ Ό.π. 10, 13

Η γνώση αποτελείται από γεγονότα, αλλά από γεγονότα αποτελείται και η δράση· τα συστατικά της γνώσης, τις αισθητήριες αντιλήψεις, τις έννοιες, τα δεδομένα δεν μπορεί κανείς να τα συσχετίσει γνωστικά με τίποτε άλλο, λόγου χάρη με το υποκείμενο, διότι το άλλο θα γινόταν επίσης γεγονός, άρα δεν θα ήταν κάτι άλλο. Από λογική άποψη αυτή η απρόσβλητη ερμητικότητα της επιστήμης βασίζεται στην υποστασιοποίηση της αφηρημένης έννοιας του δεδομένου ή του γεγονότος.³⁴⁵

Δεν υπάρχει καμιά σκέψη προσανατολισμένη στις μεθόδους και στα συμπεράσματα της επιστήμης και διαπλεγμένη με ορισμένα ενδιαφέροντα, η οποία θα μπορούσε να ασκήσει κριτική στην ίδια την εννοιολογία της και τη συνολική μορφή της, όσο και αν εξαρτάται από αυτά. Δεν υπάρχει καμιά κριτική ενός ειδικού κλάδου έξω από το πλαίσιο ενός ειδικού κλάδου, κανένα είδος σκέψης, το οποίο, εξοπλισμένο με τις γνώσεις της εποχής και κατευθυνόμενο προς ορισμένους ιστορικούς στόχους, θα είχε κάτι να πει στους ειδικούς.³⁴⁶

Η πρόσληψη των θέσεων του Λογικού Εμπειρισμού γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα ήταν ακριβής – και επομένως η απάντηση του Neurath καθόλου απροσδόκητη – με την εξαίρεση ενός σημείου: Οι ειδικοί κλάδοι δε νοούνται ως απομονωμένα συστήματα σκέψης αλλά αντίθετα ο διαχωρισμός τους αντιμετωπίζεται ως συμβατικός και επιδιώκεται η ενοποίησή τους³⁴⁷. Κατά τα άλλα, η απάντηση του Neurath μάλλον επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας διαφωνίας παρά εντοπίζει μια παρανόηση. Από τη σκοπιά του Neurath, ο Horkheimer ανήκει σε όσους «προσπαθούν να ξεφύγουν από τη σκιά τους» και βασίζουν τα συμπεράσματά τους σε «ανεπαρκώς θεμελιωμένες καθαρές ενοράσεις»³⁴⁸. Η ενδεδειγμένη (επιστημονική) μέθοδος δε μπορεί να βασίζεται παρά μόνο σε εμπειρικές παρατηρήσεις και τη διασύνδεσή τους στη βάση της σχέσης ερεθίσματος-αντίδρασης. Στο βαθμό, επομένως, που μπορούμε να μιλάμε για ιστορικότητα της γνώσης σύμφωνα με τον Neurath, η μελέτη της συνίσταται στην

³⁴⁵ NEEM, 463-4

³⁴⁶ Ό.π. 455

³⁴⁷ Erwiderung, 10

³⁴⁸ Ό.π. 4

καταγραφή των επί μέρους μετασχηματισμών στο κοινωνικό και θεωρητικό πεδίο και τη διερεύνηση ύπαρξης παράλληλων, δηλαδή ταυτόχρονων, επαναλήψεων σε αυτά. Όπως η κοινωνιολογική έρευνα γενικότερα συνίσταται, για τον ίδιο, στην εξέταση της αντίδρασης των κοινωνικών ομάδων απέναντι σε συγκεκριμένα ερεθίσματα, έτσι και η «κοινωνιολογία της γνώσης» ανάγεται τελικά σε μπηχεβιορισμό. Επομένως, η δυνατότητα διατύπωσης ενός θεωρητικού σχήματος που αναφέρεται σε διασυνδέσεις ανάμεσα στα γεγονότα που παρατηρούνται στα δυο πεδία, δεν απορρίπτεται εξ' αρχής. Απορρίπτεται στο βαθμό που προσπαθεί να συνδέσει μεταξύ τους περισσότερα από όσα διαπιστώνουμε με την εμπειρία, δηλαδή από απλές «εμφάνσεις». Οποιαδήποτε αναφορά σε κάτι «βαθύτερο» είναι μεταφυσική.³⁴⁹

Η ιστορία της επιστήμης αποτελεί για τον Neurath μια περιστασιακή κυριακάτικη ενασχόληση. Είναι μάλιστα προτιμότερο να καταπιάνονται με αυτήν οι (θετικοί) επιστήμονες, καθώς αυτοί έχουν σαν προτεραιότητα την ανάπτυξη του αντικειμένου τους και δεν κινδυνεύουν να χαθούν μέσα σε ατελείωτες θεωρητικολογίες³⁵⁰, με προσδοκόμενο όφελος την ανάδειξη των διασυνδέσεων ανάμεσα στους επί μέρους κλάδους και την προώθηση κατά αυτόν τον τρόπο του προγράμματος της ενοποιημένης επιστήμης. Προσπερνώντας, για την ώρα, το ότι η επιστημονική δραστηριότητα και οι στόχοι της εμφανίζονται κατ' αυτόν τον τρόπο λίγο έως πολύ ανεξάρτητοι από το συνολικό κοινωνικό τους πλαίσιο, η προσέγγιση αντιστοιχεί σε ό,τι ο Horkheimer ονομάζει αδυναμία διάκρισης ανάμεσα στην «επιφάνεια» και τον «πυρήνα»³⁵¹. Οι «θεωρητικολογίες», στις οποίες αναφέρεται ο Neurath, είναι αστήρικτες υποθέσεις, εικασίες περί ενός κρυφού νοήματος – του «πυρήνα» - που βρίσκεται πίσω από τα γεγονότα και υποτίθεται πως τα ενοποιεί. Όταν ο Horkheimer λέει ότι

³⁴⁹ Πρβλ. «Στην επιστήμη δεν υπάρχουν «βάθη». Παντού υπάρχει επιφάνεια» (WW 65)

³⁵⁰ Neurath 1930, 32

³⁵¹ NEEM 460

[...] για να κατανοήσει κανείς πραγματικά τη σημασία των εκάστοτε γεγονότων καθώς και του κοινωνικού όλου, πρέπει να κατέχει το κλειδί της ιστορικής κατάστασης, δηλαδή την ορθή κοινωνική θεωρία.³⁵²

ο Neurath βλέπει μια θέση που έρχεται μέσα από την καρδιά του ιδεαλισμού, απόλυτα ξένη προς τις δικές του αντιλήψεις³⁵³. Η «ορθή κοινωνική θεωρία», την οποία αναφέρει ο Horkheimer, είναι για τον Neurath ένα ακόμα θεωρητικό σύστημα που φιλοδοξεί να δώσει οριστικές απαντήσεις στα προβλήματα της ζωής, βασισμένο σε a priori αρχές που υποτίθεται πως ισχύουν ανεξάρτητα από το πεδίο της εμπειρίας. Όμως ο Horkheimer δεν προσπαθεί να αποδείξει ότι το πραγματικό ταυτίζεται με το λογικό. Για τον ίδιο μάλιστα, απέναντι σε αυτή την απαίτηση του ιδεαλισμού ο θετικισμός είναι αυτός που προσπαθεί να βρει υποκατάστατα³⁵⁴. Αντίθετα, ο Horkheimer προσπαθεί να διασώσει τη δυνατότητα πραγμάτωσης αυτού που τα υποκείμενα ορίζουν ως λογικό, σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, χωρίς

³⁵² Ό.π. 467

³⁵³ Erwiderung, 9. Η ανασυγκρότηση της πρόσληψης του ιδεαλισμού από τον Neurath δεν είναι καθόλου απλή. Σε γενικές γραμμές, ο Neurath παρουσιάζει τις δικές του θέσεις ως αντιθετικές προς αυτές του ιδεαλισμού και ο τελευταίος αναφέρεται ως παράδειγμα προς αποφυγή. Όμως εκτός του ότι η απόρριψη του πολύ απέχει από το να βασίζεται σε μια συστηματική διαπραγμάτευση, εγείρονται αμφιβολίες για το κατά πόσο ο ίδιος είχε διαμορφώσει μια ευκρινή αντίληψη του γερμανικού ιδεαλισμού. Συγκεκριμένα, όταν η Marie Neurath του μίλησε για τις αποτυχημένες της προσπάθειες να καταλάβει τον Hegel, της απάντησε ευχαριστημένος: «Μα είναι αδύνατο να καταλάβει κανείς τον Hegel! χαίρομαι που το παρατήρησες.» (M. Neurath, R.S. Cohen (eds), 57) Η συγκεκριμένη εικόνα του ιδεαλισμού που πιθανόν να είχε σχηματίσει ο Neurath ίσως να είναι και η αιτία της δυσκολίας του να αντιληφθεί το πόσο κριτικός ήταν στην πραγματικότητα ο Horkheimer απέναντι σε αυτό το ρεύμα σκέψης.

³⁵⁴ «Η φιλική προς τη μεταφυσική αντίληψη δικαιολογεί το κρατούν συσχετίζοντάς το με ένα πλήρες νοήματος είναι, που υφίσταται ανεξάρτητα από οποιεσδήποτε ιστορικές αλλαγές. [Ο επιστημονισμός] [...] ρομαντικοποιεί την ειδική επιστήμη, καθώς στις θεωρίες της φυσικής βλέπει την απόδειξη «ότι ο άνθρωπος μεγαλώνει μαζί με τη γνώση και φέρει μέσα του τη δυνατότητα για μορφές σκέψης που σε παλαιότερα στάδια δεν μπορούσε ακόμα να προαισθανθεί». Αλλά αν και η μεταφυσική έχει άδικο να παρηγορεί τους ανθρώπους με την ιδέα ενός είναι, το οποίο κατά βάση δεν μπορεί να διαπιστωθεί με τα μέσα της επιστήμης, τώρα γίνεται η ίδια η επιστήμη απλοϊκά μεταφυσική [...]» NEEM 487-8.

μάλιστα να θεωρεί εξασφαλισμένη τη θετική έκβαση αυτής της προσπάθειας³⁵⁵. Η λανθασμένη πρόσληψη της θέσης του Horkheimer εδώ οφείλεται στην παρανόηση του περιεχομένου της έννοιας της αλήθειας που αυτός υποστήριζε. Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα³⁵⁶, το κριτήριο αλήθειας που υιοθετεί ο Horkheimer είναι μεροληπτικό και – κατά την ορολογία του Mannheim – «καταστασιακά προσδιορισμένο» και επομένως κατά κανέναν τρόπο δε βασίζεται σε *a priori* αρχές. Όταν ο Neurath λέει πως για τον ίδιο, ως εμπειριστή και σε αντιπαράθεση με την άποψη του Horkheimer όπως ο ίδιος την αντιλαμβάνεται, δεν «υπάρχει ένας κάποιος «Λόγος», ένα και μοναδικό «σωστό», το οποίο θα έπρεπε να γνωρίζουμε»³⁵⁷, θα πρέπει μάλλον να παραδεχτούμε πως ο Neurath αποτυγχάνει να κατανοήσει τη θέση του Horkheimer γύρω από το ζήτημα της αλήθειας, καθώς ο τελευταίος δεν υποστηρίζει ένα ιδεαλιστικό, απόλυτο κριτήριο για αυτήν. Δεν υπάρχει «κάτι» έξω από την κοινωνική πραγματικότητα, μια κρυμμένη αλήθεια την οποία θα «έπρεπε να γνωρίζουμε». Εάν, από την άλλη πλευρά, υποθέσουμε ότι η κατανόηση είναι – σε ένα πρώτο επίπεδο τουλάχιστον – ακριβής και, επομένως, η έμφαση στην παραπάνω διατύπωση εντοπίζεται στο ότι το «σωστό» είναι ένα και μοναδικό, ο Neurath εμφανίζεται ως ανυποχώρητος σχετικιστής. (Σύμφωνα με τον Horkheimer, ας θυμηθούμε, το «σωστό» δε μπορεί παρά να είναι ένα και μοναδικό – διαφορετικά δε θα μπορούσε να προσδιορίζεται ως τέτοιο – παρά το γεγονός ότι αυτό μεταβάλλεται διαρκώς.) Η διαφωνία τότε αφορά το κατά πόσο υπάρχουν κριτήρια αλήθειας εν γένει³⁵⁸. Όπως θα έλεγε ο Horkheimer, ο Neurath ακριβώς

³⁵⁵ NEEM 473. Χαρακτηριστικά, ο Horkheimer λέει ότι, σε αντίθεση με την εμπειριστική έννοια της αλήθειας, «το εφοδιασμένο με όλες τις δυνατές γνώσεις υποκειμενικό διαφέρον για μια έλλογη κοινωνία» χαρακτηρίζεται από «συμπροϋποτιθέμενη αβεβαιότητα».

³⁵⁶ Παραπομπή στο παρόν

³⁵⁷ Erwiderung, 24

³⁵⁸ Το πρόβλημα της αλήθειας δε θίγεται – ευθέως τουλάχιστον – στην απάντηση του Neurath. Διαφωτιστική γύρω από το ζήτημα είναι η διαμάχη που εξελίχθηκε στο εσωτερικό του ΚτΒ ανάμεσα στον Schlick, από τη μια πλευρά, και τους Neurath και Carnap, από την άλλη. Για μια σύντομη ανασυγκρότηση της διαμάχης, και ιδιαίτερα της θέσης του Neurath, βλ. Rutte 1991β, Stadler 1991β, 163. Ο Neurath στο άρθρο του *Ριζοσπαστικός Φυσικαλισμός και ο «Πραγματικός Κόσμος»* (Neurath 1934, 100-114), φαίνεται να υιοθετεί τη συνεκτικότητα ως κριτήριο αλήθειας (coherence theory of truth), ενάντια στη σημαντική (semantic) απολυτοκρατία του Schlick, σύμφωνα με την οποία οι

επειδή δε μπορεί να διανοηθεί παρά μόνο μια υπερδιογκωμένη έννοια της αλήθειας, προσπαθώντας να αποφύγει το δογματισμό καταφεύγει στο σχετικισμό.

Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές πως ο Neurath αντιλαμβάνεται τη θέση του Horkheimer ως ιδεαλιστική και αντι-εμπειριστική. Αξίζει να τονίσουμε πως επιχειρώντας να την συνοψίσει, γράφει χαρακτηριστικά:

Η κεντρική του θέση, γύρω από την οποία οφείλει να γίνει η περαιτέρω συζήτηση, είναι περίπου: «Υπάρχει μια εξωεπιστημονική μέθοδος, που βασίζεται σε όλα όσα θεμελιώνονται επιστημονικά, που μπορεί να ασκεί κριτική στις επιστήμες, ιδιαίτερα εξ αιτίας του ότι κατά έναν τρόπο ξένο προς τις επιστήμες απεικονίζεται η ιστορική τους κατάσταση».³⁵⁹

Συνεχίζοντας, εκτιμά πως ο Horkheimer θεωρεί ότι «ο ίδιος εκπροσωπεί το Λόγο ενάντια στον εμπειρισμό, όπου υπό την έννοια της παραδοσιακής γερμανικής φιλοσοφίας διακρίνει τη «διάνοια» [Verstand] [...] από τον «Λόγο» [Vernunft]», και

προτάσεις που έχουν εμπειρικό περιεχόμενο παρέχουν ασφαλείς διαβεβαιώσεις (Konstatierungen) για πραγματικά (χαρακτηρισμό τον οποίο ο Neurath θα έβαζε σε εισαγωγικά) γεγονότα. (Πρβλ. «Εάν διατυπωθεί μια πρόταση, θα την αντιπαραβάλλουμε με το σύνολο των προτάσεων που ήδη υπάρχουν. Εάν συμφωνεί με αυτές, θα ενωθεί με αυτές. Εάν δεν συμφωνεί, καλείται «ψευδής» και απορρίπτεται. Ή το υπάρχον σύμπλεγμα προτάσεων της επιστήμης τροποποιείται έτσι ώστε η νέα πρόταση να μπορεί να ενσωματωθεί. Η δεύτερη απόφαση συνήθως λαμβάνεται με δισταγμό. Δε μπορεί να υπάρξει διαφορετική έννοια της «αλήθειας» για την επιστήμη.» (Neurath 1931γ, η έμφαση στο πρωτότυπο)) Το ζήτημα ωστόσο της ανασυγκρότησης της θέσης του Neurath δεν είναι τόσο απλό. Όπως παρατηρεί ο Rutte, η υιοθέτηση ενός ριζοσπαστικού συνεκτικισμού θα είχε ως συνέπεια την αποκοπή από οποιαδήποτε εμπειρική θεμελίωση, μια συνέπεια την οποία δύσκολα θα αποδεχόταν ο Neurath. Προχωρά έτσι στην υπόθεση ότι ο Neurath διατύπωσε μια θέση που δεν αντιστοιχεί με ακρίβεια στις απόψεις του. Από την πλευρά του Horkheimer, θα έλεγε κανείς πως πρόκειται για αντίφαση που προκύπτει ως φυσικό επακόλουθο του εγκλωβισμού στο δίπολο δογματισμός-σχετικισμός. Από την πλευρά του ερευνητή, θα έλεγα πως βρισκόμαστε μπροστά σε ακόμα μια αντίφαση του Neurath που δημιουργεί αμηχανία, εάν δε θέλουμε είτε να την ερμηνεύσουμε σύμφωνα με το σχήμα του Horkheimer είτε να καταφύγουμε στην υπόθεση πως ο Neurath γράφει άλλα από αυτά που εννοεί.

³⁵⁹ Erwiderung, 4

«η πορεία των συλλογισμών του Horkheimer σε τελευταία ανάλυση επιστρέφει σε συγκεκριμένες ιδέες του γερμανικού ιδεαλισμού»³⁶⁰.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της ιστορικότητας θεωρητικών κατασκευών και εμπειρικών δεδομένων, θα παρατηρούσαμε ότι η απάντηση του Neurath, παρά το ότι διαχωρίζει τη θέση του από την «ορθοδοξία» του ΚτΒ, δε μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι βρίσκεται σε συμφωνία με τον Horkheimer. Τα εμπειρικά δεδομένα, σύμφωνα με τον δεύτερο, συγκροτούνται – θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε πως παράγονται – ως αποτέλεσμα μιας δυναμικής διαλεκτικής σχέσης μεταξύ αντικειμένων και γινώσκοντος υποκειμένου, στην οποία συμπεριλαμβάνονται κατά ουσιώδη τρόπο οι κοινωνικοί και ιστορικοί προσδιορισμοί. Οι θεωρητικές κατασκευές, αντίστοιχα, δεν προκύπτουν απλώς ως παράγωγα της επεξεργασίας των δεδομένων αυτών και της συνάρθρωσής τους σε ένα λογικό σχήμα αλλά επενεργούν καθοριστικά στην πραγματικότητα της οποίας αυτά αποτελούν μέρος, τόσο γιατί η επιστήμη αποτελεί παραγωγικό μέσο στα πλαίσια της συνολικής κοινωνικής δραστηριότητας όσο και γιατί σε κάθε στάδιο εξέλιξής της προσφέρει το πλαίσιο κατανόησης της κοινωνίας και της εξωανθρώπινης φύσης. Για τον Neurath, από την άλλη πλευρά, τα εμπειρικά δεδομένα μπορεί άλλες φορές να διαφεύγουν της προσοχής μας και άλλες πάλι να βρίσκονται στο επίκεντρό της, όμως κατά κάποιον τρόπο βρίσκονταν πάντα «εκεί», και το εάν θα συλληφθούν από το βλέμμα μας κατά την πορεία της ερευνητικής δραστηριότητας εμφανίζεται ως ένα λίγο έως πολύ τυχαίο ενδεχόμενο από τη στιγμή που η εμφάνισή του ή όχι δε μπορεί να θεμελιωθεί λογικά. Από τη στιγμή όμως που αυτά εντοπίζονται και τους αποδίδεται σημασία, προσαρτώνται σε θεωρητικές κατασκευές, όπως σε αυτές μπορούν επίσης να προσαρτηθούν τμήματα παλαιότερων θεωρητικών σχημάτων, δημιουργώντας την εικόνα του «μωσαϊκού»³⁶¹. Η εικόνα αυτή βρίσκεται σε πλήρη διαφωνία με τα όσα υποστηρίζει ο Horkheimer, σύμφωνα με τον οποίο τα τμήματα μιας τέτοιας σύνθεσης δε νοούνται ως ψηφίδες που διατηρούν σταθερό το νόημά τους ανεξάρτητα από το συνολικό θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο κάθε φορά εντάσσονται.

³⁶⁰ Ό.π.

³⁶¹ Erwiderng, 1

Για την ακρίβεια μάλιστα, αποκτούν το εκάστοτε νόημά τους μόνο από τη στιγμή που θα ενταχθούν σε ένα τέτοιο πλαίσιο.

Συμπερασματικά, ο Horkheimer βλέπει τη σχέση ανάμεσα σε θεωρία και εμπειρικά δεδομένα ως δυναμική αλληλεπίδραση κατά τρόπο ριζικό. Τα δεδομένα της εμπειρίας διαμορφώνονται – σε έναν βαθμό – μέσα από το φίλτρο των θεωριών μας και όχι μόνο από την παρατηρητικότητα μας. Νέες θεωρίες, όπως αυτή της σχετικότητας, μας κάνουν να βλέπουμε τον κόσμο γύρω μας διαφορετικά από ότι πριν³⁶² – και αυτό δεν αφορά μόνο τα γεγονότα που εξετάζει η φυσική επιστήμη αλλά και αυτά της καθημερινής ζωής. Η αλληλεπίδραση ωστόσο δε λαμβάνει χώρα αποκλειστικά ανάμεσα σε αυτούς τους δυο παράγοντες αλλά συμπεριλαμβάνει επίσης το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσεται. Σχηματικά μιλώντας, η επιστήμες και οι μέθοδοί τους έχουν το δικό τους πεδίο εφαρμογής καθώς και τις δυνατότητες αναθεώρησης των θεμελίων τους μέσα από διαδικασίες που εντοπίζονται στο εσωτερικό αυτού του πεδίου. Θα ήταν όμως λαθεμένο να δούμε το πεδίο αυτό ως τελείως ανεξάρτητο από το ιστορικά μεταβαλλόμενο πλαίσιο που το περιλαμβάνει, το επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτό. Η διαφωνία του Neurath δεν εντοπίζεται στη σχέση θεωρίας-εμπειρίας, τουλάχιστον με κατηγορηματικό τρόπο. Πιθανότατα δεν είχε επεξεργαστεί το ζήτημα πέρα από τη γενική αντίληψη ότι οι «κατασκευές» δε διαχωρίζονται πλήρως από την «πρώτη ύλη» - και από αυτήν την άποψη είναι δύσκολο να πούμε ότι είχε συλλάβει την ιδέα μιας βαθύτερης αλληλεπίδρασης, κατά τον τρόπο που την εννοούσε ο Horkheimer³⁶³. Η κύρια διαφωνία του εντοπίζεται στο κατά πόσο ο ισχυρισμός του

³⁶² Αξίζει να παρατηρήσουμε, για μια ακόμα φορά, την ομοιότητα με την εικόνα που εκθέτει ο Kuhn, συγκεκριμένα στο κεφ. Χ της *Δομής*, όπου ο επιστήμονας μετά από μια αλλαγή παραδείγματος βλέπει έναν «διαφορετικό» κόσμο.

³⁶³ Όταν ο Neurath αναφέρεται σε αδυναμία διάκρισης μεταξύ «κατασκευής» και «πρώτης ύλης», πιθανότατα εννοεί ότι η θεωρητική μας θέση επηρεάζει την επιλογή των εμπειρικών δεδομένων που θα θεωρήσουμε σημαντικά, και όχι τη συμμετοχή της στη συγκρότηση της ίδιας της εμπειρίας (βλ. κεφ.2 για το ζήτημα της επεξεργασίας του ιστορικού υλικού). Σε κάθε περίπτωση, από τη στιγμή που ο Neurath δεν παρουσίασε μια πιο επεξεργασμένη θέση πέρα από αυτή που αναφέρουμε παραπάνω, είναι μάλλον υπερβολικό να υποστηρίξει κανείς ότι οι θέσεις του προεξοφλούν εκείνες του Kuhn, στο συγκεκριμένο τουλάχιστον ζήτημα. (Βλ. σχετικά Rutte 1991α, 92, Haller 1991β, 122)

Horkheimer ότι η εξελικτική πορεία των επιστημών συναρτάται με αντίστοιχες διεργασίες στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, βασίζεται σε ένα συνεπές *επιστημονικό* μεθοδολογικό σχήμα. Εάν θυμηθούμε ότι για να χαρακτηρίζεται ένα θεωρητικό εγχείρημα ως επιστημονικό πρέπει, κατά τον Neurath, να περιέχει ισχυρισμούς που είναι εμπειρικά ελέγξιμοι και παράλληλα να διατυπώνει επιτυχείς προβλέψεις για το μέλλον³⁶⁴, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε την αναντιστοιχία των θέσεων που παρουσιάζει ο Horkheimer προς αυτές τις απαιτήσεις. Ο Horkheimer δεν αναφέρει κανένα απολύτως παράδειγμα που επιβεβαιώνει τους ισχυρισμούς του ούτε παραπέμπει σε μελέτες που διαπραγματεύονται διεξοδικά το ζήτημα. Αυτή προσέγγιση φαίνεται από την πλευρά του Neurath ως καθοδηγούμενη από μια αστήρικτη πεποίθηση³⁶⁵ – και έρχεται βεβαίως σε αντίθεση με τις απαιτήσεις του ίδιου του Horkheimer³⁶⁶. Οι αναφορές του πρώτου στην «κοινωνιολογία της επιστήμης»³⁶⁷ αποτελούν ένδειξη του ότι δεν αμφισβητεί την επίδραση που δέχεται η επιστήμη από παράγοντες που είναι εξωτερικοί προς αυτήν. Εάν όμως θέλουμε να προχωρήσουμε σε μια επιστημονική περιγραφή αυτής της διαδικασίας θα πρέπει να βασιστούμε σε εμπειρικά δεδομένα. Το γεγονός ότι ο Neurath επανειλημμένα χαρακτηρίζει την προσέγγιση του Horkheimer «μη-εμπειρική» ή «μη-επιστημονική» (οι όροι είναι ισοδύναμοι για τον Neurath) είναι κάτι περισσότερο από τη διατύπωση μιας μομφής στα πλαίσια μιας διαμάχης. Αποτελεί υπόμνηση του ότι ο Horkheimer θέλει να κρίνει τις επιστήμες με εξωεπιστημονικά μέσα, από τη σκοπιά των *Geisteswissenschaften*³⁶⁸. Αν και δεν είναι ίσως

³⁶⁴ Βλ. κεφάλαιο 2 στο παρόν.

³⁶⁵ Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο Neurath ξεχωρίζει το «Αυθεντία και Οικογένεια» ως παράδειγμα εμπειρικά τεκμηριωμένης μελέτης και γι αυτό συζητήσιμης από εκπροσώπους του Λογικού Εμπειρισμού, ανεξάρτητα από το εάν συμφωνούν με τα συμπεράσματά της. (*Erwiderung*, 14)

³⁶⁶ Βλ. κεφάλαιο 3 στο παρόν.

³⁶⁷ *Erwiderung*, 2, 5, 12, 24

³⁶⁸ Όπως έχουμε δει ήδη στο κεφάλαιο 2, ο Neurath απορρίπτει τη διάκριση ανάμεσα σε *Natur-* και *Geisteswissenschaften*. Για τον Horkheimer, αντίθετα, είναι σαφές ότι ο διαχωρισμός υφίσταται, αν και κατά τρόπο διαφορετικό από αυτόν που τον εννοεί ο Neurath, υπό την έννοια του ότι οι δεύτερες δεν ανάγονται στις πρώτες (βλ. *NEEM*, 444). Η άρνηση του Horkheimer να δεχτεί μια τέτοια αναγωγή, συνοδεύεται από την απόρριψη της παραδοσιακής γερμανικής αντίληψης σύμφωνα με την οποία οι επιστήμες του πνεύματος ακολουθούν μια πορεία ανεξάρτητη από τις κοινωνικές

ευδιάκριτο στα γραπτά του Neurath, το πρόγραμμα της ενοποιημένης επιστήμης ήταν η απάντηση του ΚτΒ στο διαχωρισμό φυσικών και κοινωνικών επιστημών³⁶⁹. Το επόμενο ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε το πώς επιδιώκει αυτήν την ενοποίηση το εν λόγω πρόγραμμα και ποιες είναι οι αντίστοιχες αντιρρήσεις του Horkheimer.

Φυσικαλισμός: η απάντηση στις διαφωνίες των φιλοσόφων;

Στην απάντησή του, ο Neurath αναφέρει ότι «από τη σκοπιά της επιστημονικής στάσης, επιδιώκει κανείς να δομήσει μια εμπειρική συνολική αντίληψη, γι αυτό όμως δεν εξαντλεί την επιστημονική κριτική στην πολεμική ενάντια στις μη εμπειρικές διατυπώσεις και αντιφάσεις [...]»³⁷⁰. Από το συνολικό περιεχόμενο της απάντησης προκύπτει ότι αν και η κριτική του πραγματικά δεν εξαντλείται αποκλειστικά σε μια τέτοια πολεμική, αυτό συμβαίνει σε πολύ μεγάλο βαθμό και μάλιστα απέναντι σε ζητήματα κομβικής, για τον Horkheimer, σημασίας. Από τη σκοπιά του Neurath, η άρνηση του Horkheimer να εγκαταλείψει τη χρήση όρων της παραδοσιακής φιλοσοφίας, που δεν έχουν απολύτως σαφές νόημα και γι αυτό δυσχαιρένουν την επικοινωνία ανάμεσα στους συνομιλητές, εγκλωβίζει τον τελευταίο σε ψευδοπροβλήματα (Scheinproblemen)³⁷¹. Η εμμονή αυτή, που

συνθήκες (Jay 2009, 177). Με αυτή η παραδοσιακή αντίληψη αντιπαρατίθεται και ο Neurath, εκλαμβάνοντας όμως την υπεράσπιση οποιασδήποτε διανοητικής δραστηριότητας που αρνείται να ακολουθήσει τα φυσικοεπιστημονικά – υπό μια ευρύτατη έννοια, είναι αλήθεια – πρότυπα, ως παραχώρηση σε αυτόν το διαχωρισμό.

³⁶⁹ Schlipp (ed) 1963, 879

³⁷⁰ Erwiderung, 8

³⁷¹ Ό.π. 16. Τα ψευδοπροβλήματα προκύπτουν, κατά τον Carnap, από τη χρήση της καθημερινής (μη τυπικής) γλώσσας. Η χρήση π.χ. του όρου «αριθμός» μας οδηγεί στον πειρασμό να θέσουμε ερωτήματα γύρω από την πραγματική ουσία των αριθμών, το εάν αυτοί υπάρχουν ανεξάρτητα από το νου ή όχι κλπ. Τα ερωτήματα αυτά δεν είναι, κατά τον Carnap πάντοτε, δυνατό να διατυπωθούν σε κάποια τυπική γλώσσα και αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις μεταφυσικών ψευδοπροβλημάτων. Εάν, αντίθετα, χρησιμοποιούσαμε τον όρο «αριθμητική έκφραση», που μπορεί να είναι επαρκώς ορισμένος στα πλαίσια ενός τυπικού γλωσσικού συστήματος, είμαστε προστατευμένοι απέναντι σε τέτοιου είδους μεταφυσικές εκτροπές. Ο Carnap μάλιστα μας λέει ότι

εκφράζεται και μέσω της απόρριψης της τυπικής λογικής και των τεχνητών γλωσσών, ερμηνεύεται από τον Neurath ως υπεράσπιση της μεταφυσικής ορολογίας του γερμανικού ιδεαλισμού³⁷².

Το πρόγραμμα της ενοποιημένης επιστήμης έχει σα στόχο την εξάλειψη αυτών των ψευδοπροβλημάτων μέσω της καθιέρωσης μιας κοινά αποδεκτής ορολογίας. Όταν δηλαδή ο Neurath – και οι εκπρόσωποι του «κινήματος ενοποιημένης επιστήμης» γενικότερα – μιλούν για ενότητα των επιστημών, την εννοούν πριν από όλα σε επίπεδο γλώσσας³⁷³. Η προς τούτο ενδεδειγμένη μέθοδος είναι αυτή που ακολουθήθηκε στην περίπτωση της επιστημολογικής ανάλυσης των κύριων εννοιών των φυσικών επιστημών ώστε να απομακρυνθούν «σταδιακά οι μεταφυσικές

στην περίπτωση που ο συνομιλητής μας δε θέλει ή δε μπορεί να διατυπώσει τη θέση του σε τυπική γλώσσα ή σε ένα καθορισμένο γλωσσικό σύστημα, θα ήταν προτιμότερο να διακόψουμε τη συζήτηση, διαφορετικά θα εμπλακούμε σε μια ανώφελη φιλονικία. (Carnap 1975, 107-111) Αυτή ακριβώς τη συμβουλή του Carnap φαίνεται ότι ακολουθεί σε σημαντικό βαθμό ο Neurath στην απάντησή του προς τον Horkheimer.

³⁷² Erwiderung, 13, 18

³⁷³ Οι διατυπώσεις του Carnap είναι μάλλον σαφέστερες και διαφωτιστικότερες γύρω από το ζήτημα: «[...] κάθε πρόταση οποιουδήποτε κλάδου μιας επιστημονικής γλώσσας είναι ισοδύναμη με κάποια πρόταση στη γλώσσα της φυσικής και, επομένως, μπορεί να μεταφραστεί στη γλώσσα της φυσικής, δίχως να αλλάξει το περιεχόμενό της. Ο Neurath που ενίσχυσε πολύ τις μελέτες προς την κατεύθυνση αυτής της θέσης, πρότεινε να την ονομάσουμε Physikalismus» (Carnap 1975, 119). Παρακάτω, αναφερόμενος συγκεκριμένα στην ενότητα της επιστήμης: «Αν κάθε πρόταση μπορεί να μεταφραστεί στη γλώσσα της φυσικής, τότε η γλώσσα τα αγκαλιάζει όλα, είναι μια καθολική γλώσσα της επιστήμης. Η ύπαρξη ενός γλωσσικού συστήματος όμως, στο οποίο περιέχεται κάθε επιστημονικός όρος, συνεπάγεται ότι όλοι αυτοί οι όροι ανήκουν σε είδη που σχετίζονται λογικά και δεν μπορεί να υπάρξει μια θεμελιακή διάκριση ανάμεσα στους όρους των των διαφόρων κλάδων της επιστήμης. Οι φυσικές επιστήμες, η ψυχολογία, οι κοινωνικές επιστήμες, ίσως για πρακτικούς λόγους να είναι χωρισμένες, επειδή ένας επιστήμονας δεν μπορεί να ασχολείται με όλα τα θέματα· στηρίζονται όμως πάνω στην ίδια βάση, συνιστούν, σε τελευταία ανάλυση, μian ενιαία επιστήμη.» (στο ίδιο, 129). Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι παραπάνω διατυπώσεις προέρχονται από διαλέξεις που έδωσε ο Carnap το 1935 στο Λονδίνο (Schlipp (ed) 1963, 32), την ίδια σχεδόν χρονική περίοδο με την οποία εξελίχθηκε η διαμάχη με την οποία ασχολούμαστε εδώ. Ας μην ξεχνάμε, επίσης, ότι το κίνημα της ενοποιημένης επιστήμης ήταν, όπως συχνά αναφέρει ο Neurath, ένα συλλογικό εγχείρημα του οποίου ο Carnap ήταν από τους βασικούς συντελεστές.

προσμίξεις που είχαν παρεισφρήσει μέσα τους από την αρχαία εποχή»³⁷⁴. Η προσαρμογή της ορολογίας των πεδίων της βιολογίας, της ψυχολογίας και των κοινωνικών επιστημών στα πρότυπα της φυσικής, υπήρξε διακηρυγμένος προγραμματικός στόχος του ΚτΒ³⁷⁵. Προσδοκώμενο αποτέλεσμα αυτής της ενοποίησης ήταν η δυνατότητα διατύπωσης θεωριών από όλα τα επιστημονικά πεδία σε μια κοινή γλώσσα (αυτή του φυσικαλισμού) από την οποία θα έχουν αφαιρεθεί οι όροι που «παρασύρουν σε μεταφυσικές διατυπώσεις»³⁷⁶. Το όλο εγχείρημα, δηλαδή, της ενοποίησης στοχεύει στην εξάλειψη της μεταφυσικής.

Ο Horkheimer, αντίθετα, φαίνεται, από τη μεριά του Neurath, να αρνείται πεισματικά αυτήν την προοπτική και να διατυπώνει τις θέσεις του με ασαφείς όρους, κρατώντας τις κατ' αυτόν τον τρόπο απροσπέλαστες στους συνομιλητές που προέρχονται από διαφορετικές παραδόσεις και – το σημαντικότερο – απρόσβλητες από την όποια κριτική θα μπορούσαν αυτοί να τους ασκήσουν. Στην απάντηση του Neurath παρατίθενται αρκετές φράσεις του Horkheimer που κρίνονται περίπου ακατανόητες: «Τι σημαίνουν «πυρήνας» και «επιφάνεια» σε μια συγκεκριμένη

³⁷⁴ WW 72, η έμφαση στο πρωτότυπο.

³⁷⁵ Ό.π. 74-75. Σε σχέση με τις κοινωνικές επιστήμες, αναφέρεται ότι η εργασία της «κάθαρσης» είναι ίσως λιγότερο επείγουσα από ότι σε άλλους τομείς, «[Δ]ιότι φαίνεται πως, και κατά την ακμή της μεταφυσικής και της θεολογίας, το μεταφυσικό ρεύμα δεν είχε μεγάλη δύναμη εδώ· ίσως διότι οι έννοιες αυτού του χώρου, λ.χ., πόλεμος και ειρήνη, εισαγωγές και εξαγωγές, βρίσκονται πιο κοντά στην άμεση αντίληψη από ότι άλλες έννοιες, π.χ., άτομο και αιθέρας.» (Ό.π. 75) Διαβάζοντας κανείς το «μανιφέστο» του ΚτΒ θα πρέπει φυσικά να λαμβάνει υπ' όψη του α) πως ο Neurath δεν ήταν ο μόνος συντάκτης του, αν και ήταν ο κύριος και β) ότι αυτό γράφτηκε δέκα περίπου χρόνια πριν από τη διαμάχη που μας απασχολεί εδώ. Είναι επίσης αμφίβολο το εάν ο Horkheimer το είχε διαβάσει ποτέ. Η αντίληψη πάντως περί μικρής επιρροής των μεταφυσικών ρευμάτων στο χώρο των κοινωνικών επιστημών έρχεται σε καταφανή αντίθεση με τις απόψεις του Horkheimer, που διατυπώνονται με αρκετά συστηματικό τρόπο στις *Απαρχές της Αστικής Φιλοσοφίας της Ιστορίας*. Η συμπερίληψη δε των ονομάτων των Smith, Ricardo και Comte μαζί με αυτό του Marx σε όσους «έχουν εργαστεί στην κατεύθυνση μιας εμπειρικής, αντιμεταφυσικής στάσης» (στο ίδιο), παραπέμπει μάλλον σε μια πρόσληψη της κριτικής που ασκεί ο τελευταίος στη μεταφυσική ως διεξαγόμενη από θετικιστική σκοπιά.

³⁷⁶ Erwidung, 18

ιστορική ανάλυση;³⁷⁷, «[...] πώς μπορεί να διακριθεί μια «εκδίπλωση του γενικού» από μια «μη εκδίπλωση», τι νοείται εδώ ως «αυτομεταλλασσόμενος παράγοντας», και πολλά άλλα παρόμοια»³⁷⁸.

Ο Horkheimer επικρίνει τον εμπειρισμό για το ότι «Το ανείπωτο και το μη ειπωμένο δεν πρέπει να παίζουν κανένα ρόλο για τη σκέψη, δεν επιτρέπεται καν να αποκαλύπτονται συμπερασματικά» (NEEM 453). Από τη στιγμή που κανείς παραβλέπει εντελώς επ' αυτού να ερευνά τους κανόνες εφαρμογής των χρησιμοποιούμενων όρων, προξενεί εντύπωση το ότι από τη μια κάτι ανακηρύσσεται ως «ανείπωτο», το οποίο κατά τη γνώμη του Horkheimer μπορεί να «συναχθεί συμπερασματικά». Ότι μπορεί να συναχθεί συμπερασματικά μπορεί βεβαίως και να ειπωθεί³⁷⁹! Όταν ο Horkheimer επικρίνει τον εμπειρισμό γιατί απορρίπτει «το να μιλάει κανείς για το υποκείμενο ή για μια πραγματικότητα που θα μπορούσαν να μην είναι δεδομένα, που θα βρίσκονταν εμπρός ή πίσω από τα επί μέρους γεγονότα και τις σχέσεις τους» (NEEM 463) *θα μπορούσε κανείς να συζητήσει αυτή την επίκριση, μόνο εάν διατυπωνόταν απαλλαγμένη από μεταφορές της παραδοσιακής μεταφυσικής*.³⁸⁰

Μέσα από αυτού του είδους την αντιμετώπιση, ο Neurath φαίνεται να ακολουθεί τη σύσταση του Carnap: η συζήτηση έξω από επαρκώς καθορισμένο γλωσσικό πλαίσιο μόνο σε ανώφελη φιλονικία μπορεί να οδηγήσει και το καλύτερο που θα μπορούσε κανείς να κάνει θα ήταν να διακόψει τη συζήτηση μέχρι αυτό το πλαίσιο να καθοριστεί³⁸¹. Με δεδομένο όμως ότι ο Neurath είχε διαβάσει και άλλα κείμενα του Horkheimer πριν από τη NEEM, επομένως η ορολογία του δεν του ήταν

³⁷⁷ Ό.π. 22

³⁷⁸ Ό.π. 11

³⁷⁹ Εδώ βεβαίως ο Neurath εξανίσταται καθώς η διατύπωση του Horkheimer προσκρούει στον πυρήνα της αναλυτικής παράδοσης. Πρβλ. «Αντικειμενικό στον κόσμο είναι ό,τι μπορεί να νοηθεί και να κριθεί, ό,τι μπορεί να εκφραστεί με λέξεις. Ότι είναι καθαρά εποπτεύσιμο δεν είναι επικοινωνήσιμο.». (Frege 1990, 105)

³⁸⁰ Ό.π. 13-14, η έμφαση δική μου.

³⁸¹ Βλ. υποσημείωση παραπάνω

άγνωστη³⁸² – ανεξάρτητα από το εάν τη θεωρούσε κατάλληλη – και, παρ' όλα αυτά, συνέχιζε να επιδιώκει το διάλογο και τη συνεργασία από το τέλος του 1936 έως τις αρχές του 1938, η επίκληση των διατυπώσεων του Horkheimer ως παράγοντα που εμποδίζει την επικοινωνία, εμφανίζεται μάλλον ως πρόφαση που επιστρατεύεται για τις ανάγκες της πολεμικής.

Στην απάντηση του Neurath απορρίπτεται κατηγορηματικά η κριτική του Horkheimer σχετικά με τη χρήση νεολογισμών ως ουδέτερων γλωσσικών εκφράσεων, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να χρησιμοποιούνται με καθαρά ταξινομητικό τρόπο, και τη σύνταξη ενός «καταλόγου απαγορευμένων λέξεων» (*Index Verborum Prohibitorum*³⁸³). Σύμφωνα με τον Horkheimer, η χρήση εννοιών όπως «άνθρωπος», «κοινωνία» και «κοινωνική τάξη» προϋποθέτει συγκεκριμένες σκοπιές και θέσεις, με τη βοήθεια των οποίων η σκέψη προσανατολίζεται προς συγκεκριμένους, αντίστοιχα, ιστορικούς στόχους. Ο σύγχρονος εμπειριστής, αντίθετα, όταν χρησιμοποιεί τέτοιου είδους έννοιες τις εννοεί καθαρά ταξινομητικά, όπως τα ζωολογικά είδη³⁸⁴. Στην προσπάθειά του δηλαδή να καταστήσει ουδέτερες τις γλωσσικές εκφράσεις, παραβλέπει το γεγονός ότι μέσω της γλώσσας πραγματοποιείται η αλληλεπίδραση μεταξύ σκέψης και εμπειρίας και έτσι υιοθετεί έναν ουδέτερο τρόπο σκέψης, υπό την έννοια του ότι αφαιρεί από αυτόν την οποιαδήποτε κοινωνική του στόχευση. Οι έννοιες αυτές όμως αποτελούν, κατά τον Horkheimer πάντοτε, μέρη ενός ιστορικά εξελιγμένου θεωρητικού πλαισίου που διακατέχεται από το υποκειμενικό ενδιαφέρον για τους στόχους αυτούς και η απόσπασή τους από αυτό το πλαίσιο σημαίνει την αποσύνδεση τους από τους αντίστοιχους στόχους. Εάν μάλιστα ο Neurath είναι

³⁸² Σύμφωνα με τα όσα ο ίδιος γράφει στον Horkheimer (Neurath an Horkheimer 17.12.1936), είχε διαβάσει τουλάχιστον το *Rationalismustreit*. Στην ίδια επιστολή αναφέρεται ότι συχνά συμμετείχε σε συζητήσεις με άλλα μέλη του IKE. Ζητά μάλιστα από τον Horkheimer να παίρνει μέρος στις συζητήσεις ίσος αριθμός μελών της κάθε πλευράς, γιατί, ως μόνος εκπρόσωπος του νεοθετικισμού, ένιωθε ότι «κάθεται σε ηλεκτρική καρέκλα».

³⁸³ Η έκφραση ανήκει στον ίδιο τον Neurath (Neurath 1941, 217) που την εισήγαγε το 1933, «αστειευόμενος» όπως λέει ο ίδιος.

³⁸⁴ NEEM, 455-6

διατεθειμένος να αποδεχτεί ορισμένες έννοιες της καθημερινής γλώσσας ως «σφαιρώσεις»³⁸⁵, τις παραπάνω δε θα τις δεχόταν ούτε ως τέτοιες³⁸⁶.

Κάνουν το αντίστροφο λάθος εκείνου που διαπράττει ένα ορισμένο σύγχρονο είδος μεταφυσικής, που μετατρέπει τη φιλοσοφία σε ερμηνευτική και θέλει να ανακαλύψει τα ίχνη των πραγμάτων παρακολουθώντας μόνο την ιστορικά πρωταρχική σημασία των λέξεων³⁸⁷. Οι σύγχρονοι εμπειριστές όμως πιστεύουν πως με μια επινοήσιμη μέθοδο, κατά την οποία προϋποτίθεται μόνον η ακριβής γνώση των «συνηθειών στην ομιλία», μπορεί κανείς να μεταφράσει «πιστά ως προς το περιεχόμενο» τη ζωντανή γλώσσα σε μια εφευρημένη, λόγου χάρη στη γλώσσα της φυσικής, χωρίς να χαθεί τίποτε.

³⁸⁵ Ο γερμανικός όρος είναι *Ballungen*, από το ρήμα *ballen* που σημαίνει «πιέζω εύπλαστο υλικό ώστε να σχηματίσω μπάλες». Ο Neurath χρησιμοποιεί τον όρο ως αντίστοιχο σε ένα σχήμα χωρίς σαφή όρια. Οι όροι της καθημερινής γλώσσας, επειδή ακριβώς δεν έχουν αυστηρά καθορισμένο νόημα, καλούνται από τον Neurath «σφαιρώσεις», σε αντιδιαστολή με τους επιστημονικούς όρους, που θεωρούνται απόλυτα ακριβείς. (Cartwright et al 1996, 190) Οι σφαιρώσεις ωστόσο αποτελούν «αναγκαίο κακό», καθώς είναι αδύνατο να τις εξαλείψουμε ολότελα από τις επιστημονικές μας περιγραφές, ακόμα και αν προσπαθήσουμε να τις μεταφράσουμε σε τυπική γλώσσα. Είναι μάλιστα ιδιαίτερα ενδιαφέρον το ότι, σύμφωνα με τον Neurath, η αδυναμία μας αυτή οφείλεται στην ιστορικότητα αυτών των εννοιών, που τις συνοδεύει αναγκαστικά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «Όλη μας η ζωή αποτελείται από δυο αντίθετες κινήσεις: στην μια έχουμε την τάση να αποκτούμε νέες έννοιες και να τροποποιούμε εκείνες που η παράδοση μας έχει αφήσει· αλλά στην άλλη είμαστε υποχρεωμένοι να λάβουμε τις παραδοσιακές εκφράσεις ως βάση της αφετηρίας μας. Ποτέ δε μπορούμε να φτιάξουμε μια *tabula rasa* από την οποία να αρχίσουμε – εάν τολμούσα να πω – μια νέα ζωή.» (Neurath 1936, 150, πρβλ. επίσης Neurath 1931δ, 65, Neurath 1932 92, Neurath 1936, 148) Το ενδιαφέρον εντοπίζεται στο ότι ενώ αναγνωρίζεται η ανεξάλειπτη ιστορικότητα των εννοιών, αυτή αντιμετωπίζεται με τελείως διαφορετικό τρόπο από ότι στην περίπτωση του Horkheimer, όπου «[Τ]ο ιστορικά μεταβαλλόμενο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του γενικού, αυτό το υποκειμενικό και μεταλλασσόμενο στοιχείο, στη διαλεκτική θεωρία δεν γίνεται αντιληπτό απλώς ως πηγή λαθών, αλλά και ως συμφυής παράγων της γνωστικής διαδικασίας.» (NEEM, 471), ενώ οι εμπειριστές «θεωρούν τη σχετική επισήμανση [Hinweis] που υπάρχει στη λέξη απλώς παράγοντα σύγχυσης.» (Ο.π. 485)

³⁸⁶ NEEM, 471

³⁸⁷ Πρόκειται προφανώς για έμμεση αναφορά στον Heidegger. Με το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στον υπαρξισμό και τη γλώσσα θα ασχοληθεί, αρκετά χρόνια αργότερα, ο Adorno στο *Jargon der Eigentlichkeit*.

Φρονούν πως αντί άνθρωπος θα μπορούσαμε εξ' ίσου καλά να πούμε άρες-μάρες και αντί καπιταλισμός ρούαρουα, μάλιστα δε, εφόσον αυτές οι έννοιες δεν πρέπει να μπουν κίόλας στον κατάλογο απαγορευμένων λέξεων, πρέπει να προτιμάται η επιλογή «ουδέτερων» εκφράσεων, αφού, όπως υποθέτουν, αν ορισθούν σωστά, καθιστούν αδύνατες τις παρανοήσεις.³⁸⁸

Η μάλλον απαξιωτική αυτή περιγραφή, συνδυάζεται με την ακραία αιχμή όπου η διαδικασία κάθαρσης της γλώσσας παραλληλίζεται με τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των ολοκληρωτικών καθεστώτων³⁸⁹. Ο Neurath μάλλον κατέβαλλε φιλότιμες προσπάθειες να προσπεράσει κατά το δυνατόν ευγενικά τέτοιου είδους αιχμές, λέγοντας πως «Ο τρόπος έκφρασης του Horkheimer και οι υπερβολικές παρομοιώσεις του, μπορούν να δείξουν το πόσο συναισθηματικά επηρεασμένος είναι από αυτά τα προβλήματα [...]»³⁹⁰. Σε σχέση με την ουσία της παραπάνω κριτικής, η απάντηση επιβεβαιώνει το ότι ο Horkheimer είχε προσλάβει σωστά τις αντιλήψεις του ΚτΒ για τη γλώσσα. Για τον Neurath, η καταλληλότητα των ουδέτερων όρων, ή ακόμα και χρήση τυχαίων σειρών χαρακτήρων ως ονομάτων, είναι αυτονόητη³⁹¹. Αντίθετα, δεν του είναι καθόλου κατανοητό το με ποιον τρόπο πέρα από «ταξινομητικό» θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν έννοιες που περιγράφουν ομάδες ατόμων, όπως «άνθρωπος» κλπ.³⁹² Η ιστορικότητα των εννοιών γίνεται κατανοητή από τον Neurath στο βαθμό που αυτές εισάγονται στον επιστημονικό λόγο, σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, μέσω συγκεκριμένων ατόμων που είναι παράλληλα φορείς συγκεκριμένων απόψεων. Όμως η περαιτέρω χρήση τους δε σημαίνει αναγκαστικά την αποδοχή των απόψεων αυτών. Εάν κάποιος ισχυρίζεται το αντίθετο, θα πρέπει, όπως επισημαίνει, να το τεκμηριώσει με ιστορικά παραδείγματα, πράγμα που – ας το επισημάνουμε για άλλη μια φορά – δεν κάνει ο Horkheimer. Όποιος προτιμά να χρησιμοποιεί «λέξεις που λειτουργούν σα σημαίες, προκαλώντας ενθουσιασμό ή ενόχληση»³⁹³, απλώς δημιουργεί

³⁸⁸ Ό.π. 485

³⁸⁹ Στο ίδιο

³⁹⁰ Erwiderung, 4a

³⁹¹ Ό.π. 18

³⁹² Ό.π. 17

³⁹³ Ό.π. 18

προβλήματα χωρίς λόγο και εμποδίζει την εξέλιξη της επιστημονικής πρακτικής. Διατυπώνοντας με τη σειρά του μια αιχμή, ο Neurath βρίσκει κατανοητή την αποστροφή του Horkheimer προς την ενοποίηση της επιστημονικής γλώσσας ως κίνηση υπεράσπισης «των μεταφυσικών όρων που έχει σε εκτίμηση»³⁹⁴, αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο τελευταίος νιώθει πως το ακαδημαϊκό του πεδίο απειλείται από την ανερχόμενη απήχηση του νεοθετικισμού³⁹⁵. Πολλοί από τους όρους που υπερασπίζεται ο Horkheimer, θα έπρεπε, σύμφωνα με τον Neurath, πράγματι να καταγραφούν στον «κατάλογο απαγορευμένων λέξεων». Αυτό όμως δε θα ήταν ζήτημα αρμοδιότητας «ενός ευρύτερα γνωστού ειδικού επιστήμονα»³⁹⁶, όπως υποστηρίζει ο Horkheimer³⁹⁷. Το ποια ακριβώς θα ήταν η διαδικασία σύνταξης του καταλόγου δε διευκρινίζεται ρητά στην απάντηση του Neurath, που περιορίζεται στο να επισημάνει ότι η καθοδηγητική αρχή της ενοποίησης της επιστημονικής γλώσσας είναι το ενδιαφέρον για την επιστημονική πρακτική³⁹⁸. Η διατύπωση είναι

³⁹⁴ Στο ίδιο

³⁹⁵ Δε γνωρίζουμε εάν πραγματικά ο Neurath είχε πραγματικά την πρόθεση να υπονοήσει κάτι τέτοιο. Αυτό ωστόσο δε θα ήταν εντελώς στερούμενο βάσης. Σε επιστολή του προς τον Wittfogel (8.12.1936) ο Horkheimer αναφέρει: «Είναι ακριβώς οι φωτισμένοι φοιτητές, που για κατανοητούς λόγους δε θέλουν να έχουν σχέσεις με τη μεταφυσική, εκείνοι στους οποίους προκαλείται σύγχυση μέσα από αυτή τη νέα σοφιστική. Πιστεύουν ότι αυτή αποτελεί το μοναδικό αντιμεταφυσικό ρεύμα, και δεν τολμούν να της αντιτάξουν καμιά αμφιβολία, εάν δε θέλουν να τους αποκαλέσουν ποιητές ή μυστικιστές. Οι κρίσιμες κατηγορίες, από τις οποίες εν πολλοίς εξαρτάται η αποτίμηση του παρόντος, εξ' αιτίας της έλλειψης δυνατότητας να συμπεριληφθούν στη στατιστική εννοιολογία του Λογικού Εμπειρισμού, αποκλείονται ως μεταφυσικές από τη συζήτηση και τελικά από τη σκέψη της νέας ακαδημαϊκής γενιάς. Θα προσπαθήσω, αντίθετα, να δείξω ότι δεν είναι αυτές οι κατηγορίες «παρωχημένες» αλλά ο Λογικός Εμπειρισμός, η κακή δηλαδή αναδιατύπωση ενός εδώ και αιώνες γνωστού, κάποτε προοδευτικού, ιδεαλιστικού νομιναλισμού.» Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αν και εδώ εκφράζεται η αγωνία του Horkheimer για την επίδραση του νεοθετικισμού στο ακαδημαϊκό χώρο, και ιδιαίτερα στη νεότερη γενιά, τα κίνητρά του δεν είναι ιδιοτελή υπό μια στενά επαγγελματική έννοια αλλά υπό μια ευρύτερη πολιτική. Η πολιτική αυτή διάσταση της αντιπαράθεσης τονίζεται και σε επιστολές προς άλλα μέλη και συνεργάτες του IKE (Horkheimer an Adorno 22.10.1936, 8.12.1936, Horkheimer an Wittfogel 8.12.1936)

³⁹⁶ NEEM 490

³⁹⁷ Erwiderung, 18

³⁹⁸ Στο ίδιο

υπερβολικά γενική και το κύριο σημείο αντίθεσης σε σχέση με τα όσα υποστηρίζει ο Horkheimer, εντοπίζεται μάλλον στο ότι πρόκειται για μια διαδικασία συλλογική, στο πνεύμα της συνεργασίας επιστημόνων από διάφορους κλάδους, που είναι κύριο γνώρισμα του *Κινήματος Ενοποιημένης Επιστήμης* και της αντίστοιχης *Εγκυκλοπαίδειας*³⁹⁹, και όχι ζήτημα αποφάσεων μιας αυταρχικής αυθεντίας.

Κλείνοντας τη διαπραγμάτευση του ζητήματος της γλώσσας, κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά στην ιδιαίτερη, σε σχέση με την κυρίαρχη στο εσωτερικό του ΚτΒ, αντίληψη του Neurath γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα, αν και αυτή δεν αναφέρεται σε κανένα από τα δυο κείμενα που εξετάζουμε. Συγκεκριμένα, ο Neurath δεν έτρεφε την αφελή αυταπάτη ότι υπάρχει η δυνατότητα επινόησης μιας απόλυτα «ουδέτερης» γλώσσας. Οι «σφαιρώσεις» (βλ. υποσημείωση παραπάνω) θα συνοδεύουν το επιστημονικό λόγο, όσο και αν προσπαθήσουμε να απαλλαγούμε από αυτές. Όπως λέει στην πλέον γνωστή μεταφορά του,

Δεν υπάρχει τρόπος να θεμελιώσουμε απολύτως εξασφαλισμένες, καθαρές προτάσεις πρωτοκόλλου ως αφετηρίες των επιστημών. Δεν υπάρχει *tabula rasa*. Είμαστε σαν τους ναυτικούς που πρέπει να ξαναφτιάξουν το πλοίο τους στην ανοιχτή θάλασσα, χωρίς να έχουν ποτέ τη δυνατότητα να το διαλύσουν σε δεξαμενή ναυπηγείου και να το ανακατασκευάσουν από τα καλύτερα υλικά. Μόνο η μεταφυσική μπορεί να εξαφανιστεί χωρίς ίχνη. Ανακρίβεις «σφαιρώσεις» είναι πάντα κατά κάποιον τρόπο μέρος του πλοίου. Εάν η ανακρίβεια μειωθεί σε ένα μέρος, μπορεί κάλλιστα να επανεμφανιστεί σε ένα άλλο σε ισχυρότερο βαθμό.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Ό.π. 10

⁴⁰⁰ Neurath 1932, 92. Ανατρέχοντας στο «μανιφέστο» του ΚτΒ – διατηρώντας ταυτόχρονα τις επιφυλάξεις που επισημάναμε σε προηγούμενη υποσημείωση – συναντάμε μια σχεδόν ρομαντική αντίληψη της αρχέγονης γλώσσας που κατά την ιστορική της εξέλιξη φορτώνεται με μεταφυσικές συνδηλώσεις (WW 72, 75). Η διαδικασία κάθαρσης της γλώσσας αποτελεί κατά κάποιον τρόπο μια αντίστροφη ιστορική κίνηση, στο τέλος της οποίας θα συναντήσουμε ξανά την αυθεντική γλώσσα των πραγμάτων. Η εικόνα αυτή περιλαμβάνει το σύνολο των αντιλήψεων για τον κόσμο: «Οι εκπρόσωποι της επιστημονικής κοσμοαντίληψης τοποθετούνται αποφασιστικά από την πλευρά της απλής ανθρώπινης εμπειρίας. Προχωρούν με εμπιστοσύνη στην απομάκρυνση των μεταφυσικών και θεολογικών ερειπίων της χιλιετίας. Ή, όπως το θέτουν μερικοί: *επιστρέφουμε, μετά από ένα*

Η δυνατότητα επομένως να «μπορεί κανείς να συνεννοείται με τον καθένα για τα πάντα»⁴⁰¹, συναντά όρια και μάλιστα ανυπέρβλητα. Η σκοπιμότητα της μικρής αυτής παρέκβασης, δεν αφορά τόσο την αναγκαιότητα της διευκρίνισης των ιδιαίτερων αντιλήψεων του Neurath (που, στις περισσότερες περιπτώσεις, γίνεται στις υποσημειώσεις) αλλά το γεγονός ότι μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τη στάση των δυο συνομιλητών στο πλαίσιο του διαλόγου που εξετάζουμε, και ιδιαίτερα του Neurath: Η παραπάνω θέση του τελευταίου ήταν σίγουρα γνωστή στον Horkheimer. Πιθανότατα δεν είχε διαβάσει το κείμενο από όπου προέρχεται το συγκεκριμένο απόσπασμα, καθώς δεν αναφέρεται σε αυτό, όμως την είχε συναντήσει κάπως διαφορετικά διατυπωμένη⁴⁰² στα κείμενα *Soziologie im Physikalismus* και *L'encyclopedie comme modele*, στα οποία και παραπέμπει στις υποσημειώσεις 15, 16 και 39 της ΝΕΕΜ. Ο ίδιος ωστόσο διευκρινίζει, από τις πρώτες κιόλας σελίδες του κειμένου του, ότι κατά την κριτική του «δε θα εξεταστούν οι αποχρώσεις»⁴⁰³, δηλαδή οι λεπτές διαφοροποιήσεις των απόψεων των εκπροσώπων του θετικισμού, ο οποίος αντιμετωπίζεται ως ένα σχετικά ομοιογενές ρεύμα. Το ερώτημα που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι γιατί ο Neurath, από την πλευρά του, δε διαχωρίζει τη θέση του παρά προτιμά να υπερασπιστεί απόψεις με τις οποίες είχε συγκρουστεί σφοδρά στο εσωτερικό του ΚτΒ. Πριν αποπειραθούμε να διατυπώσουμε μια πιθανή απάντηση, ας παρατηρήσουμε ότι ο Neurath παραμένει σιωπηλός γύρω από το ζήτημα της συμφιλίωσης του εμπειρισμού με τον πνευματισμό⁴⁰⁴, μια μομφή που όπως έχουμε δει στο κεφ. 3 έχει διατυπωθεί και σε προηγούμενα κείμενα του Horkheimer. Ο Neurath είχε επικρίνει έντονα το ενδιαφέρον των Carnap και Hahn για την

μεταφυσικό διάλλειμα, σε μια ενοποιημένη εικόνα του κόσμου που υπήρχε από την αρχή, κατά κάποιον τρόπο, κάτω από την πίστη στις μαγείες, μακριά από θεολογίες.» (WW, 77 έμφαση δική μου)

⁴⁰¹ ΝΕΕΜ 456

⁴⁰² Neurath 1931δ, 65, Neurath 1936, 148, 150

⁴⁰³ ΝΕΕΜ 451

⁴⁰⁴ «Η πίστη στα φαντάσματα έτσι και αλλιώς δε συνάντησε την αντίσταση των εμπειριστών. Και αυτή η σχολή καλεί σε αγώνα κατά της μεταφυσικής.» (ΝΕΕΜ, 474) Σε αυτό το σημείο ο Horkheimer παραπέμπει στα δικά του κείμενα αλλά και στον Engels, πιθανότατα στο κείμενο *Οι Φυσικές Επιστήμες στον Κόσμο των Πνευμάτων* (Engels 2008, 32-44)

παραψυχολογία – ιδιαίτερα μάλιστα τον τελευταίο, που έπαιρνε μέρος και σε αντίστοιχες συναντήσεις – λέγοντάς τους ότι πρόκειται για πρακτική που υπηρετεί την αντίδραση⁴⁰⁵. Μια εύλογη ερμηνεία της στάσης του Neurath, να μη διαχωρίζει δηλαδή προς τα έξω τη θέση του σε μια σειρά από ζητήματα, παρά το ότι διαφωνούσε σε αυτά με άλλα μέλη του ΚτΒ, είναι ότι αναλάμβανε συνειδητά το ρόλο του εκπροσώπου της συλλογικότητας. Παρά τις όποιες διαφωνίες στο εσωτερικό του ΚτΒ, όταν συνδιαλεγόταν με εξωτερικούς συνομιλητές προσπαθούσε να μεταφέρει την ελάχιστη κοινή βάση συμφωνίας εάν αυτή δε συγκρούονταν ευθέως με τις δικές του απόψεις. Έτσι μπορούμε να καταλάβουμε το γιατί υπερασπίζεται μια κοινή θέση του ΚτΒ γύρω από τις προτάσεις πρωτοκόλλου και δεν εκθέτει τις λεπτές διαφοροποιήσεις των μελών του γύρω από το ζήτημα. Στο πρόβλημα της συμφιλίωσης με τον πνευματισμό ήταν τόσο σοβαρές οι αντιρρήσεις του απέναντι στις απόψεις άλλων μελών, που δεν ήταν διατεθειμένος να χρεωθεί και ίδιος αυτές τις απόψεις, προτιμώντας να μείνει σιωπηλός. Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, αντίστοιχη στάση κράτησε στο θέμα του λογικού ατομισμού. Όχι μόνο τα υπόλοιπα μέλη του ΚτΒ έβλεπαν στο πρόσωπο του Neurath του προπαγανδιστή, υποκινητή και οργανωτή του Κύκλου, αλλά και ο ίδιος ένιωθε ότι είχε αναλάβει το ρόλο της «μεγάλης ατμομηχανής», όπως χαρακτηριστικά τον είχε αποκαλέσει ο Carnap.⁴⁰⁶ Ο τονισμός των σημείων συμφωνίας έναντι των διαφορών, αποτελούσε σταθερή αρχή στα πλαίσια της υπηρετήσης αυτού του ρόλου και της αντίστοιχης πολιτικής – υπό την ευρεία έννοια – τακτικής που εφάρμοζε Neurath. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε σε επιστολή του προς τον Feigl το 1938, «Οι ομοιότητες θα παραμείνουν· οι διαφορές θα περάσουν ως πρόσκαιρα φαινόμενα»⁴⁰⁷. Η αισιόδοξη αυτή προσέγγιση διατυπώνεται επίσης και στην επικοινωνία του με τον Horkheimer, αποδείχτηκε όμως υπερβολική⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ Schlipp (ed) 1963, 22

⁴⁰⁶ Uebel 1991, 5, Rutte 1991α, 81

⁴⁰⁷ Stadler 1991β, 168

⁴⁰⁸ Είναι χαρακτηριστικό το ότι έχοντας ήδη διαβάσει το *Rationalismustreit*, γράφει στον Horkheimer δε μπορεί να εντοπίσει τα σημεία της μεταξύ τους διαφωνίας και πως εάν υπάρχουν τέτοια, μπορούν να ξεπεραστούν με τη χρήση της κατάλληλης ορολογίας (Neurath an Horkheimer 17.12.1936).

Έχουμε λοιπόν, από τη μια πλευρά τον Horkheimer που αντιμετωπίζει το Λογικό Εμπειρισμό, τον παλαιότερο και νεότερο θετικισμό και τον αμερικανικό πραγματισμό ως ένα λίγο έως πολύ ενιαίο ρεύμα σκέψης, και από την άλλη πλευρά τον Neurath που, όπως προκύπτει από την απάντησή του, υπερασπίζεται όλα τα παραπάνω ρεύματα ως εντασσόμενα σε μια ενιαία λογική, υποβαθμίζοντας ή αποσιωπώντας εντελώς τις «αποχρώσεις». Επομένως, ο διάλογος που εδώ ανασυγκροτείται, είναι υπό αυτήν την έννοια συμμετρικός καθώς ο Neurath διατυπώνει μεν την ένσταση ότι του καταλογίζονται απόψεις διαστρεβλωμένες, χωρίς όμως να τις αποδίδει σε άλλους, από τους οποίους να διαχωρίζει τη θέση του. Ο διάλογος λοιπόν μπορεί να ανασυγκροτηθεί με βάση τα δυο κείμενα που εξετάζουμε, από τη στιγμή που ο Neurath αναλαμβάνει την υπεράσπιση των θέσεων που επικρίνει ο Horkheimer. Εάν όμως προσπαθούσαμε να ανασυγκροτήσουμε την ιδιαίτερη άποψη του Neurath συνολικά, βασιζόμενοι στο συγκεκριμένο κείμενο, θα μπορούσαμε να βρεθούμε αρκετά παραπλανημένοι, καθώς δε διατυπώνει τις στενά προσωπικές του απόψεις αλλά λειτουργεί συνειδητά ως εκπρόσωπος και υπερασπιστής ενός ευρύτερου κύκλου.

Ο ρόλος της τυπικής λογικής

Όπως γνωρίζουμε από την αλληλογραφία του Horkheimer, κατά το χρονικό διάστημα προπαρασκευής του κειμένου του το ζήτημα της τυπικής λογικής είχε απασχολήσει τον ίδιο και τους συνεργάτες του. Αντιλαμβανόμενος τη βαρύτητα του συγκεκριμένου αντικειμένου για τους εκπροσώπους του νεοθετικισμού, είχε επισημάνει την αναγκαιότητα εξειδίκευσης σε αυτό ενός τουλάχιστον συνεργάτη του ΙΚΕ, προκειμένου να διατυπωθεί μια κριτική που δε θα κατηγορηθεί για θεωρητική ανεπάρκεια⁴⁰⁹. Ο Adorno μάλιστα παρουσίασε στον Horkheimer μια αρκετά διεισδυτική κριτική του διαχωρισμού της τυπικής μορφής των προτάσεων από το νοηματικό περιεχόμενο των όρων τους από τον Russell⁴¹⁰, χωρίς όμως να μπει σε αυστηρά τεχνικές λεπτομέρειες, υπό την έννοια του ότι δε χρησιμοποίησε

⁴⁰⁹ Horkheimer an Wittfogel 19.10.1936

⁴¹⁰ Adorno an Horkheimer 28.11.1936

συμβολική γλώσσα στην παρουσίαση. Σε σχέση με τη στόχευση του άρθρου που σκόπευε να γράψει ο Horkheimer, η προτροπή του Adorno ήταν να εστιαστεί η κριτική στους Russel, Wittgenstein και Moore, που, σύμφωνα με την εκτίμησή του, είχαν πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα ως διανοητές σε σχέση με τους Carnap και Schlick⁴¹¹. Ο Horkheimer συμφώνησε τόσο με την κριτική στο διαχωρισμό τυπικής μορφής-νοηματικού περιεχομένου όσο με την εκτίμηση του Adorno γύρω από το ποιοι ήταν οι θεωρητικά ικανότεροι εκφραστές του νεοθετικισμού. Αποφάσισε όμως να μη συμπεριλάβει στο άρθρο του την κριτική ανάλυση του Adorno ούτε να εστιάσει την κριτική του αποκλειστικά στα πρόσωπα που αυτός του πρότεινε. Οι επιλογές αυτές υπαγορεύτηκαν από τους εξής λόγους: Πρώτο, η αναφορά σε λεπτομέρειες της τυπικής λογικής θα μπορούσε να εκληφθεί ως απόπειρα εξορθολογισμού των επί μέρους εκθέσεων της φυσικής και βελτίωσης των αντίστοιχων που παρουσίαζε ο Λογικός Εμπειρισμός, ενώ το ζητούμενο ήταν η κριτική της φетиχοποίησης των επί μέρους στοιχείων της επιστήμης και της ταύτισής τους με τη γνώση γενικά⁴¹². Δεύτερο, οι Carnap, Reichenbach και Neurath δε θα μπορούσαν να αγνοηθούν καθώς αυτοί είχαν τη μεγαλύτερη επιρροή στο ακαδημαϊκό περιβάλλον των ΗΠΑ, εξ' αιτίας της φυσικής παρουσίας και της δραστηριότητάς τους⁴¹³.

Οι παραπάνω λεπτομέρειες εξηγούν το για ποιον λόγο στη NEEM ο Horkheimer παραπέμπει οχτώ φορές στον Russel και μόνο μια στον Wittgenstein ενώ στους Carnap, Reichenbach και Neurath παραπέμπει 13, 2 και 10 φορές αντίστοιχα. Μας βοηθούν επίσης να καταλάβουμε το γιατί απουσιάζουν από το άρθρο του συγκεκριμένα παραδείγματα που θα κατέδειχναν τις ανεπάρκειες της τυπικής λογικής ή τις αντιφάσεις στις οποίες αυτή οδηγεί. Στην περίπτωση που ο Horkheimer ακολουθούσε διαφορετική τακτική, θα προέκυπτε ίσως ένας πλουσιότερος και πιο ενδιαφέρων διάλογος αλλά αυτή είναι μια υπόθεση μηδαμινής σημασίας καθώς δε διαθέτουμε την παραμικρή ένδειξη γύρω από το πιθανό περιεχόμενο μιας τεχνικά επεξεργασμένης επιχειρηματολογίας.

⁴¹¹ Στο ίδιο

⁴¹² Horkheimer an Adorno 22.2.1937

⁴¹³ Horkheimer an Adorno 8.12.1936

Η κριτική ενάντια στην αναγόρευση της τυπικής λογικής σε θεωρητικό «υπέρ-όπλο», με τη χρήση του οποίου θα μπορούσαν να ξεπεραστούν όλα τα φιλοσοφικά αδιέξοδα, ακολουθεί δυο βασικούς άξονες, με πρώτον την επισήμανση την αντίφασης που εμπεριέχεται στην επαγγελία της αντιμετώπισης της μεταφυσικής μέσω της απόρριψης της καθ' ύλην λογικής [materiale Logik].

Αν ένα λογικό δόγμα αυτοαναγορεύεται λογική κατ' εξοχήν, τότε αυτή έχει πάψει να είναι τυποκρατική και οι αποφάνσεις της έχουν σημασία περιεχομένου και ευρύτερες φιλοσοφικές συνέπειες. Από την καταπολεμούμενη καθ' ύλην λογική, η οποία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως δυναμικό στοιχείο της καθ' ύλην γνώσης στην εκάστοτε υψηλότερη στάθμη της, από τον Αριστοτέλη και τον Hegel, διακρίνεται κυρίως μόνο καθόσον δεν το γνωρίζει. Διαφορετικά πρέπει να αποτρέψει με σαφήνεια κάθε παρεξήγηση που δημιουργεί θέτοντας την αξίωση της οικουμενικότητας, η οποία βέβαια συνδέεται ιστορικά με το όνομα της λογικής, και να απαγορεύσει ρητά κάθε κανονιστική τροπή των προτάσεων της και ακόμα περισσότερο την εξαγωγή κριτικών συμπερασμάτων από αυτές. Τότε θα χάσει τη φιλοσοφική, ιδιαίτερα την αντιμεταφυσική σημασία, που είχε λάβει στον εμπειρισμό.⁴¹⁴

Με άλλα λόγια, η μάχη ενάντια στη μεταφυσική δε μπορεί παρά δοθεί εντός του πεδίου της φιλοσοφικής αντιπαράθεσης. Η εγκατάλειψη αυτού του πεδίου διόλου δεν αντιμετωπίζει τα προβλήματα που εγκατοικούν σε αυτό παρά τα αφήνει ανέγγιχτα. Εάν πιστεύουμε, κατά μια χαρακτηριστική διατύπωση του Carnap, ότι «[Η] μέθοδος της λογικής σύνταξης, δηλαδή η ανάλυση της τυπικής δομής της γλώσσας ως συστήματος κανόνων, είναι η μοναδική μέθοδος της φιλοσοφίας»⁴¹⁵, αναγνωρίζουμε στη νέα αυτή μέθοδο όλες τις αρμοδιότητες που – κακώς, ενδεχομένως – είχαν οι ιστορικά προηγούμενες μορφές φιλοσοφικής σκέψης. Για να ισχύει όμως κάτι τέτοιο, θα πρέπει η νέα λογική να αναφέρεται σε περιεχόμενο, άρα παύει να είναι καθαρά τυπική. Στην περίπτωση που επιλέξουμε το αντίθετο, παραμένουμε άοπλοι απέναντι στη μεταφυσική και τον ιδεαλισμό. Διατυπώνοντάς το διαφορετικά, η επιλογή μας να διακόψουμε το διάλογο με τις αντίθετες απόψεις

⁴¹⁴ NEEM, 479

⁴¹⁵ Carnap 1975, 131

δε δικαιώνει τη δική μας. Η δικαίωση αυτή μπορεί να προκύψει μόνο ως αποτέλεσμα μιας μάχης που είμαστε υποχρεωμένοι να δώσουμε⁴¹⁶.

Η ιδεαλιστική φιλοσοφία και η μεταφυσική συνολικά δεν μπορούν να ανατραπούν, αν απορριφθούν απλώς θεωρητικά· η άρνησή της δε βρίσκεται ούτε στη στάση αυτού που «γυρίζει την πλάτη προς τη φιλοσοφία και με αποστραμμένη την κεφαλή μурμουρίζει μερικά οργισμένα και τετριμμένα λόγια γι' αυτή» αλλά στο γεγονός της πραγμάτωσής της⁴¹⁷.

Ο δεύτερος βασικός άξονας της κριτικής έχει σα στόχο το λογικό ατομισμό⁴¹⁸. Όπως εύκολα μπορεί να καταλάβει κανείς, μια τέτοια αντίληψη για τη λογική έρχεται σε καταφανή αντίθεση με την εγγελιανή διαλεκτική του Horkheimer, πράγμα καθόλου περίεργο καθώς οι βάσεις της τέθηκαν από τον Russel αντιπαραθετικά προς τον

⁴¹⁶ Μέσα από τη ματιά του Horkheimer, η εκρηκτική ακαδημαϊκή επιτυχία του λογικού εμπειρισμού συνέτεινε στη στάση των εκπροσώπων του να αποφεύγουν το επιτακτικό αυτό καθήκον. «Η παπαγαλία όρων της φυσικής είναι ένα «άμπρα-κατάμπρα» [...] που συνδυάζεται με σεχταριστικές πρακτικές, συνέδρια, όπου οι στείρες φράσεις μετατρέπονται νευρωτικά σε πανάκεια. [...] Η αυξανόμενη επιτυχία βοηθά στο να ασχολείται κανείς λιγότερο με τη νευρωτική συμφιλίωση και να ξεπερνά τα συμπτώματα.» (Horkheimer an Adorno 22.2.1937)

⁴¹⁷ ΝΕΕΜ 484. Το παράθεμα στα εισαγωγικά προέρχεται από την *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*. Η φράση που προστίθεται μετά τα εισαγωγικά προέρχεται από το ίδιο απόσπασμα: «δεν μπορείτε να ξεπεράσετε [aufheben] τη φιλοσοφία χωρίς να την πραγματώσετε» (Marx 1978, 23, η έμφαση στο πρωτότυπο.) Αξίζει να σημειώσουμε ότι στο ίδιο απόσπασμα αναφέρεται (Korsch 1923, 49, 51) ο Korsch στο *Μαρξισμός και Φιλοσοφία*, ένα κείμενο που στρέφεται ενάντια τόσο στη σοβιετική ορθοδοξία όσο και τον αναθεωρητισμό της Β Διεθνούς, επικεντρώνοντας στις απόψεις αυτών των ρευμάτων γύρω από τη σχέση στην οποία αναφέρεται ο τίτλος. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να πει ότι το κείμενο σε μεγάλο βαθμό περιστρέφεται γύρω από τη συγκεκριμένη φράση.

⁴¹⁸ Η δομή αυτού του είδους λογικής είναι, συνοπτικά, η εξής: Οι στοιχειώδεις ή «ατομικές» προτάσεις, που αποτελούν στοιχειώδεις μονάδες νοήματος, συνδυαζόμενες μεταξύ τους συγκροτούν σύνθετες ή «μοριακές» προτάσεις με τη βοήθεια λογικών τελεστών (συνδέσμων). Η τιμή αλήθειας κάθε μοριακής πρότασης προκύπτει ως συνάρτηση των τιμών αλήθειας των ατομικών προτάσεων με τη βοήθεια του τελεστή ή των τελεστών που τις συνδέουν. Το νόημα ή το περιεχόμενο των στοιχειωδών προτάσεων που αποτελούν τις μοριακές προτάσεις δεν παίζει απολύτως κανένα ρόλο κατά την αποτίμηση της αλήθειας ή του ψεύδους των τελευταίων. (Brown 1995, 12)

εγελιανισμό, όπως τον γνώρισε μέσω του εκπροσώπου του στην Αγγλία, Bradley⁴¹⁹. Η βάση της ατομικής λογικής εντοπίζεται από τον Horkheimer στη θεωρητική φυσική, όπου πραγματικά ο διαχωρισμός μορφής-περιεχομένου εμφανίζεται εύλογος. Όταν όμως την προεκτείνουμε στο πεδίο του ανθρώπινου κόσμου, δύσκολα προχωρούμε πέρα από παιδαριώδη παραδείγματα χωρίς να συναντήσουμε σημαντικές δυσκολίες⁴²⁰.

Η διαδικασία της σκέψης κατά την οποία οι σταθερές έννοιες συμπεριλαμβάνονται σε δομές, όπου ασκούν ειδικές σημασιολογικές λειτουργίες, διαφεύγει από τον ειδικό της τυποκρατικής λογικής. Σε περιπτώσεις κρίσεων γύρω από ανθρώπινα πράγματα περιορίζεται σε τετριμμένα στοιχεία και συνυφάνσεις. Στην επιστήμη καθώς και στην καθημερινή ζωή βρίσκει ασφαλώς, εκτός από μαθηματικούς τύπους, αμέτρητες προτάσεις με αναμφισβήτητο νόημα, ακόμα και αν ληφθούν χωρίς τα συμφραζόμενα.⁴²¹

Όταν όμως οι κρίσεις μας αφορούν περιπτώσεις όπως π.χ. το δίκαιο ή όχι μιας δικαστικής απόφασης ή την εξέλιξη των μορφών συνείδησης, η αλήθεια ή το ψεύδος δε μπορούν να αποδοθούν σε προτάσεις που μπορούν να θεωρηθούν απομονωμένες καθώς αυτές αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία μιας ολόκληρης σειράς συλλογισμών και μιας αντίστοιχης ιστορικής ενότητας⁴²². Η γνώση μας δε μπορεί να αποτελείται από απλές διαπιστώσεις που αντιστοιχούν σε υποτιθέμενες σταθερές καταστάσεις μιας ακινητοποιημένης πραγματικότητας. Αντίθετα, νοείται ως σύνολο συμπερασμάτων στη διαμόρφωση των οποίων η σκέψη παίζει αρκετά πιο ενεργό ρόλο από ότι στην περίπτωση απλών κρίσεων του τύπου «κάνει αρκετό κρύο»⁴²³.

Αυτό είναι, σε γενικές γραμμές, το μοτίβο στο οποίο κινείται η κριτική του Horkheimer, που, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι προσανατολισμένη κυρίως στην

⁴¹⁹ Για μια σύντομη ανασυγκρότηση της αντιπαράθεσης Russel-Bradley, βλ. Coffa 1993, 94-98

⁴²⁰ ΝΕΕΜ 476

⁴²¹ Ό.π. 479

⁴²² Στο ίδιο

⁴²³ Ό.π. 483

ανάδειξη των συνεπειών που έχει η υιοθέτηση του παραπάνω αντιδιαλεκτικού τρόπου σκέψης στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο. Πριν όμως περάσουμε σε αυτό το θέμα θα πρέπει να σταθούμε στην απάντηση του Neurath, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το ενδιαφέρον μάλιστα εντοπίζεται όχι τόσο σε όσα περιέχονται σε αυτήν αλλά μάλλον σε όσα δεν περιέχονται.

Η απάντηση εστιάζεται αποκλειστικά στην απόκρουση της κατηγορίας του Horkheimer ότι οι νεοθετικιστές απαιτούν από κάθε φιλόσοφο να ειδικευτεί στην τυπική λογική⁴²⁴. Όπως επισημαίνει ο Neurath, η «επιστημονική κοσμοαντίληψη» είναι αρκετά ανεκτική ώστε να εκλαμβάνει ως θετική τη συνεισφορά στοχαστών όπως ο Mach, που δε χρησιμοποίησε καθόλου την τυπική λογική στις μελέτες του⁴²⁵. Σε κάθε περίπτωση, η τυπική λογική ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες που είναι καταγεγραμμένοι σε εγχειρίδια και προσβάσιμοι σε όλους, σε αντίθεση με τη «διαλεκτική» (τα εισαγωγικά είναι του Neurath) που είναι μια εντελώς ασαφής μέθοδος, εάν μπορεί καν να χαρακτηριστεί ως τέτοια⁴²⁶. Στο σημείο αυτό, δύσκολα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Neurath αντιτείνει κάτι περισσότερο από το ότι ο τρόπος σκέψης που υπερασπίζεται ο Horkheimer επιτρέπει όλες τις παρανοήσεις τις οποίες προσπαθεί να αποφύγει ο λογικός εμπειρισμός. Ας υπενθυμίσουμε, παρενθετικά, ότι σύμφωνα με τη ρητή διατύπωση του Horkheimer, για τη διαλεκτική «δεν υπάρχουν καθολικοί κανόνες»⁴²⁷. μια διατύπωση που περιέχεται σε κείμενο το οποίο όταν διάβασε ο Neurath δε μπόρεσε να εντοπίσει ουσιαστικά σημεία διαφωνίας⁴²⁸.

⁴²⁴ Η διατύπωση του Horkheimer ήταν: «Στην απαίτηση από τον φιλόσοφο να ξεπεράσει την «ενστικτώδη αποστροφή» του (R. Carnap) και να καθήσει πρώτα να μάθει μαθηματική λογική, που κάθε τόσο προβάλλεται ανοικτά από αυτή τη σχολή, η απάντηση είναι ότι πρέπει να γνωρίζει τις βασικές αρχές της διαλεκτικής, προτού την αναιρέσει» (NEEM, 483)

⁴²⁵ Erwiderung, 8

⁴²⁶ Στο ίδιο

⁴²⁷ Rationalism, 235

⁴²⁸ Neurath an Horkheimer 17.12.1936

Σε σχέση όμως με το ζήτημα του λογικού ατομισμού, που αποτελούσε την κυρίαρχη άποψη στους κύκλους των νεοθετικιστών⁴²⁹, ο Neurath παραμένει σιωπηλός. Παρά το γεγονός ότι τα γραπτά του που είχαν σα θέμα τη λογική ήταν λίγα και μικρά σε έκταση⁴³⁰ σε σχέση με το τεράστιο συγγραφικό του έργο, ενώ παράλληλα οι γνώσεις και οι ικανότητές του στο συγκεκριμένο πεδίο δε μπορούν σε καμιά περίπτωση να συγκριθούν με εκείνες του Carnap⁴³¹, ο Neurath είχε εκφράσει σοβαρές αντιρρήσεις έναντι του λογικού ατομισμού. Η διαφωνία του είχε άμεση σχέση με την αντίστοιχη διαφωνία στο θέμα των προτάσεων πρωτοκόλλου και τη σημασιολογική τους ερμηνεία. Σε αντίθεση με τα όσα είχε υποστηρίξει στην *Εμπειρική Κοινωνιολογία*, όπου η θέση του ήταν ταυτόσημη με αυτή της λενινιστικής αντανάκλασης (ή «φωτογράφησης»), στο άρθρο του με τίτλο *Προτάσεις Πρωτοκόλλου*⁴³² διατύπωσε τη θέση ότι οι προτάσεις αυτές δεν αντιπαραβάλλονται με γεγονότα του πραγματικού κόσμου. Η χρήση τους στον επιστημονικό λόγο προϋποθέτει μια επεξεργασία που δε μπορεί να διαχωριστεί πλήρως από την παραγωγή τους καθώς περιέχουν όρους που αναφέρονται στο προσλαμβάνον υποκείμενο και την ίδια την αισθητηριακή πρόσληψη. (Η αναλυτική διαπραγμάτευση του ζητήματος θα μας απομάκρυνε πολύ από το θέμα μας. Πολύ συνοπτικά, η πρόταση πρωτοκόλλου έχει τη μορφή «Ο Όττο βλέπει κόκκινο». Οι όροι «Όττο» και «βλέπει» δεν ανήκουν σε ένα αυστηρά διαχωρισμένο πρωτόκολλο (παρατήρηση, αναφορά) αλλά αναγκαστικά συνδέονται με αυτό, με όποιον τρόπο και να αναδιατυπώσουμε την πρόταση.) Η σχέση επομένως των προτάσεων πρωτοκόλλου με τα γεγονότα δεν είναι ούτε άμεση ούτε σταθερή, και επομένως αυτές δε μπορούν να παίξουν το ρόλο των σταθερών δομικών στοιχείων (δηλαδή των ατομικών προτάσεων) με τη βοήθεια των οποίων κατασκευάζονται οι μοριακές προτάσεις. Ας παρατηρήσουμε ακόμα, πως σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη το προσλαμβάνον υποκείμενο βρίσκεται σε άρρηκτη ενότητα με την καταγραφόμενη παρατήρηση, ανεξάρτητα από το εάν αυτή η ενότητα αντιμετωπίζεται ως πεδίο

⁴²⁹ Cartwright et al, 196-197

⁴³⁰ Köhler 1991, 109

⁴³¹ Βλ. ό.π. 111, σχετικά με σοβαρές παρανοήσεις από την πλευρά του Neurath σε θέματα συμβολικής λογικής.

⁴³² Neurath 1932, 91-99

γόνιμης αναζήτησης ή ως πηγή προβλημάτων. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Neurath είναι ότι

Η υπόθεση μιας ιδανικής γλώσσας αποτελούμενης από ακριβείς ατομικές προτάσεις είναι τόσο μεταφυσική όσο και η υπόθεση του λαπλασιανού νου.⁴³³

Πρόθεση μου δεν είναι να υποστηρίξω ότι η θέση του Neurath ταυτίζεται με εκείνη του Horkheimer· για αυτό δεν αρκεί μόνο η αναγνώριση της εμπλοκής του υποκειμενικού παράγοντα στην εμπειρία αλλά επίσης και του ρόλου που αποδίδεται σε αυτόν όσο αφορά τις δυνατότητες που απορρέουν από την εμπλοκή αυτή. Είναι όμως σαφές πως ο Neurath δέχεται σιωπηλά τις κατηγορίες του Horkheimer παρά το γεγονός ότι διαφωνεί με τις θέσεις που βάλλονται. Η μόνη εύλογη εξήγηση είναι ότι, όπως είδαμε και παραπάνω, ο Neurath μιλά ως εκπρόσωπος μιας συλλογικότητας και όχι ως άτομο, και επομένως διατυπώνει την άποψη που υποστηρίζει η πλειοψηφία, που στο συγκεκριμένο ζήτημα ήταν συντριπτικά κατά της δικής του άποψης⁴³⁴. Ενισχύεται επίσης η θέση ότι η απάντηση του Neurath θα μπορούσε να είναι αρκετά παραπλανητική εάν την λαμβάναμε ως αποκλειστική βάση ανασυγκρότησης των απόψεών του.

Επιστήμη, φιλοσοφία, κοινωνία και πολιτική

Οι σχέσεις ανάμεσα στις τέσσερις έννοιες του τίτλου αυτής της – τελευταίας – ενότητας αποτελούν το αντικείμενο στο οποίο συγκλίνουν οι διαπραγματεύσεις των επί μέρους ζητημάτων του άρθρου του Horkheimer που προσπαθήσαμε να σχηματοποιήσουμε μέχρι τώρα στο παρόν κεφάλαιο. Θα διατρέξουμε σύντομα τα κύρια σημεία της κριτικής του, με βασικό σκοπό να παρουσιάσουμε τις θέσεις στις οποίες αναφέρεται η απάντηση του Neurath.

Η τάση του νεοθετικισμού προς την πλήρη ομογενοποίηση των επιστημονικών πεδίων και τη συνακόλουθη αναγωγή των κοινωνικών διεργασιών σε φυσικές

⁴³³ Ό.π. 91

⁴³⁴ Σύμφωνα με μια ανεκδοτολογική μαρτυρία, ο Neurath, το 1935, στην προσπάθειά του να πείσει τον Dewey να πάρει μέρος στη συγγραφή της Encyclopedia of Unified Science του δήλωσε «Σας ορκίζομαι ότι δεν πιστεύουμε (οι λογικοί εμπειριστές) στις ατομικές προτάσεις.» (Reisch 2005, 84)

αλληλεπιδράσεις – μια αναγωγή που, κατά τον Horkheimer, υφίσταται ως στόχος ακόμα και εάν αυτός παραμένει άρρητος – σε συνδυασμό με την επιδιωκόμενη απαλοιφή του υποκειμενικού παράγοντα από γνωστική διαδικασία, έχουν σοβαρές συνέπειες στη θεώρηση του ρόλου που μπορεί να παίξει η κατακτημένη επιστημονική γνώση στην κοινωνική εξέλιξη, των περιθωρίων μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί η πολιτική δράση του υποκειμένου και την αναγνώριση ή όχι της αρμοδιότητας της φιλοσοφικής σκέψης να διατυπώνει κρίσεις γύρω από τα ζητήματα αυτά. Μέσα σε ιστορικές συνθήκες ανόδου και εμπέδωσης του απολυταρχισμού, στην προετοιμασία των οποίων συνέβαλαν, κατά τον Horkheimer, αποφασιστικά τα μεταφυσικά ρεύματα του μεσοπολέμου⁴³⁵, η τοποθέτηση απέναντι στα παραπάνω ζητήματα αποτελούσε πρακτικό καθήκον και όχι απλώς θεωρητική ενασχόληση.

Η κριτική των νεοθετικιστών ενάντια στο διαχωρισμό Natur- και Geisteswissenschaften, την οποία μέχρι ενός σημείου συμμεριζόταν και ο Horkheimer (βλ. παραπάνω), πετούσε το μωρό μαζί με τα νερά του μπάνιου. Όπως είδαμε στο κεφ.3 εξετάζοντας το ζήτημα των προγνώσεων στις κοινωνικές επιστήμες, ο Horkheimer θεωρεί απολύτως εσφαλμένη την υιοθέτηση των φυσικοεπιστημονικών μεθόδων στο πεδίο αυτό. Αντίθετα, το πρόγραμμα της «ενοποιημένης επιστήμης» υιοθετεί άκριτα αυτή την επέκταση και μαζί της την εξάλειψη του υποκειμενικού στοιχείου από την κοινωνική οργάνωση. Η δυνατότητα προς την οργάνωση αυτή, προϋποθέτει, κατά τον Horkheimer, τη σύλληψη μιας πραγματικότητας διαφορετικής από την ήδη υπάρχουσα. Με δεδομένο ότι η φυσική πραγματικότητα υπάρχει ανεξάρτητα από τη συνείδησή μας⁴³⁶, η αναγωγή της κοινωνίας σε απλή φύση καθιστά τη συμμετοχή της κατασκευαστικής σκέψης στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας καθαρή ανοησία.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η κριτική στα ζητήματα που εξετάσαμε μέχρι τώρα, δηλαδή την εμπειρία, την ιστορικότητα και τη λογική, δεν αρκεί για τη

⁴³⁵ NEEM 450

⁴³⁶ NEEM 477

δικαιολόγηση της παραπάνω πρόσληψης και ότι από αυτήν μέχρι τη διατύπωση της μομφής περί αναγωγισμού εντοπίζεται ένα θεωρητικό κενό. Το κενό αυτό καλύπτεται ωστόσο κυρίως⁴³⁷ από *Εμπειρική Κοινωνιολογία* του Neurath, που αποτελεί την επιπρόσθετη βάση τεκμηρίωσης της πρόσληψης αυτής από την πλευρά του Horkheimer.

Με τις μεθόδους της φυσικής θα εξηγείται και η κοινωνία, μόνο που εδώ η πρόοδος καθυστερεί ακόμη. Όμως μπορεί κανείς να ελπίζει ότι πολύ αργότερα και αυτό το μέρος της εμπειρίας θα έχει αναπτυχθεί περισσότερο, αλλά και ότι θα συνδεθεί με τις βασικές προϋποθέσεις του συνολικού συστήματος. Τα γεγονότα στον κόσμο των ανθρώπων θα μπορούν τελικά να προβλέπονται με παρόμοιες πιθανότητες όπως και τα άλλα συμβάντα. [...] Τι ακριβώς είναι ο άνθρωπος, αυτό το μαθαίνει όχι μόνο από την πορεία της καθημερινής ζωής, αλλά και στη θεωρία για το σώμα του, ίσως ακόμα και στην ψυχολογία, η οποία ανάγεται σε αυτή. Η διάκριση ανάμεσα σε αυτό που είναι κανείς και σε αυτό που φαίνεται δεν έχει καμιά σημασία.⁴³⁸

Η αναφορά στις θέσεις του Neurath είναι έμμεση – δεν υπάρχει παραπομπή – αλλά σαφής. Η ψυχολογία στην οποία αναφέρεται το απόσπασμα είναι ο μπηχεβιορισμός, που, όπως είδαμε στο κεφ.2, καταλαμβάνει κεντρική θέση στην *Εμπειρική Κοινωνιολογία*. Ακολουθούν οι άμεσες αναφορές-παραθέσεις 5 αποσπασμάτων⁴³⁹ χωρίς σχεδόν κανένα σχολιασμό του Horkheimer, ο οποίος καταλήγει:

Οι ατομικές και κοινωνικές τάσεις δεν αποτελούν λοιπόν για τον εμπειριστή καμιά εξαίρεση στον εννοιολογικό του μηχανισμό. Εδώ πρόκειται για διατύπωση παρατηρήσεων. Για τον κοινωνιολόγο η κοινωνική πρακτική είναι ερεθιστική⁴⁴⁰. Το άτομο δε συναντάται ούτε εδώ. Είτε οι «σημαντικές αλλαγές» αναμένονται παθητικά είτε ενεργητικά, στην επιστήμη οι

⁴³⁷ Ο Horkheimer παραπέμπει επίσης στο *Soziologie im Physikalismus*, το οποίο όμως αποτελεί, στην ουσία, συντομευμένη εκδοχή της *Εμπειρικής Κοινωνιολογίας*.

⁴³⁸ ΝΕΕΜ 449-450

⁴³⁹ Ό.π. 461-462

⁴⁴⁰ «Für den Soziologen bietet die Praxis einen Anreiz». (Anreiz = ερέθισμα). Η κοινωνική έρευνα, δηλαδή, ακολουθεί το μηχανισμό ερεθίσματος-αντίδρασης (μπηχεβιορισμός).

άνθρωποι, ακόμα και ως δρώντες, θεωρούνται απλώς γεγονότα και αντικείμενα. Ο επιστήμονας είναι επαρκώς αντικειμενικός, ώστε να φαντάζεται τον εαυτό του ως στοιχείο. Αυτή η αντικειμενοκεντρικότητα έχει τις θεωρητικές της συνέπειες. Επειδή η ίδια η κοινωνία εκλαμβάνεται απλώς ως σύνολο ατόμων, η διαφορά μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, μεταξύ της γνώσης και του αντικειμένου της, μεταξύ θεωρίας και πράξης δεν αποδεικνύεται, ούτε σε κοινωνική κλίμακα, διόλου σαν κάτι που πρέπει να ξεπερνιέται και που στην ιστορία μετατοπίζεται, αλλά σαν εντελώς ανύπαρκτη, σαν κενός λόγος. Το πρόβλημα αυτής της έντασης μεταξύ συνείδησης και είναι, που βρισκόταν στο επίκεντρο της φιλοσοφίας των ιδεαλιστών και των υλιστών, για τους εμπειριστές είναι σαν να λύθηκε από μόνο του· υπάρχουν μόνο γεγονότα, και ο εννοιολογικός μηχανισμός της επιστήμης χρησιμεύει στην κατασκευή και τον προϋπολογισμό τους. Όταν και εφόσον εξετάζεται η ίδια η κοινωνία, πρόκειται και πάλι για γεγονότα, λόγου χάρη για συνήθειες, οι οποίες έχουν τους λόγους τους στη φυσιολογία ή αλλού. Άλλος τρόπος θεώρησης με νόημα δεν υπάρχει⁴⁴¹.

Το ζητούμενο για τον Horkheimer δεν είναι να καταδείξει μόνο τις θεωρητικές αλλά επίσης τις πρακτικές συνέπειες των παραπάνω θέσεων.

Όπως έχουμε δει, τουλάχιστον από το 1933⁴⁴² έως την περίοδο που εξετάζουμε ο Horkheimer δεν αρνήθηκε τη δικαιοδοσία των θετικών επιστημών να αποφαινούνται γύρω από ειδικά ζητήματα, εντός ενός οριοθετημένου πεδίου. Εάν όμως σε αυτό τα πεδίο κρίνεται σωστό να ακολουθούμε τον Νεύτωνα και να μην «πλάθουμε υποθέσεις»⁴⁴³, δεν ισχύει το ίδιο και στο κοινωνικό πεδίο. Το να παραμένουμε στο επίπεδο των φαινομένων και να ταυτίζουμε την ορθότητα με την πειραματική επιβεβαίωση που προκύπτει από τη στατιστική επεξεργασία των παρατηρήσεων, μας εγκλωβίζει τότε στις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες. Οι προγνώσεις, στις οποίες τόσο μεγάλη σημασία αποδίδει ο λογικός εμπειρισμός, τόσο για την

⁴⁴¹ Ό.π. 462

⁴⁴² Βλ. κεφ.3

⁴⁴³ Η περίφημη φράση προέρχεται από το *Γενικό Σχόλιο*: «Αλλά μέχρι σήμερα δεν μπόρεσα να ανακαλύψω το αίτιο αυτών των ιδιοτήτων της βαρύτητας με βάση τα φαινόμενα, και δεν πλάθω υποθέσεις...» . (Westfall, 480)

επιβεβαίωση όσο για τη χρησιμότητα των θεωρητικών του κατασκευών, είναι εφικτές στο βαθμό που η δομή του υπάρχοντος διατηρείται σταθερή. Η εκλέπτυνση των μεθόδων μας δε μπορεί να συμβάλλει στο μετασχηματισμό της δεδομένης πραγματικότητας.

Αλλά οι ομάδες και τα άτομα που έδρασαν για να επιφέρουν την προαναφερόμενη μεταβολή είχαν άλλη στάση απέναντι στη θεωρία [...]. Ο αγώνας τους εναντίον της κατεστημένης τάξης πραγμάτων ήταν η πραγματική ενότητα αντίθεσης μεταξύ θεωρίας και πράξης. Επειδή είχαν στο νου τους μια καλύτερη πραγματικότητα, μπόρεσαν να αποκαλύψουν τον αληθινό χαρακτήρα της δεδομένης.⁴⁴⁴

Η σύλληψη όμως «μιας καλύτερης πραγματικότητας» δεν είναι μια αυθαίρετη κατασκευή, αλλά απαιτεί μια θεωρία που διεισδύει «πίσω» από τα φαινόμενα, εντοπίζοντας τις πραγματικές σχέσεις που τα συνδέουν⁴⁴⁵, τον «πυρήνα», δηλαδή, κάτω από την «επιφάνεια». Διαφορετικά, δεχόμαστε απλώς τα όσα διαπιστώνουμε και το μόνο που μπορεί να μας προσφέρει η θεωρία είναι η εξέλιξη των τρόπων αντιμετώπισης των πρακτικών δυσκολιών που υφίστανται στις δεδομένες συνθήκες⁴⁴⁶. Είναι επίσης ευνόητο το ότι ο χαρακτηρισμός «καλύτερη» μπορεί να αποδοθεί στην όποια πραγματικότητα μόνο από μια θεωρία στην οποία αναγνωρίζουμε την αρμοδιότητα να διατυπώνει αξιολογικές κρίσεις.

Ο περιορισμός στην καταγραφή του δεδομένου δεν περιορίζει επομένως μόνο την προοπτική μας να γνωρίσουμε τις βαθύτερες αιτίες των κοινωνικών φαινομένων, αλλά και τη δυνατότητα μας να φανταστούμε και να πραγματοποιήσουμε μια διαφορετική πραγματικότητα. Η έλλειψη προσανατολισμού προς αυτόν τον στόχο

⁴⁴⁴ NEEM 469

⁴⁴⁵ Για το πώς η κριτική θεωρία προϋποθέτει αλλά και τροφοδοτεί τη σύλληψη της άλλης αυτής πραγματικότητας από τη φαντασία βλ. Κουζέλης 2008, 318-321

⁴⁴⁶ Πρβλ. τον παραλληλισμό με τη συμπεριφορά ενός φυλακισμένου, που παρατηρεί και καταγράφει τις συνθήκες στο εσωτερικό της φυλακής και τη συμπεριφορά των υπόλοιπων κρατουμένων ώστε να μπορεί να εξασφαλίζει τροφή και κρεβάτι, υποτασσόμενος ενδεχομένως στους ισχυρότερους από αυτούς. (NEEM 486). Η πραγματοποίηση αυτών των στόχων απαιτεί ιδιαίτερες ικανότητες και ανάπτυξη αντίστοιχων μεθόδων, παραμένει ωστόσο μια τακτική προσαρμογής στις συνθήκες που επικρατούν.

έχει, για τον Horkheimer, σαφές πολιτικό περιεχόμενο. Η αξιολογική ουδετερότητα, την οποία ο λογικός εμπειρισμός παρουσιάζει ως φιλελεύθερο χαρακτηριστικό, αποτελεί στην ουσία παραδοχή συνθηκολόγησης και ομολογία αδυναμίας μπροστά στον αυταρχισμό⁴⁴⁷.

Ο λογικός εμπειρισμός [...] βάζει τη σκέψη, τη μόνη που μπορεί να φωτίσει αυτά τα πράγματα, μάλιστα δε και κάθε θεωρία που χρησιμοποιεί κριτικά τα συμπεράσματα των ίδιων των ειδικών επιστημών, στο ίδιο καλάθι με τη μεταφυσική. Αν οι μεταφυσικοί είναι συνένοχοι για τις επικρατούσες συνθήκες [...], στους εκπροσώπους του φυσικοεπιστημονισμού έχει βουβαθεί ο άνθρωπος και το λόγο έχει μόνο η ειδική επιστήμη. Κατ' αναλογία προς μια μεσαία κοινωνική θέση, βλέπουν τον εχθρό και από τις δυο μεριές. Είναι εναντίον της σκέψης, είτε θέλει να πάει μπροστά με το Λόγο είτε πίσω με τη μεταφυσική.⁴⁴⁸

Σύμφωνα με την αναλογία αυτή, εάν ο λογικός εμπειρισμός αντιστοιχεί στην ιδεολογική έκφραση των μεσαίων στρωμάτων που αντιμετωπίζουν με φόβο μια αποφασιστική αλλαγή του κοινωνικού συστήματος⁴⁴⁹, και η μεταφυσική εκφράζει τις δυνάμεις της αντίδρασης και του αυταρχισμού, η θέση που υπερασπίζεται το Λόγο (δηλαδή η θέση του Horkheimer) αντιστοιχεί στις ριζοσπαστικές δυνάμεις της προόδου⁴⁵⁰. Ο Horkheimer δεν προχωρά σε μια τέτοια διατύπωση. Σε κάθε περίπτωση, και «παρά το έντιμο φρόνημα μερικών μελών» του, ο λογικός εμπειρισμός, εκτός από τις πνευματιστικές, δε διαθέτει κανένα αντίδοτο ούτε απέναντι στις πολιτικές προλήψεις⁴⁵¹. Όπως οι περισσότερες θρησκείες

⁴⁴⁷ Βλ. NEEM, υποσημείωση 40. Η κριτική του Horkheimer γίνεται δηλητηριώδης, καθώς μετά τη ρήση του Neurath «Κατά βάση αναγνωρίζουμε το αίτημα της σχετικοκρατίας» παραθέτει απόσπασμα από το *Relativismo e fascismo* του Mussolini.

⁴⁴⁸ NEEM 489.

⁴⁴⁹ Ό.π. 451

⁴⁵⁰ Μια συζήτηση γύρω από το ζήτημα της προόδου θα μας απομάκρυνε πολύ από το θέμα μας. Χωρίς βεβαίως ο Horkheimer να υποστηρίζει, μέχρι και τη συγκεκριμένη περίοδο, ότι η ιστορική εξέλιξη κινείται προς μια και μόνο κατεύθυνση (επαινεί μάλιστα τον Βίκο γιατί επισημαίνει πως κάτι τέτοιο δεν είναι δεδομένο, βλ. Απαρχές, 115), η διάκριση μεταξύ «μπροστά» και «πίσω» μας δίνει το δικαίωμα να μιλάμε για πρόοδο από αξιολογικής πλευράς.

⁴⁵¹ NEEM 490

«επιτρέπουν στους οπαδούς τους τις πιο διαφορετικές συμπεριφορές απέναντι στα ιστορικά προβλήματα», έτσι και η πολιτική τοποθέτηση των εκπροσώπων του λογικού εμπειρισμού είναι τυχαία⁴⁵², και το γεγονός ότι ορισμένοι από αυτούς είναι προοδευτικοί δε συναρτάται με τη φιλοσοφία τους. Αποτραβηγμένοι σε μια ψευδαίσθηση απομόνωσης, γυρνούν την πλάτη στα επιτακτικά προβλήματα της εποχής και δίνουν μάχες που είναι από καιρό ξεπερασμένες ιστορικά, όπως αυτή ενάντια στη θεολογία. Παρά, δε, το ότι απορρίπτουν οποιαδήποτε μορφή σκέψης πέρα από την επιστημονική, η ίδια η επιστήμη ιδεολογικοποιείται, παρέχοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το μεταφυσικό συμπλήρωμα που η σύγχρονη επιστήμη είχε ανάγκη από τη συγκρότησή της ακόμα, για να μην παραδοθούν οι μάζες στην απελπισία εν όψει μιας πραγματικότητας χωρίς νόημα⁴⁵³.

Συνοψίζοντας, ο λογικός θετικισμός ανάγει όλη την πραγματικότητα σε φυσικές αλληλεπιδράσεις, περιορίζει σημαντικά (εάν δεν αποκλείει εντελώς) την προοπτική προς έναν ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό και παραμένει κενός πολιτικού περιεχομένου, εξυπηρετώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις επικρατούσες δυνάμεις του αυταρχισμού.

Ο Neurath, στην απάντησή του, δεν αναφέρεται καθόλου στο ζήτημα του αναγωγισμού, αποδεχόμενος κατά αυτόν τον τρόπο την πρόσληψη των θέσεων του από τον Horkheimer στο συγκεκριμένο ζήτημα ως ακριβείς. Οι αναφορά του μάλιστα στον μπηχεβιορισμό⁴⁵⁴ δείχνει ότι εξακολουθούσε να τον θεωρεί αποδεκτή επιστημονική μέθοδο έρευνας των κοινωνικών φαινομένων, όπως είχε υποστηρίξει και στην *Εμπειρική Κοινωνιολογία*. Το ερώτημα που προκύπτει είναι το κατά πόσο είναι δικαιολογημένη η κριτική του Horkheimer, το κατά πόσο δηλαδή αυτή η προσέγγιση της κοινωνικής έρευνας συνδέεται με συγκεκριμένες πολιτικές αντιλήψεις, και, εάν ναι, ποιες είναι αυτές⁴⁵⁵.

⁴⁵² Στο ίδιο

⁴⁵³ Ο.π. 445-6

⁴⁵⁴ Erwiderung 1

⁴⁵⁵ Με το ζήτημα αυτό καταπιάνεται ο R. Lüscher στο άρθρο *Die linke Ecke des Wiener Kreises*. Σύμφωνα με τον ίδιο, το πρόγραμμα του λογικού εμπειρισμού δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο έλλογης πειθούς ώστε να παρακινήσει στην υιοθέτηση προοδευτικής πολιτικής στάσης. Η

Από την απάντηση του Neurath σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι προσπαθεί να απαντήσει σε ένα ερώτημα διαφορετικό από το παραπάνω. Συγκεκριμένα, φαίνεται να αντιλαμβάνεται από τα όσα γράφει ο Horkheimer ότι ο τελευταίος εννοεί πως η επιδίωξη της ανάπτυξης της επιστήμης συνδέεται με μια συγκεκριμένη πολιτική στάση, με την οποία διαφωνεί.

Βλέποντας τη συνολική συμπεριφορά [του συνεπούς στοχαστή], που είναι άλλωστε συνυφασμένη με τον πιο βαθύ τρόπο με την επιστημονική πρακτική, μπορεί να συμβεί ότι μια κοινωνική διαδικασία (στασιμότητα ή αναμόρφωση), που για οποιοδήποτε επιθυμεί, να βλάψει ίσως την αγαπητή σε αυτόν επιστημονική δραστηριότητα. Πόσο ικανοποιητικότερο γι αυτόν, όταν η για άλλους λόγους, πέρα από την επιστήμη, επιθυμητή κοινωνική μεταβολή φαίνεται επίσης να υποστηρίζει την επιστημονική δραστηριότητα. Όταν βλέπει μπροστά του μια «σύγκρουση», είναι θέμα προσωπικής του απόφασης το από ποια θέση θα ενεργήσει.⁴⁵⁶

Δε γνωρίζουμε εάν με τα παραπάνω ο Neurath πιστεύει ότι απαντά στην κριτική του Horkheimer ή απλώς προσπαθεί να διευκρινίσει τη θέση του, όμως αυτή η τοποθέτηση δικαιώνει πλήρως τον τελευταίο. Η άσκηση της επιστήμης εμφανίζεται ως πλήρως ανεξάρτητη από την επιλογή κοινωνικοπολιτικών στόχων. Ο

αναγωγή των κοινωνικών φαινομένων σε αιτιακές σχέσεις ερεθίσματος-αντίδρασης φαίνεται να αντλείται από μια αιτιοκρατική-οικονομιστική ερμηνεία του Marx και η «κοινωνική μηχανική» που επαγγέλλεται ο Neurath συνίσταται στη δημιουργία ερεθισμάτων, μέσω των οποίων θα γίνεται δυνατός ο χειρισμός των μαζών χωρίς τη χρήση θεωρητικής πειθούς. Αναγνωρίζοντας πως κάτι τέτοιο ήταν απολύτως αντίθετο προς τις πεποιθήσεις του Neurath, ο Lüscher υποστηρίζει ότι ο συνδυασμός μηχανεβιορισμού και ντετερμινισμού σε μακροσκοπικό επίπεδο, οδηγεί αναπόδραστα σε αυταρχική δομή διακυβέρνησης.

⁴⁵⁶ Erwiderung, 2. Παρακάτω, «Ο εμπειριστής κατ' αρχήν θα έλεγε ότι η επιστήμη κάλλιστα θα υπηρετούσε τον έναν όπως και τον άλλο σκοπό, όπως αυτό πάντοτε συνέβαινε, επιπρόσθετα όμως θα σκεφτόταν, πως θα μπορούσε ίσως να συμβεί άνθρωποι που θέλουν με εξαιρετική ορμή να αλλάξουν το κοινωνικό στάτους, να αναπροσανατολίζουν την προσοχή τους και να αλλάζουν τις θεωρίες τους γι αυτό. Όπως όμως έχει ήδη από την αρχή επισημανθεί, δε μπορεί να γίνει αντιληπτό το γιατί μια τέτοια αλλαγή πρέπει πάντα να είναι ωφέλιμη για την επιστήμη· μερικές φορές ίσως μέσα από μια τέτοια αλλαγή μπορεί η συνολική γνώση να μειωθεί. [...] Δε μπορεί παρεπιπτόντως να γίνει κατανοητό, για ποιο λόγο, μεταξύ των ανθρώπων που θέλουν να αναμορφώσουν το κοινωνικό στάτους, δε θα μπορούσαν να βρεθούν κατ' εξαίρεση επίσης εμπειριστές [...]» (Ο.π. 23)

επιστήμονας δρα ως διαφορετικό άτομο στα δυο πεδία και το ερευνητικό του αντικείμενο δεν του προσφέρει καμιά καθοδηγητική αρχή έξω από το στενό του πλαίσιο, αφήνοντας την πολιτική του τοποθέτηση ως αποτέλεσμα τυχαίας προσωπικής επιλογής. Με βάση την προσπάθεια του Neurath να διευκρινίσει ότι η αγάπη προς επιστήμη δεν οδηγεί αναγκαστικά σε συντηρητική πολιτική στάση, θα λέγαμε ότι έχει εκλάβει τη θέση του Horkheimer ως εχθρική προς την επιστήμη (και θετική προς το μεταφυσικό ιδεαλισμό) εξ' αιτίας της εσφαλμένης του αντίληψης ότι τα δυο συνδέονται. Αυτό όμως, όπως είδαμε, δεν ισχύει.

Αντίστοιχα προβληματική εμφανίζεται και η κατανόηση του ζητήματος του πολιτικού περιεχομένου μιας θεωρητικής διαφωνίας. Προσπαθώντας να οδηγήσει σε άτοπο την άποψη του Horkheimer σύμφωνα με την οποία «μια αφελής-αρμονιστική πίστη υποφώσκει σε μια τέτοια ιδεώδη σύλληψη της ενοποιημένης επιστήμης και τελικά σε όλο το νέο εμπειρισμό»⁴⁵⁷, απαντά:

Θα μπορούσε κανείς κάλλιστα να σκεφτεί, πως σε μια απομονωμένη περιοχή, στην οποία μόνο 200.000 άνθρωποι μπορούν να εξασφαλίσουν τροφή, δυο ομάδες, η μια των 150.000 και η άλλη των 170.000 ατόμων μάχονται η μια ενάντια στην άλλη με όλα τα μέσα, παρά το ότι και οι δυο διαθέτουν τις ίδιες επιστημονικές θεωρίες και ότι και οι δυο αναγνωρίζουν τον περιορισμό πως υπάρχει χώρος μόνο για 200.000 ανθρώπους. [...]

[Ε]νας προσεκτικός εμπειριστής θα θεωρούσε πολύ βιαστικό, από την ενοποίηση των τεχνικών και μόνο, να συμπεράνει την έλευση μιας επικείμενης ειρηνικής ανθρώπινης κοινότητας. Έτσι, θα έπρεπε να θεωρήσει βεβιασμένη την άποψη που εκφράζεται από τον Horkheimer, πως εκεί όπου βρίσκονται σε εξέλιξη συγκρούσεις ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων, δε θα μπορούσε κατά κανένα τρόπο το θέμα να είναι η ενοποίηση της επιστήμης [...]. Πιστεύει ότι η σύγκρουση ανάμεσα σε ομάδες πάντοτε παράγει μια αντίθεση ακόμα και στο πεδίο της αντίληψης των προτάσεων πρωτοκόλλου. Αυτό δε μπορεί ποτέ να αποκλειστεί, καθώς επίσης και το ότι συχνά θα βρεθεί κάποια θεωρητική διαφωνία όταν κάποια στιγμή βρεθεί κανείς σε μια σύγκρουση. Ιδιαίτερα σε εκείνα τα μέρη των θεωριών που δεν είναι τόσο

⁴⁵⁷ NEEM 456

άμεσα εξακριβώσιμα, όπως οι θεωρίες των δηλητηριωδών αερίων και των πολυβόλων, δίνεται με προθυμία έμφαση και χρησιμοποιούνται σα σημαίες, γύρω από τις οποίες συγκεντρώνονται οι πολεμιστές, ωστόσο τέτοιες αντιθέσεις είναι σπάνιες.⁴⁵⁸

Ο Horkheimer σίγουρα θα συμφωνούσε στο ότι η ενοποίηση των τεχνικών δε σημαίνει και κατάργηση των κοινωνικών αντιθέσεων. Κατηγορεί μάλιστα τους νεοθετικιστές ότι με το να περιορίζουν το θεωρητικό ορίζοντα σε αυτά τα ζητήματα, προωθούν ακριβώς αυτή τη θέση. Η κριτική του σχετικά με το ζήτημα της εμπειρίας εμφανίζεται παρερμηνευμένη καθώς ο Neurath φαίνεται να του αποδίδει μια θέση σύμφωνα με την οποία οι διαφορές που προκύπτουν κατά τη συγκρότηση της από το υποκείμενο οφείλονται κατ' εξοχήν, αν όχι αποκλειστικά, σε διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις⁴⁵⁹. Όταν όμως ο Horkheimer υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις αντανακλώνται σε διαφορές αντίληψης και θεωρίας, αναφέρεται σε μια έννοια της θεωρίας αρκετά ευρύτερη από αυτή των τεχνικών γνώσεων. Το σημαντικό γι αυτόν δεν είναι το εάν οι κοινωνικοί και πολιτικοί προσδιορισμοί παίζουν κάποιο συγκριμένο ρόλο στη συγκρότηση της αισθητηριακής αντίληψης (στο εάν π.χ. βλέπουμε όλοι το ίδιο χρώμα όταν λέμε «κόκκινο»). Το σημαντικό είναι το πώς αντιλαμβανόμαστε τα αντικείμενα της κοινωνικής πραγματικότητας και τις μεταξύ τους σχέσεις, και η αντίληψη αυτού του είδους έχει όχι μόνο πολιτικά καθορισμένες αφετηρίες αλλά και πολιτικά αποτελέσματα. Όμως από τη μεριά του Neurath, τα αντικείμενα αυτά δε διαφέρουν σε τίποτα από τα υπόλοιπα. Είναι λοιπόν φυσικό ότι εάν η πολιτική τοποθέτηση επηρεάζει την αντίληψή μας για την κοινωνική πραγματικότητα, το ίδιο θα πρέπει να ισχύει και για την άμεση εμπειρία, τα δηλητηριώδη αέρια κλπ. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η τεχνική (θεωρία μηχανών π.χ.) αποτελεί κοινωνικό αντικείμενο, εφόσον είναι παραγωγικό μέσο. Τότε τα ερωτήματα αφορούν τη χρήση της και τις αντίστοιχες κοινωνικές στοχεύσεις με τις

⁴⁵⁸ Erwiderung, 6-7

⁴⁵⁹ Αυτή η ερμηνεία της θέσης του Horkheimer είναι πιθανόν διαθλασμένη από την πολεμική που εισήγαγε το *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, και συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια. Όπως είδαμε στο κεφ.2, ο Neurath αποδίδει τη σφοδρότητα της κριτικής του Lenin σε πολιτικά κίνητρα. Ενδεχομένως, λόγω της πολιτικής φόρτισης του κειμένου του, θεωρεί ότι ο Horkheimer προσπαθεί να βρει μια πολιτική διαφωνία πίσω από κάθε θεωρητική και το αντίστροφο.

οποίες αυτή συναρτάται, οπότε εντάσσονται στη γενικότερη πολιτική προβληματική. Ο Neurath δεν αρνείται την ύπαρξη αυτής της προβληματικής, την τοποθετεί όμως έξω από το επιστημονικό πεδίο και επομένως τα ερωτήματα αυτά δε μπορούν να απαντηθούν με βάση τις λογικές μας δυνατότητες.

Ο Neurath αντιλαμβάνεται ορθά τη θέση του Horkheimer σύμφωνα με την οποία ο λογικός εμπειρισμός επιδιώκει μεν τον υπολογισμό εμφάνισης γεγονότων, από τη άλλη πλευρά όμως αποτυγχάνει να προβλέψει την εμφάνιση μιας ριζικά νέας κατάστασης.

Αυτό είναι σωστό και γι αυτό λέει μάλιστα ο συνεπής εμπειριστής ότι εμφανίζονται πολλές νέες επιτυχίες και χρήσιμες προβλέψεις, που δεν προέκυψαν μέσα από παραγωγικό συλλογισμό.⁴⁶⁰

Το νέο, επομένως, προκύπτει κατά τρόπο περίπου μυστηριώδη. Ότι δεν αποτελεί συμπέρασμα παραγωγικού συλλογισμού θεωρείται ξένο προς τη λογική γενικά, και η μετέπειτα ένταξή του στο σώμα της επιστημονικής γνώσης μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο με βάση το διαχωρισμό ανάμεσα σε πλαίσιο ανακάλυψης και πλαίσιο δικαιολόγησης, αν και η διάκριση δεν είχε εισαχθεί ακόμα⁴⁶¹. Η δυνατότητα σύλληψης του νέου εκ των προτέρων, δε συζητείται καθόλου από τον Neurath. Κατά τα άλλα, η απάντηση εξαντλείται στην επισήμανση της απουσίας έκθεσης μιας μεθόδου από την πλευρά του Horkheimer καθώς και παραδειγμάτων που να θεμελιώνουν τους ισχυρισμούς του.

Επιχειρώντας μια μικρή ανακεφαλαίωση του διαλόγου που προσπαθήσαμε να ανασυγκροτήσουμε σε αυτό το κεφάλαιο, μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής σημεία: Πρώτο, το περιεχόμενο της απάντησης του Neurath επιβεβαιώνει ότι ο Horkheimer είχε σχηματίσει μια σχετικά ακριβή αντίληψη γύρω από τις κύριες θέσεις του λογικού εμπειρισμού. Δεύτερο, η πρόσληψη των θέσεων του Horkheimer από τον Neurath αποδεικνύεται σε πολλά σημεία εσφαλμένη ή ελλιπή. Αυτό, εκτός από τις όποιες θεωρητικές ανεπάρκειες του δεύτερου,

⁴⁶⁰ Erwiderng, 20

⁴⁶¹ Ο Reichenbach εισήγαγε το διαχωρισμό έναν χρόνο αργότερα, στο *Experience and Prediction*. (Reichenbach 1937, 6-7, 382)

οφείλεται και στην απουσία τεκμηρίωσης των ισχυρισμών του Horkheimer μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, με αποτέλεσμα τόσο η κριτική του όσο και η έκθεση των δικών του αντιλήψεων να παραμένουν δυσνόητες για έναν εκπρόσωπο προερχόμενο από διαφορετική παράδοση. Μια τέτοια τεκμηρίωση θα απαιτούσε φυσικά τη συγγραφή ενός σημαντικά πιο εκτεταμένου κειμένου, όμως σκοπός του άρθρου δεν ήταν έτσι ή αλλιώς η εμπέδωση της επικοινωνίας ανάμεσα στις δυο πλευρές και έτσι το αποτέλεσμα δεν είναι τόσο απροσδόκητο. Τρίτο, η κριτική του Horkheimer δε σηματοδοτεί μια θεωρητική μετατόπιση σε σχέση με τις μέχρι τότε θέσεις του. Παρά το ιδιαίτερα αιχμηρό ύφος, επαναλαμβάνονται θέματα που συναντάμε και σε προηγούμενα κείμενα, με εξαίρεση αυτό της κριτικής στην τυπική λογική, σε πιο επεξεργασμένη μορφή και με έμφαση στην πολιτική διάσταση, χωρίς να εξαντλείται σε αυτή. Τέταρτο, ο Horkheimer δεν εξισώνει το λογικό εμπειρισμό με τα ανορθολογικά ρεύματα της ίδιας περιόδου. Πέμπτο, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή και επιφύλαξη εάν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε την απάντηση του Neurath ως βάση ανασυγκρότησης των θέσεών του, καθώς απαντά εκ μέρους μιας ευρύτερης συλλογικότητας και σε ορισμένες περιπτώσεις λογοκρίνει τη στενά προσωπική του άποψη. Τέλος, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι τα δυο κείμενα χαρακτηρίζονται από μια εμφανή μεταξύ τους ασυμμετρία. Το κείμενο του Horkheimer, σε μεγάλο μέρος τουλάχιστον, περιστρέφεται γύρω από την πολιτική. Πέρα από τις ευθείες αναφορές στους Marx και Engels, έννοιες όπως καταπίεση, αυταρχισμός, κοινωνική τάξη, όχι μόνο επαναλαμβάνονται με μεγάλη συχνότητα, αλλά συνδέονται οργανικά με τα επιχειρήματα, μερικά από τα οποία στοχεύουν στην υπεράσπιση της χρήσης των ίδιων αυτών των εννοιών. Παράλληλα ωστόσο διακρίνουμε την εναγώνια προσπάθεια του συγγραφέα να διασώσει ένα στοιχείο ελπίδας εν όψει μιας ζοφερής πραγματικότητας, χωρίς να αφήνει ιδιαίτερα περιθώρια αισιοδοξίας. Αντίθετα, το κείμενο του Neurath έχει μηδαμινές πολιτικές αναφορές. Παρά τη σφοδρή επίθεση, που για τον ίδιο θα μπορούσε να θεωρηθεί απολύτως άδικη όσο αφορά το πολιτικό σκέλος (αν και ο Horkheimer, χωρίς να κατονομάζει τον Neurath, αναγνώριζε την ύπαρξη έντιμων και προοδευτικών ανθρώπων στις τάξεις των λογικών εμπειριστών), δεν παρασύρθηκε σε – έμμεσες έστω – διαβεβαιώσεις περί του πολιτικού του φρονήματος ή μιας σύνδεσης πολιτικής τοποθέτησης και λογικού εμπειρισμού. Παρ' όλα αυτά, το κείμενο

διαπνέεται από αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία για την πορεία του προγράμματος της ενοποιημένης επιστήμης.

Επίλογος

Η διαμάχη που εξετάσαμε είναι στενά συνυφασμένη με το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίχθηκε. Υπό μια σαφή έννοια μάλιστα, το κεντρικό ερώτημα γύρω από το οποίο περιστρέφεται η συζήτηση είναι ο ρόλος που καλείται να παίξει η επιστήμη και γενικότερα η θεωρία ως προς την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων που ανέκυψαν στο πλαίσιο αυτής της συγκυρίας. Αυτή ακριβώς είναι η κατεύθυνση προς την οποία ήταν προσανατολισμένες οι θεωρητικές προσπάθειες του καθενός από τους δυο συνομιλητές, πριν ακόμα έρθουν σε αντιπαράθεση.

Τόσο ο Horkheimer όσο και ο Neurath αναγνωρίζουν ως επιτακτική ανάγκη την άρση των κοινωνικών συνθηκών που παράγουν την κοινωνική εξαθλίωση και καταπίεση. Εκτός αυτού, η μαρξιστική ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων αποτελεί και για τους δυο την πλέον κατάλληλη μέθοδο για τη μελέτη αυτών των συνθηκών, σε αντιδιαστολή με τις ανορθολογικές προσεγγίσεις που γνωρίζουν αυξανόμενη απήχηση. Αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά είναι εκείνα που προσδίδουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη διαμάχη. Ωστόσο ο πρωταρχικός στόχος της παρούσας διατριβής δεν είναι η ανασυγκρότηση της ιδιαίτερης εκδοχής του μαρξισμού υποστηρίζει ο κάθε συνομιλητής. Η προσπάθειά μας επικεντρώθηκε, σε πρώτη φάση, στην ανασυγκρότηση των απόψεων τους γύρω από τις επιστήμες, αν και αυτή αναγκαστικά συμπεριλαμβάνει το ζήτημα της σχέσης μεταξύ μαρξισμού και επιστήμης.

Όπως είδαμε, για τον Neurath το όρια του επιστημονικού τρόπου σκέψης – υπό τη στενή έννοια των φυσικών επιστημών – ταυτίζονται με τα όρια των λογικών μας δυνατοτήτων. Αυτό βεβαίως δε σημαίνει πως η επιστήμη εξηγεί ή προβλέπει τα πάντα. Με άλλα λόγια, τα όρια της επιστήμης εννοούνται ως πεπερασμένα στο βαθμό υπάρχει κάτι έξω από αυτά και επομένως αυτό το κάτι δεν επιδέχεται λογική διαπραγμάτευση. Χαρακτηριστικό σημείο όπου το ζήτημα αυτών των ορίων είναι οι αντιλήψεις του Neurath γύρω από το πώς εξελίσσεται η επιστήμη, δηλαδή η ιστορία της. Από τη στιγμή που δε διαθέτουμε ένα συνεπές θεωρητικό σχήμα που να περιγράφει αυτήν την εξέλιξη, ικανοποιώντας ταυτόχρονα τα κριτήρια της δυνατότητας εμπειρικού ελέγχου και της παραγωγής επιτυχών προγνώσεων,

οποιαδήποτε απόπειρα διατύπωσης υποθέσεων γύρω από το ζήτημα βρίσκεται στη σφαίρα της μεταφυσικής. Απούσας μάλιστα μιας σειράς παραγωγικών συλλογισμών που οδηγούν από τη μια επιστημονική θεωρία σε αυτήν που τη διαδέχεται χρονικά, είμαστε αναγκασμένοι να δεχτούμε την ύπαρξη ανορθολογικών παραγόντων στην ιστορία των επιστημών. Σύμφωνα με τον Neurath, είμαστε αναγκασμένοι να δεχτούμε την επιστημονική δραστηριότητα ως έχει. Αυτό δε σημαίνει ότι το σώμα της επιστημονικής γνώσης είναι στατικό και δεδομένο. Όμως η οποιαδήποτε ανάπτυξή του μπορεί να προέλθει μόνο μέσα από την άσκηση της δραστηριότητας που σε κάθε ιστορική συγκυρία ονομάζεται επιστήμη. Με δεδομένο ότι το απόλυτα αυτοαναφορικό κριτήριο επιστημονικότητας που θέτει ο Neurath καταλήγει στη ρευστοποίηση τη ίδιας της έννοιας, είναι εμφανής η απόκλιση των θέσεων του σε σχέση με την επικρατούσα πρόσληψη του λογικού εμπειρισμού. Όπως είδαμε όμως, ο Neurath πολλές φορές αυτολογοκρίνεται, προσπαθώντας να εκφράσει μια ελάχιστη κοινή βάση ανάμεσα στον ίδιο και άλλα μέλη του ΚτΒ, οδηγούμενος ακόμα και σε αντιφάσεις, και η ανασυγκρότηση των απόψεων του απαιτεί προσοχή. Αν και αιρετική φυσιογνωμία, ο Neurath δεν επέλεξε μια μοναχική διαδρομή. Η κατά το δυνατόν ευρύτερη συνεργασία ανάμεσα στα μέλη της επιστημονικής κοινότητας, ήταν άλλωστε για τον ίδιο και ο μόνος παράγοντας που μπορούσε να εγγυηθεί το διϋποκειμενικό έλεγχο της επιστημονικής δραστηριότητας.

Για τον Horkheimer η επιστήμη – υπό τη στενή πάντα έννοια – αποτελεί έναν ιδιαίτερο τρόπο σκέψης. Ο ρόλος της θα μπορούσε να είναι προωθητικός ως προς την αντιμετώπιση της κοινωνικής κρίσης αλλά αυτή η έκβαση δε μπορεί κατά κανέναν τρόπο να εκληφθεί ως δεδομένη. Πολύ περισσότερο, δε μπορεί να θεωρηθεί εγγυημένη με βάση αποκλειστικά τα εγγενή λογικά στοιχεία της. Όντας ταυτόχρονα παράγωγο της ιστορικής εξέλιξης αλλά και παράγοντας διαμόρφωσής της, τόσο ως παραγωγικό μέσο όσο και ως πλαίσιο διαμόρφωσης των αντιλήψεων μας για τον γύρω κόσμο, η επιστήμη δεν ασκείται μέσα σε ένα αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο, απόλυτα ανεξάρτητο από την υπόλοιπη πραγματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι κανόνες που διέπουν την επιστημονική δραστηριότητα δεν αποτελούν κλειστό σύστημα ούτε βεβαίως προκύπτουν αποκλειστικά ως παράγωγά

της. Η διαπίστωση αυτή συμφωνεί εν μέρει με την αντίστοιχη του Neurath, ο οποίος παραδέχεται ότι στην εξέλιξη αυτού που ονομάζουμε επιστήμη συμβάλλουν και εξωτερικοί προς αυτήν παράγοντες. Η ουσιώδης διαφορά της τοποθέτησης του Horkheimer εντοπίζεται στο ότι ο τελευταίος δεν τοποθετεί τη διερεύνηση της επίδρασης αυτών των παραγόντων έξω από τα όρια εφαρμογής της έλλογης σκέψης. (Για την ακρίβεια, ο Horkheimer δεν αναγνωρίζει κανένα τέτοιο όριο.) Κάνοντας ένα παραπάνω βήμα, ο Horkheimer εντοπίζει στο πεδίο αυτής της δυναμικής αλληλεπίδρασης το χώρο όπου θα πρέπει να αναζητήσουμε τόσο το γιατί η επιστήμη παίρνει τις εκάστοτε μορφές της, όσο και το γιατί βρίσκεται ή όχι σε αντιστοιχία με τις ανάγκες της κοινωνίας. Τα δυο ερωτήματα, και οι αντίστοιχες απαντήσεις, συνδέονται στενά. Όμως η οποιαδήποτε απάντηση, σύμφωνα με τον Horkheimer, δεν μπορεί να έχει το χαρακτήρα μιας γενικού τύπου διαβεβαίωσης με καθολική ισχύ, όσο και αν τονιστεί η διαλεκτική σχέση μεταξύ της εξέλιξης της επιστήμης και των κοινωνικών αναγκών. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η μελέτη των επί μέρους περιπτώσεων, δηλαδή οι ειδικές έρευνες. Σε αυτό το σημείο ο Horkheimer είναι ανεπαρκής ως προς τις ίδιες τις απαιτήσεις του. Ενώ δηλαδή θεωρεί απαραίτητη τη διεξαγωγή αυτών των ειδικών ερευνών, ελάχιστα ασχολείται με αυτές. Όπως είδαμε, η μελέτη του Grossmann υπήρξε εξαίρεση. Παρά όμως τον πρωτοποριακό της χαρακτήρα, πέρασε μάλλον απαρατήρητη και γρήγορα χάθηκε στη λήθη, χωρίς ο Horkheimer να είναι άμοιρος ευθυνών γι αυτήν την εξέλιξη. Ο T.S. Kuhn, αν και σε τελείως διαφορετικό πλαίσιο, ανέδειξε την ιστορία των επιστημών σε κύριο πεδίο αναμέτρησης με τις θέσεις του λογικού εμπειρισμού, κάνοντας αυτό ακριβώς που δεν έκαναν συστηματικά ο Horkheimer και οι συνεργάτες του: ειδικές μελέτες. Οι θέσεις του Horkheimer παρέμειναν ελλειπτικά διατυπωμένες και χωρίς ερευνητική υποστήριξη. Δεν είναι λοιπόν και τόσο περίεργο το γεγονός ότι ο Neurath τις προσλαμβάνει ως αυθαίρετες υποθέσεις, ενώ παράλληλα βλέπει τον Horkheimer σαν μεταφυσικό ιδεαλιστή που προσπαθεί να συγκαλύψει την ανεπάρκειά του πίσω από μια εσκεμμένα ασαφή ορολογία.

Ένα δεύτερο ζήτημα, εκτός από αυτό της ιστορίας της επιστήμης, στο οποίο η κριτική του Horkheimer υποσκάπτει τα θεμέλια του λογικού εμπειρισμού, είναι τα εμπειρικά δεδομένα. Η συνδιαμόρφωση του περιεχομένου της εμπειρίας από το

εννοιολογικό πλαίσιο του υποκειμένου, καθιστά αυτό το περιεχόμενο ρευστό. Όπως και στην περίπτωση της επίδρασης των παραγόντων που αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο, ο υποκειμενικός αυτός χαρακτήρας δεν υπεισέρχεται κατά τρόπο τυχαίο και απροσπέλαστο από τη σκέψη. Επηρεασμένος από τη διδασκαλία του Cornelius και την επαφή του με την ψυχολογία gestalt, ο Horkheimer διατυπώνει μια θέση που και πάλι ηχεί παρόμοια με εκείνη του Kuhn. Ωστόσο και εδώ η θέση είναι ελλειπτικά διατυπωμένη, ενώ λείπουν συγκεκριμένα παραδείγματα και μελέτες. Πάντως η ιδέες του Horkheimer γύρω από τα εμπειρικά δεδομένα διαφοροποιούνται σαφώς από εκείνες των θετικιστών. Επομένως, το να πει κανείς ότι σημασία που απέδιδε ο πρώιμος Horkheimer στο εμπειρικό υλικό αποτελεί ένδειξη συμπάθειας προς το θετικισμό, αποτελεί σοβαρή παρανόηση.

Μια επίσης πιθανή παρανόηση είναι το να εκλάβει κανείς την αντιπαλότητα τόσο του Neurath όσο και του Horkheimer με τη μεταφυσική ως σημείο σύμπτωσης των θέσεών τους. Αυτό είναι εν μέρει μόνο σωστό, καθώς το περιεχόμενο του όρου «μεταφυσική» είναι διαφορετικό για τον καθένα. Για τον Horkheimer είναι η αναζήτηση της οποιασδήποτε αλήθειας ή κανόνα που υποτίθεται ότι ισχύει εκτός κοινωνικού και ιστορικού πλαισίου. Για τον Neurath η έννοια αντιστοιχεί στο μη εξακριβώσιμο, στην αμφισημία, στην ασάφεια. Τα ανορθολογικά ρεύματα της εποχής θεωρούνται μεταφυσικά και από τους δυο, και αυτό κάνει την παρανόηση ακόμα πιθανότερη. Όπως όμως είδαμε ο κάθε ένας είναι επίσης μεταφυσικός σύμφωνα με τα κριτήρια του άλλου. Επομένως ούτε σε αυτό το σημείο υπάρχει θέμα σύμπτωσης απόψεων.

Τρίτο βασικό σημείο κριτικής στο πρόγραμμα του λογικού εμπειρισμού αποτελεί το θέμα των προγνώσεων. Μεγάλο μέρος της διανοητικής ικανότητας των επιστημόνων κατευθύνεται προς την εκλέπτυνση των θεωριών, με απότερο στόχο την ακρίβεια των προβλέψεων. Η δυνατότητα μιας θεωρίας αν διατυπώνει ακριβείς προβλέψεις αποτελεί, σύμφωνα με τους θετικιστές, βασικό κριτήριο για την αποδοχή της. Σύμφωνα όμως με τον Horkheimer, οι προγνώσεις στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών διαφέρουν ουσιαδώς από εκείνες των φυσικών. Στις φυσικές επιστήμες, όπου η ακρίβεια μπορεί να είναι πολύ μεγάλη, δεν προβλέπουμε τίποτα καινούργιο. Η πεποίθησή μας ότι γνωρίζουμε κάτι για τη

μελλοντική εξέλιξη των συστημάτων που εξετάζουμε, βασίζεται στο – κατά τον Horkheimer μεταφυσικό – δόγμα της σταθερότητας των φυσικών νόμων, που ενοποιεί τις τρεις χρονικές διαστάσεις. Η μεταφορά αυτού του τρόπου σκέψης στο κοινωνικό πεδίο αποκλείει επομένως τη δυνατότητα να προβλέψουμε οτιδήποτε το ριζικά διαφορετικό. Ο Neurath είχε συνείδηση αυτών ακριβώς των συνεπειών, τουλάχιστον από το 1931. Τόσο στην επιστήμη όσο και στην κοινωνία, το ριζικά διαφορετικό προκύπτει με μη λογικό, άρα και μη προβλέψιμο, τρόπο. Στο σημείο αυτό, θα λέγαμε ότι οι δυο συνομιλητές απλώς διαπιστώνουν τη διαφωνία τους.

Όπως είδαμε, η κριτική που διατύπωσε ο Horkheimer το 1937 δεν εμφανίστηκε ξαφνικά. Τα σημεία απόκλισης με το νεοθετικισμό εντοπίζονται ήδη, σε λιγότερο ή περισσότερο επεξεργασμένη μορφή, κατά τα χρόνια που προηγήθηκαν. Ο Horkheimer επέλεξε τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία προκειμένου να οξύνει τη στάση του, επειδή πιθανότατα έβλεπε ότι επιρροή του λογικού εμπειρισμού ως αποπροσανατολιστική από τα σημαντικά προβλήματα. Ο περιορισμός της συζήτησης σε ζητήματα τεχνικής φύσης απονεύρωνε τη θεωρία και την καθιστούσε ανίκανη να αντιμετωπίσει τα ανορθολογικά ρεύματα σκέψης. Αυτό που απέμενε λοιπόν, ήταν η καταφυγή μακριά από τα επιτακτικά προβλήματα της εποχής. Αν και δεν έχουμε σαφείς ενδείξεις γύρω από τον τρόπο που Neurath αντιλαμβανόταν το τότε πολιτικό περιβάλλον και το δικό του ρόλο μέσα σε αυτό, η συνολική πορεία του δεν αντιστοιχεί σε έναν άνθρωπο που έστρεψε την πλάτη του στα κοινωνικά προβλήματα. Αν δούμε την κριτική του Horkheimer ως αγωνιώδη προσπάθεια να επισημάνει την αξία του θεωρητικού λόγου και τους αντίστοιχους κινδύνους που συνεπάγεται η απόρριψή του, θα λέγαμε ότι η προσπάθεια αυτή δε βρήκε ιδιαίτερα μεγάλη απήχηση, κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία τουλάχιστον. Αυτό ωστόσο που οφείλει γνωρίζει όποιος έχει διαδάξει, είναι ότι όταν κανείς προσπαθεί να εξηγήσει κάτι και οι άλλοι δεν το καταλαβαίνουν, η ευθύνη ανήκει κατά κύριο λόγο σε αυτόν που αποτυγχάνει να εξηγήσει και όχι σε εκείνον που αποτυγχάνει να κατανοήσει.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ**Ενοποιημένη επιστήμη και Λογικός Εμπειρισμός. Μια απάντηση.****Του Otto Neurath**

Κάθε επιστημονικό κίνημα μπορεί να εξεταστεί από διάφορες σκοπιές. Μπορεί π.χ. κανείς να διακρίνει το επιστημονικό έργο διαφόρων ερευνητών ανάλογα με τα επιτεύγματά τους, χωρίς να ακολουθεί τη χρονολογική σειρά, που δε χρειάζεται να είναι καν γνωστή. Μπορεί να δειχτεί σε πόσο μεγάλο βαθμό αυτά που έλεγε ο Oresmius γύρω από το χρήμα ως μέσο ανταλλαγής, είναι κάπως συναφή με τη θεωρία του Knapp. Μπορεί να δειχτεί το πώς οι ιδέες του Grimaldi για την εσωτερική πολυμορφία των μηχανισμών του φωτός παίζουν το ρόλο των δικών του δοκιμών επάνω στην περίθλαση και τη συμβολή, ενώ ο Huyghens έφερε στο προσκήνιο τη μαθηματική διαπραγμάτευση της διάδοσης του φωτός και λίγο ασχολήθηκε με συγκεκριμένα φαινόμενα φωτός γύρω από την πολυχρωμία και την ασάφεια, απλώς τα χειρίστηκε διαφορετικά από μαθηματικής πλευράς. Μπορούν όμως επίσης οι θεωρίες να συνδεθούν μεταξύ τους θεωρητικά και χρονολογικά, προκειμένου να επιδιωχθεί με αυτόν τον τρόπο η διαμόρφωση ενός περιεκτικού θεωρητικού σχήματος. Πολλά από όσα επινοεί κανείς ξεχνιούνται και κάποιος άλλος τα συνδέει με στοιχεία που προέρχονται από εντελώς διαφορετικές πηγές. Ιδέες παλαιών στοχαστών συνδέονται με επιστημονικές εργασίες των σχολαστικών, εικοτολογίες των αστρολόγων, θεωρίες των λογίων της Αναγέννησης, φτιάχνοντας κατά κάποιο τρόπο ένα μωσαϊκό, του οποίου η σύνθεση διαρκώς αλλάζει, παρουσιάζοντας πάντα νέα γνωρίσματα. Μπορεί όμως επίσης να αναρωτηθεί κανείς, πώς οι μεμονωμένοι ερευνητές κατέληξαν στις απόψεις τους, ποιες προσωπικές εντυπώσεις και συγκυρίες στάθηκαν σημαντικές, ώστε να προχωρήσει προς έναν “μπεχθερισμό των επιστημόνων”. Ένα άλλο ερώτημα που συνδέεται με το πρόβλημα, είναι το πώς συνδέονται οι συνολικές συνθήκες μιας εποχής με την εμφάνιση συγκεκριμένων απόψεων, συγκεκριμένα ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα

στην κοινωνική κατάσταση και την επιστημονική δραστηριότητα – και έτσι φτάνουμε στην “κοινωνιολογία της επιστήμης” και την “ιστορία της επιστήμης”.

Μέσα από ιστορικούς μετασχηματισμούς δεν τροποποιείται όμως μόνο ό, τι ονομάζουμε θεωρητικές διατυπώσεις και κατασκευές, αλλά και το σώμα καταγεγραμμένων παρατηρήσεων. *Ό, τι σε κάποια εποχή περνά απολύτως απαρατήρητο, ελκύει την προσοχή σε κάποια άλλη, κάτι που σε μια εποχή μετά βίας παρατηρείται, αλλά θεωρείται ασήμαντο, μπορεί σε κάποια άλλη να γίνει το επίκεντρο των μελετών*⁴⁶². Έτσι, πρέπει κανείς να παρατηρήσει ότι “κατασκευές” και “πρώτη ύλη” δε διαχωρίζονται απολύτως. Μερικές από τις μαρτυρίες των παρατηρήσεών μας και από τις απόψεις μας αποδεικνύονται πολύ σταθερές, αλλά βασικά δεν είναι ασφαλείς – τα πάντα ρει. Είναι εύλογο, πως ένας συνεπής στοχαστής θα εφαρμόζει όλες αυτές τις παρατηρήσεις που στηρίζονται σε εμπειρίες επίσης στη δική του ζωή και αναρωτιέται πώς άραγε θα συμπεριφερόταν αν βρισκόταν σε άλλη θέση. Για αυτόν είναι σαφές πως οι κρίσιμοι μετασχηματισμοί στην άσκηση της επιστήμης δεν προσδιορίζονται μέσα από εντατικό στοχασμό μιας γενιάς λογίων, αλλά μέσα από ό, τι συμβαίνει στην κοινωνική ζωή, της οποίας οι λόγοι αποτελούν ένα κομμάτι. Βλέποντας τη συνολική του συμπεριφορά, που άλλωστε είναι συνυφασμένη με τον πιο βαθύ τρόπο με την επιστημονική πρακτική, μπορεί τότε να συμβεί ότι μια κοινωνική διαδικασία (στασιμότητα ή αναμόρφωση), που για οποιοδήποτε λόγο επιθυμεί, που ίσως βλάπτει την αγαπητή σε αυτόν επιστημονική δραστηριότητα. Πόσο ικανοποιητικότερο για αυτόν, όταν η για άλλους λόγους, πέρα από την επιστήμη, επιθυμητή κοινωνική μεταβολή φαίνεται να υποστηρίζει την επιστημονική δραστηριότητα. Όταν βλέπει μπροστά του μια “σύγκρουση”, είναι θέμα προσωπικής του απόφασης το από ποια θέση θα ενεργήσει.

Κάποιος μπορεί κατ' αρχήν να κρίνει με βάση κάποια εμπειρία, πως η νηφάλια προσήλωση από μόνη της εξασφαλίζει καλή επιστημονική κρίση, ιδιαίτερα στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, όπου σήμερα εντοπίζονται αρκετά συναισθηματικά στοιχεία, αλλά και από ιστορικά παραδείγματα διαπιστώνεται, πως επίσης η αγάπη και το μίσος θα μπορούσαν να είναι θαυμάσιοι δάσκαλοι.

462 Όλες οι εμφάσεις υπάρχουν στο πρωτότυπο.

Αυτό δε μπορούμε εν γένει να το συμπεράνουμε *a priori*. Ακόμα λιγότερο [μπορούμε να συμπεράνουμε] το εάν σε μια ευθέως συζητούμενη περίπτωση, ισχύει το ένα ή το άλλο. Βλέπουμε το πόσοι πολλοί συνδυασμοί μπορούν να υπάρξουν: ο Κέπλερ, ο πρωτοπόρος της αστρονομίας, διακατέχονταν από μυστικιστικές απόψεις γύρω από την αρμονία των σφαιρών και τα πλατωνικά κανονικά πολύεδρα και, εκτός αυτού, όντας στην υπηρεσία ενός μονάρχη έφτιαχνε ωροσκόπια, ενώ ο Γαλιλαίος έπρεπε να αγωνιστεί προκειμένου να υπερασπιστεί την επιστήμη του. Οι αστρονομικές, γεωλογικές, βιολογικές, κοινωνιολογικές θεωρίες, ανακύπτουν με πολύ περίπλοκους τρόπους, και κάτι που σήμερα αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας από ανθρώπους συντηρητικών απόψεων μπορεί αύριο να είναι μοχλός μεταρρυθμίσεων, αντίστροφα, αυτό που σήμερα φαίνεται απείρως μεταρρυθμιστικό μπορεί αύριο να εμποδίσει συγκεκριμένες εξελίξεις της επιστήμης.

Η ελπίδα να μπορέσουν να προσανατολιστούν η ιδιαίτερη δραστηριότητα και επιστημονικότητα σε ιστορικές διαστάσεις, προφανώς στενεύει ολοένα και περισσότερο. Όσο περισσότερο είναι κανείς της άποψης ότι επίκεινται μεγάλες αλλαγές, τόσο θα πρέπει η ακόμα αδιαφοροποίητη σκέψη να προβλέψει, πώς θα μοιάζει η στο μέλλον διαφοροποιημένη σκέψη και πώς θα κρίνει κανείς από τη σκοπιά της τη δική μας σημερινή ιστορική κατάσταση.

Πάρα πολλοί άνθρωποι δεν είναι τόσο σταθερά αφιερωμένοι στα ευρύτερα προβλήματα της εμπειρίας ώστε να φτάσουν σε τέτοιου είδους θεωρήσεις. Πολλοί που έτσι σκέφτονται και δεν προσπαθούν να ξεφύγουν από τη σκιά τους, νιώθουν μέσα από όλους αυτούς τους περιορισμούς εξαιρετικά ανήμποροι στη δραστηριότητά τους. Αυτή είναι ίσως η αιτία που άλλοι αγωνίζονται ας πούμε με κάθε τρόπο κάθε εποπτεία να συλλάβουν, που για αυτούς φαίνεται να δίνει την προσδοκώμενη ενόραση, ενώ μόνο κατά αυτόν τον τρόπο καταλήγουν σε συμπεράσματα. Πάντως σίγουρα υπάρχουν ακόμα άνθρωποι προσανατολισμένοι προς την επιστήμη, που χωρίς να προσποιούνται ανεπαρκώς θεμελιωμένες καθαρές ενοράσεις, έχουν τη δυνατότητα να δρουν ενεργητικά και επίμονα μέσα στις ιστορικές συνθήκες. Αποτελεί ένα ερώτημα που οι μπηχεβιοριστές, κοινωνιολόγοι και ιστορικοί θα μπορούσαν να διαπραγματευτούν, το εάν ένας τέτοιος

συνδυασμός κριτικής επιστημονικότητας και απερίσκεπτης αποφασιστικότητας μπορεί να διαδοθεί και εάν αυτό θα συμβεί.

Όποιος έχει αποφασίσει να κρατήσει μια συνολική στάση επιστημονικότητας, είναι για αυτόν το λόγο και κοινωνικά ενεργός, χωρίς απαραίτητα να γνωρίζει ποια είναι τα επακόλουθα μιας τέτοιας στάσης. Είναι ξεκάθαρο ότι πολλοί άνθρωποι, που αντιμετωπίζουν τη ζωή μακριά από απριωριστικές θεωρήσεις, μακριά από μεταφυσικές κατασκευές, ακριβώς έτσι όπως σκιαγραφείται καθαρά πάνω σε εμπειρική βάση από προβλήματα και συλλογισμούς, συγκινούνται πολύ. Βλέπει ήδη κανείς με την πρώτη ματιά, ότι όλες αυτές οι αναλύσεις είναι ξεκάθαρα *εμπειριστικού*⁴⁶³ είδους.

Η κριτική, που σε ένα άρθρο του Max Horkheimer στρέφεται ενάντια στον *Λογικό Εμπειρισμό* και την *Ενοποιημένη Επιστήμη* μπορεί να ξεκίνησε από παρόμοιες προθέσεις, αλλά με τη διαφορά, ότι ο Horkheimer αναζήτησε μια κατά κάποιο τρόπο εξωεμπειρική διατύπωση της ερωτηματοθεσίας και ακριβή απάντηση. Η κεντρική του θέση, γύρω από την οποία οφείλει να γίνει η περαιτέρω συζήτηση, είναι περίπου: *“Υπάρχει μια εξωεπιστημονική μέθοδος, που βασίζεται σε όλα όσα θεμελιώνονται επιστημονικά, που μπορεί να ασκεί κριτική στις επιστήμες, ιδιαίτερα εξ αιτίας του ότι κατά έναν τρόπο ξένο προς τις επιστήμες απεικονίζεται η ιστορική τους κατάσταση”*. Αυτή η κατά τον Horkheimer “διαλεκτική” ή “κριτική” θέση, προσπερνά τόσο το μεταφυσικό, καθώς επίσης υπερβαίνει το επιστημονικό, αυτό ακριβώς είναι το σφάλμα των “επιστημονιστών”, ότι “είναι ενάντια στη σκέψη, είτε θέλει να πάει μπροστά με το Λόγο είτε πίσω με τη μεταφυσική”(S51/CT186/NEEM489)⁴⁶⁴. Ο ίδιος θεωρεί ότι εκπροσωπεί το Λόγο *ενάντια στον εμπειρισμό*, όπου υπό την έννοια της παραδοσιακής γερμανικής φιλοσοφίας διακρίνει τη “διάνοια” (Verstand) – την οποία δε θέλει να συμφωνεί με τον εμπειρισμό – από τον “Λόγο” (Vernunft).

463 Ο όρος “empiristisch” αποδίδεται ως “εμπειριστικός”, παραπέμποντας στην παράδοση του εμπειρισμού. Αντίθετα, όπου χρησιμοποιείται ο όρος “εμπειρικός”, αποδίδει τον βασιζόμενο στην εμπειρία ή τον απορρέοντα από αυτήν.

464 Ο αριθμός που ακολουθεί το γράμμα S παρατίθεται από τον Neurath στο πρωτότυπο και παραπέμπει στην αντίστοιχη σελίδα του τεύχους του Zeitschrift für Sozialforschung όπου πρωτοδημοσιεύτηκε το κείμενο του Horkheimer. Οι επόμενοι αριθμοί έχουν προστεθεί από εμάς και παραπέμπουν στην αγγλική (CT: The Latest Attack on Metaphysics, pp. 132-187 in Critical Theory, New York 1972) και την ελληνική (NEEM: Η νεώτερη επίθεση κατά της μεταφυσικής, σελ. 443-495 στο Κείμενα επιστημολογίας, Αθήνα 1993) μετάφραση.

Εδώ δε δείχνεται πώς η πορεία συλλογισμών του Horkheimer σε τελευταία ανάλυση επιστρέφει σε συγκεκριμένες ιδέες του γερμανικού ιδεαλισμού, αυτό θα ήταν πέρα από το πλαίσιο αυτής της απάντησης, η οποία πρώτα από όλα οφείλει να δείξει πώς μπορεί κανείς να απαντήσει στο σύνολο των επιχειρημάτων του Horkheimer από τη σκοπιά του Λογικού Εμπειρισμού. Γι αυτό πρέπει να αποκατασταθούν παρανοήσεις και διαστρεβλώσεις, για τις οποίες ο αναγνώστης, αυτός που δε γνωρίζει καλά τη βιβλιογραφία του κινήματος που δέχεται την επίθεση, πολύ δυσκολότερα θα σχηματίσει μια εικόνα. Ο τρόπος έκφρασης του Horkheimer και οι υπερβολικές παρομοιώσεις του, μπορούν ίσως να δείξουν το πόσο συναισθηματικά επηρεασμένος είναι από αυτά τα προβλήματα, ώστε μετά βίας διευκολύνουν τη αποσαφήνιση.

Ότι το *Κίνημα Ενοποιημένης Επιστήμης* (Unity of Science Movement)⁴⁶⁵, στο οποίο ανήκουν ολοένα και περισσότεροι επιστήμονες σε όλο τον κόσμο συνειδητά επιζητά απαντήσεις σε ερωτήματα και αντιμετωπίζει ανοιχτά όλα τα προβλήματα, δύσκολα μπορεί να το φανταστεί ένας αναγνώστης που διαβάσει στον Horkheimer, ότι σύμφωνα “με την αυτοαντίληψη της σχολής η γόνιμη συζήτηση αρχίζει μόλις συζητιούνται επί μέρους ζητήματα της τυπικής λογικής, της λογικής σύνταξης της γλώσσας, της θεωρίας πιθανοτήτων”(S49/NEEM490). Από χρόνια είχε προετοιμαστεί μια *συνεργασία επιστημόνων*, που απέκτησε μια γενική ανοικτή έκφραση στο ετήσιο “Διεθνές Συνέδριο για την Ενότητα της Επιστήμης”. Η υπό προετοιμασία βρισκόμενη “Διεθνής Εγκυκλοπαίδεια Ενοποιημένης Επιστήμης” (International Encyclopedia of Unified Science), (επιμελημένη από τους Neurath, Carnap και Moriss, έκδοση της University of Chicago Press) έχει σα στόχο να δείξει, πώς μπορεί κανείς να προσεγγίσει επιστημονικά και να συνδέσει μεταξύ τους ερωτήματα διαφορετικών ειδών, πώς μεταξύ τους αποκλίνουσες επιστημονικές μέθοδοι (που παρουσιάζονται με τα ίδια τα λόγια διαφόρων εκπροσώπων τους) μπορούν να αντιμετωπίσουν τα ίδια προβλήματα. Γι αυτό όμως δε μπορεί να αναδυθεί η ιδέα μιας “επιστήμης καθεαυτής”, ενώ θα όφειλε κανείς να αφιερώνει ιδιαίτερη προσοχή στη μέθοδο που εφαρμόζει στην “κοινωνιολογία των επιστημών, ώστε να πάρει εξηγήσεις γύρω από το ρόλο των επιστημών στο κοινωνικό πεδίο.

465 Αγγλικά στο πρωτότυπο. Όπου εμφανίζονται αγγλικά ή γαλλικά στο πρωτότυπο, μεταφέρονται στο παρόν κείμενο χωρίς μετάφραση.

Μια ματιά στον πίνακα περιεχομένων των δυο εισαγωγικών τόμων “Foundations of the Unity of Science” δείχνει το εύρος της ερωτηματοθεσίας: 1. Η ενότητα της επιστήμης, 2. Θεωρία σημείων, 3. Μαθηματικά και Λογική, 4. Διαδικασία της εμπειρικής επιστήμης, 5. Πιθανότητες, 6. Φυσική, 7. Κοσμολογία, 8. Βιολογία, 9. Τυπική Βιολογία, 10. Συμπεριφορολογία, 11. Κοινωνικές επιστήμες, 12. Εμπειρική ηθική, 13. Κοινωνιολογία της επιστήμης, 14. Γενική γλωσσολογία, 15. Ιστορία της επιστήμης, 16. Ιστορία της Λογικής, 17. Από τον *a priori* ορθολογισμό στον εμπειρισμό, 18. Προβλήματα εμπειρισμού και εμπειρικού ορθολογισμού, 19. Λογικός εμπειρισμός, 20. Βιβλιογραφία. Η *ενοποιημένη επιστήμη* θέλει αφ' ενός να αποφύγει τη μεταφυσική εικοτολογία, αφ' ετέρου θέλει να δημιουργήσει μια βάση για επιστημονική συζήτηση. Έτσι επιθυμεί κανείς να καταστήσει εφικτή μια εγκυκλοπαιδική σύνθεση, χωρίς να παραβλέπει ότι στο πεδίο του Λογικού Εμπειρισμού πάντα μπορούν να εμφανιστούν εγκυκλοπαίδειες πολύ διαφορετικών ειδών, που αντιφάσκουν μεταξύ τους. Η ομοιότητα επιστημονικών μεθόδων και τρόπου λογικής κατασκευής μπορεί να μας οδηγήσει στο ότι είναι δυνατό να σχεδιαστεί μια γενική λογική δομή όλων των επιστημών – με χάσματα, ανακρίβειες και άλλες απροσδιοριστίες.

Η ιδέα της ενοποιημένης επιστήμης δεν προϋποθέτει ότι οι επιστήμονες που συνεισφέρουν στην ανάπτυξή της, συμφωνούν γύρω από τη δομή της ή ακόμα και γύρω από συγκεκριμένες θεωρίες στο πεδίο της Γεωλογίας, της Βιολογίας ή της Κοινωνιολογίας. Ακόμα και εάν όλοι οι επιστήμονες επάνω στη Γη συνέβαινε να συμφωνούν γενικά (χονδρικά;) γύρω από το λογικό πλαίσιο πάνω σε θεωρίες, υποθέσεις, μεμονωμένους ισχυρισμούς – μια πολύ παράδοξη υπόθεση – μια τέτοια συναίνεση δε θα έπρεπε να συσχετίζεται με μια κοινωνική συναίνεση. Ο Horkheimer από την άλλη, δέχεται ότι μια “αφελής-αρμονιστική πίστη υποφώσκει σε μια τέτοια ιδεώδη σύλληψη της ενοποιημένης επιστήμης και τελικά σε όλο το νέο εμπειρισμό” (S17/CT147/NEEM456). Θα μπορούσε κανείς κάλλιστα να σκεφτεί, πως σε μια απομονωμένη περιοχή, στην οποία μόνο 200.000 άνθρωποι μπορούν να εξασφαλίσουν τροφή, δύο ομάδες, η μια των 150.000 και η άλλη των 170.000 ατόμων μάχονται η μια ενάντια στην άλλη με όλα τα μέσα, παρά το ότι και δυο διαθέτουν τις ίδιες επιστημονικές θεωρίες και ότι και οι δυο αναγνωρίζουν τον περιορισμό πως υπάρχει χώρος μόνο για 200.000 ανθρώπους.

Εάν κανείς συμφωνεί σε ιστορική βάση, ότι πλησιάζουμε σε μια ειρηνική οργάνωση της ανθρωπότητας, συλλαμβάνει την ενοποίηση της παραγωγικής τεχνικής, της τεχνικής του πολέμου, των επικοινωνιών, των γκάνγκστερ, της αστυνομίας της επιστήμης και πολλών άλλων τεχνικών ως ένα είδος προετοιμασίας για κάθε μελλοντική αυτεπίγνωση, παρά το ότι για την ώρα ένα μέρος αυτών των τεχνικών χρησιμοποιείται σε διαμάχες και συγκρούσεις. Όμως ένας προσεκτικός εμπειριστής θα θεωρούσε πολύ βιαστικό, από αυτή την ενοποίηση των τεχνικών και μόνο, να συμπεράνει την έλευση μιας επικείμενης ειρηνικής ανθρώπινης κοινότητας. Έτσι θα έπρεπε να θεωρήσει βεβιασμένη την άποψη που εκφράζεται από τον Horkheimer, πως εκεί όπου βρίσκονται σε εξέλιξη συγκρούσεις ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων, δε θα μπορούσε να είναι το θέμα η ενοποίηση της επιστήμης κατά κανένα τρόπο, ούτε με τον τόσο προσεκτικά διατυπωμένο από το Unity of Science Movement. Πιστεύει ότι η σύγκρουση ανάμεσα σε ομάδες πάντοτε παράγει μια αντίθεση ακόμα και στο πεδίο της αντίληψης και των προτάσεων πρωτοκόλλου. Αυτό δε μπορεί ποτέ να αποκλειστεί, καθώς επίσης και το ότι συχνά θα βρεθεί κάποια θεωρητική διαφωνία όταν κάποια στιγμή βρεθεί κανείς σε μια σύγκρουση. Ιδιαίτερα εκείνα τα μέρη των θεωριών που δεν είναι τόσο άμεσα εξακριβώσιμα, όπως οι θεωρίες των δηλητηριωδών αερίων και των πολυβόλων πρόθυμα υπερβάλλονται και χρησιμοποιούνται σα σημαίες, γύρω από τις οποίες συγκεντρώνονται οι πολεμιστές, ωστόσο τέτοιες αντιθέσεις είναι σπάνιες. Σε τέτοιες συγκρούσεις θα μπορούσαμε πάντως να οδηγηθούμε επιπρόσθετα στο συμπέρασμα ότι τα μέλη των δυο αντιμαχόμενων ομάδων δε θα μπορούσαν να συμφωνήσουν ούτε γύρω από άμεσες εμπειρίες (δεδομένα;). Τέτοια παραδείγματα θα ήταν φυσικά πολύ ενδιαφέροντα και τότε πιθανόν να μας πληροφορούσε ο Horkheimer πάνω σε ποιο υλικό βασίζεται, όταν τόσο λανθασμένα θεωρεί ότι στο πεδίο της ελέγχουσας εμπειρίας “θα μπορούσε να συμφωνήσει για τα πάντα με τον καθένα” (S17, 19, 27 κλπ.). Ακριβώς για αυτό, ο Carnap που παρατίθεται από τον Horkheimer, όπως και άλλοι εκπρόσωποι του Λογικού Εμπειρισμού, παρουσιάζουν αυτή την ομοφωνία στο πεδίο της καθημερινής εμπειρίας απλώς ως ένα ιστορικό γεγονός, θεωρούν πιθανή μια απόκλιση. Η μέγιστη σταθερότητα προέρχεται από τις συμμορφούμενες με την εμπειρία προτάσεις πρωτοκόλλου (Neurath, Pseudorationalismus der Falsifikation. Erkenntnis 1935 S 353 f), ενώ οι θεωρίες είναι

σημαντικά ασταθέστερες. Η σταθερότητα των προγνώσεων, οι οποίες είναι εύχρηστες, είναι μικρότερη από ότι των προτάσεων πρωτοκόλλου και μεγαλύτερη από αυτή των θεωρητικών διατυπώσεων, με τη βοήθεια των οποίων στηρίζει κανείς τέτοιες προγνώσεις.

Η επιστημονική στάση (*Gesamthaltung*), που παίζει έναν τόσο σημαντικό ρόλο μέσα στο *Unity of Science Movement*, βασίζεται στο ότι είναι κανείς έτοιμος να υποβάλλει τα πάντα, όλα όσα προκύπτουν από εποπτείες και μαρτυρίες, από τις θεωρίες μέχρι τις προτάσεις πρωτοκόλλου, σε εκ θεμελίων επιστημονική κριτική, πάντοτε με τη σκέψη της πιθανότητας ότι μπορεί να ξεγελιέται ή ότι ο ίδιος κατά τις παρατηρήσεις του είναι επηρεασμένος προς μια σαφή κατεύθυνση. Όπως πολλοί επιστήμονες και μη επιστήμονες σε ένα πεδίο της ζωής τους, πχ εντός του επαγγέλματός τους εμφανίζονται αρκετά κριτικοί, ενώ σε άλλα πεδία είναι αξιοσημείωτα μη κριτικοί, είτε αποδέχονται και χρησιμοποιούν μεταφυσικές εικασίες ως δηλώσεις γεγονότων, είτε αποδέχονται χωρίς αντίρρηση θεωρίες και παρατηρησιακούς ισχυρισμούς που κάθε άλλο παρά ασφαλείς είναι, συμπεριφέρονται εντελώς διαφορετικά από ότι στο “κριτικό πεδίο” της ζωής τους. Από τη σκοπιά της επιστημονικής στάσης, επιδιώκει κανείς να δομήσει μια εμπειρική συνολική αντίληψη, γι αυτό όμως δεν εξαντλεί την επιστημονική κριτική στην πολεμική ενάντια στις μη εμπειρικές διατυπώσεις και αντιφάσεις, που όπως υπονοεί ο Horkheimer (S28 και αλλού), είναι κατά κάποιον τρόπο απλώς “ελάχιστες αξιώσεις”.

Τόσο σημαντική ήταν η εξέλιξη της τυπικής Λογικής για την ανάπτυξη του Λογικού Εμπειρισμού, έτσι ο Horkheimer υπερβάλλει, εάν τώρα εννοεί ότι κανείς από τη μεριά του *Unity of Science Movement* απαιτεί πως γι αυτό ο κάθε φιλόσοφος θα έπρεπε να σπουδάσει τυπική Λογική. (S44) Στο παραπάνω σημείο υπονοείται από τον Horkheimer ο Carnap, που είναι απλώς και μόνο λογικιστής, πως η αντίθεση των φιλοσόφων στην τυπική Λογική ίσως οφείλεται στο ότι νιώθουν να απειλούνται από την κριτική της σύγχρονης Λογικής. Παρεπιπτόντως δεν αποκλείεται, να χρησιμοποιήσουν την τυπική Λογική για να στηρίξουν για άλλη μια φορά τη μεταφυσική (πρβλ. Neurath *Le développement du Circle de Vienne et l'avenir de l'empirisme logique*. Hermann & Cie. Paris 1935). Ο Ernst Mach, του οποίου οι εξαιρετικές επιστημονικο-λογικές μελέτες προετοίμασαν το έργο του

Einstein, δε χρησιμοποίησε καθόλου τυπική Λογική. Αντίθετα ο Horkheimer φαίνεται να απαιτεί πως ο καθένας οφείλει να μάθει “διαλεκτική”. Θα ήταν χρήσιμο να γνωρίζουμε, από ποιο εγχειρίδιο θα μπορούσε κανείς να μάθει την από αυτόν [τον Horkheimer] υπερασπιζόμενη “διαλεκτική” (η έκφραση είναι εξαιρετικά αμφίσημη), όπως την τυπική Λογική από το βασικό σχεδιάγραμμα του Carnap.

Η στάση του εμπειρισμού εξελίχθηκε μέσα από τη συνεργασία αμέτρητων ανθρώπων διαφορετικών ειδών, μεταξύ των οποίων οι επιστήμονες έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο. Αυτό το ευρύ στρώμα ενεργών και αφοσιωμένων στοχαστών, αυτή η κατά το μεγαλύτερο μέρος ανώνυμη μάζα, ήταν που, όπως εμφατικά τόνισε ο Schlick, συνεισέφερε αποφασιστικά στον επιστημονικό διαφωτισμό και “όχι τα εντυπωσιακά φιλοσοφικά συστήματα, που αντιφατικά αλληλοδιαδέχονται μεταξύ τους σε μια ατελείωτη σειρά”. Μια παρουσίαση που θα μπορούσε να εμπλέκεται στην εύρεση του “κλειδιού” (S28) που ανοίγει την πύλη, είναι ξένη προς το Unity of Science Movement, που συλλαμβάνει την επέκταση της ενοποιημένης επιστήμης ως εφικτή κατά τρόπο παρόμοιο με αυτή των μεμονωμένων επιστημών.

Γιατί μιλάμε για *Λογικό Εμπειρισμό*; Γιατί τώρα για πρώτη φορά στην ιστορία του επιστημονικού εμπειρισμού, συγκεκριμένες τάσεις που έχει διαμορφώσει ο ορθολογισμός, (πχ η ιδέα της λογικοποίησης και της ανακεφαλαίωσης) και έτσι ο εμπειρισμός που είναι περισσότερο προσανατολισμένος προς τις ειδικές επιστήμες μπορεί τώρα να συνδυαστεί με μια ανώτερη ολοκλήρωση, από τότε που η σύγχρονη λογική έχει γίνει στήριγμα όλης της λογικής ανάλυσης. Ο Γαλιλαίος αναγνώρισε ίσως τα μαθηματικά ως σημαντικό βοηθητικό κλάδο της φυσικής (παρά το ότι ήταν σεβαστά προ πάντων από ιδεαλιστές φιλοσόφους, όπως τους πλατωνικούς, και όχι από τους πιο εμπειρικούς αλλά κάπως εχθρικά διακείμενους επιστημονικά επικούρειους) ενώ αντίθετα η θεωρούσε τη Λογική ένα άγονο επιστημονικό πεδίο των σχολαστικών και την απέρριπτε μαζί με αυτούς. Ο Kant που επιδίωξε να θεμελιώσει φιλοσοφικά τις αντιλήψεις των φυσικών επιστημών του αιώνα του, συνεισέφερε στην εδραίωση της απόρριψης της Λογικής. Το ότι με αυτόν τον τρόπο εμπόδισε την ανάπτυξη της τυπικής λογικής, δε φαίνεται να λυπεί περαιτέρω τον Horkheimer (S42). Γι αυτό το λόγο η μεγάλη σύλληψη ενός Leibniz μπόρεσε να αποκτήσει και πάλι αποδοχή για πρώτη φορά στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα σε μια

διαφοροποιημένη μορφή, με τη βοήθεια ενός καθολικού λογισμού των ερευνών και των σχεδιασμών μας. Στον Bertrand Russel, που δε την γλυτώνει από τον Horkheimer (S19, 35, 41) αφενός συμπυκνώθηκαν οι σύγχρονες τάσεις της Λογικής, αφετέρου είχε μεγάλο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του εμπειρισμού και έτσι αποτελεί ένα γενικό παράδειγμα για την εξέλιξη του Λογικού Εμπειρισμού. Οι εργασίες του Κύκλου της Βιέννης γύρω από τον Schlick, της ομάδας του Βερολίνου με τον Reichenbach, της πολωνικής σχολής, των Γάλλων, αυτές των Duhem, Poincare, Abel Rey και άλλων που θα μπορούσαν να αναφερθούν, των Άγγλων και των Αμερικανών, των Peirce, James, Dewey και άλλων πρωτοπόρων του νέου κινήματος, οδήγησαν σε μια ιδιόμορφη *επιστημονική συνεργασία*, της οποίας τις γενικές γραμμές έχουμε υπαινιχθεί εισαγωγικά.

Οι εκπρόσωποι αυτής της τάσης τονίζουν ότι γι αυτούς δεν υπάρχει καμία φιλοσοφία ως ανώτερη αρχή με ιδιαίτερες προτάσεις. Η εργασία επάνω στην ενοποιημένη επιστήμη παίζει ουσιαστικά το ρόλο μιας περιεκτικής φιλοσοφίας, καθώς και μέσα από την εργασία της λογικής της επιστήμης (Carnap) κατά κάποιο τρόπο συνεχίζονται αναλύσεις που προηγουμένως είχαν διενεργηθεί από φιλοσόφους. Ο οποιοσδήποτε ισχυρισμός στα πλαίσια μιας επιστήμης, μπορεί να τεθεί υπό κρίση από μια ευρύτερη επιστημονική σκοπιά, ανεξάρτητα από οποιονδήποτε διαχωρισμό ανάμεσα σε κλάδους, *όμως δε γνωρίζουμε καμία αρχή πέρα από την επιστήμη, η οποία θα κρίνει την επιστήμη και θα αξιολογεί τα θεμέλια της*. Η τελευταία περίοδος της Φυσικής, έδειξε ακριβώς ότι οι επιστήμονες είναι οι ίδιοι ικανοί με βάση τις δυνατότητές τους να ελέγξουν θεμελιώδεις έννοιες όπως “χώρος” και “χρόνος”, ενώ οι επαγγελματίες φιλόσοφοι του 19ου αιώνα δεν προετοίμασαν το μεγάλο μετασχηματισμό που πραγματοποιήθηκε από τον Mach και τον Einstein στη σύλληψη της χωρικής και χρονικής μέτρησης, ενώ αργότερα είτε την επέκριναν ή πολύ βαθμιαία προσπάθησαν να ενσωματώσουν. Ακούγοντας κανείς τον Horkheimer, είναι σαν στο Unity of Science Movement να αποδίδεται ιδιαίτερη αυθεντία στους μεμονωμένους επιστημονικούς κλάδους, ενώ η βασική ιδέα είναι πως ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στο σύνολο της επιστήμης και ο διαχωρισμός σε κλάδους, που συχνά είναι καθαρά παραδοσιακός, δε θεωρείται σημαντικός. Όταν ο Horkheimer εκτιμά ότι “Δεν υπάρχει απολύτως καμία κριτική απέναντι σε έναν επιστημονικό κλάδο έξω από τα όρια του, καμία σκέψη, που

εφοδιασμένη με τα επιτεύγματα της εποχής, καθοδηγούμενη από ιστορικά προσδιορισμένους σκοπούς, για την οποία οι ειδικοί θα είχαν κάτι να πουν.” (S16/CT145/NEEM455 και S45) τότε ένας εκπρόσωπος του Λογικού Εμπειρισμού θα απαντούσε σε αυτό ότι οποιοσδήποτε εκτός κάποιου επιστημονικού κλάδου, βασιζόμενος σε ευρύτερες γνώσεις που είναι επιστημονικά εξακριβώσιμες, έχει να πει κάτι, είναι πολύ απλά ευπρόσδεκτος, όμως ο Horkheimer σκέφτεται ίσως πως σύμφωνα με την υπερεπιστημονική του μέθοδο: “Το ιστορικά μεταβαλλόμενο ενδιαφέρον για την εκδίπλωση του γενικού, αυτό το υποκειμενικό και αυτομεταλλασσόμενο στοιχείο, στη διαλεκτική θεωρία δε γίνεται αντιληπτόςως απλά μια πηγή λαθών, αλλά και ως συμφυής παράγοντας της γνωστικής διαδικασίας. Όλες οι θεμελιώδεις έννοιες της διαλεκτικής θεωρίας της κοινωνίας, όπως κοινωνική τάξη, οικονομία, αξία, γνώση, κουλτούρα κοκ., αποτελούν μέρη ενός θεωρητικού πλαισίου που διακατέχεται από το υποκειμενικό ενδιαφέρον” (S31/CT163/NEEM471). Εάν κανείς εκλάμβανε αυτή τη διατύπωση ως επιστημονική, τότε θα έπρεπε να ρωτήσει, πώς μπορεί να διακριθεί μια “εκδίπλωση του γενικού” από μια “μη εκδίπλωση”, τι νοείται εδώ ως “αυτομεταλλασσόμενος στοιχείο”, και πολλά άλλα παρόμοια. Εδώ φαίνεται πως ο Horkheimer θέλει να υπαινιχθεί ότι εμπλέκονται όροι που δε θα μπορούσε κάποιος να προσδιορίσει μέσα από ορισμό ή παραγωγικό συλλογισμό κατά το συνηθισμένο τρόπο. Εάν όμως αυτό δεν είναι κατ' αρχήν αποδεκτό, δεν είναι ξεκάθαρο το γιατί οι όροι “οικονομία” ή “κοινωνία” κοκ., δε θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται ως απλοί επιστημονικοί όροι, όπως σίγουρα πρέπει να εκφράζεται το ότι σε ένα θεωρητικό πλαίσιο το “υποκειμενικό ενδιαφέρον διακατέχεται” από όρους. Το ότι μια θεωρία μπορεί να αναχθεί σε υποκειμενικά ενδιαφέροντα (συμφέροντα) ομάδων, έχει τονιστεί καθαρά από εμπειριστές. Ο John Stuart Mill πάντα εκθείαζε τον Bentham γιατί είχε επισημάνει ένα τέτοιο πλαίσιο όπως και ο ίδιος: “Η μέγιστη συνεισφορά του Bentham στη φιλοσοφία της ανθρώπινης φύσης, συνίσταται ίσως στη διασαφήνιση αυτών που ο ίδιος ονόμασε “προκαταλήψεις παραγόμενες από συμφέροντα”, της συνηθισμένης τάσης των ανθρώπων να κάνουν την ανάγκη φιλοτιμία μέσα από την επίγνωση του εγωιστικού τους συμφέροντος. Αυτό που φώτισε ιδιαίτερα ο Bentham είναι το ταξικό συμφέρον και η εξ αυτού παραγόμενη ταξική ηθική και πώς τα κοινωνικά συναισθήματα των μελών των τάξεων γίνονται

συναυτουργοί των εγωιστικών συναισθημάτων τους. Από αυτόν τον συνδυασμό της ηρωικής προσωπικής ανιδιοτέλειας με τη χυδαία ταξική ιδιοτέλεια προκύπτει μια σχέση για την οποία η ιστορία παρέχει τόσες πολλές μαρτυρίες.” Ο Mill, όπως και άλλοι εμπειριστές, απαιτεί καμία συγκεκριμένη ορολογία να μη δομείται γύρω από έναν υπερ-κλάδο, από τη σκοπιά του οποίου μπορούν να κριθούν τα πάντα, χρησιμοποιεί τους όρους της καθημερινής ψυχολογίας, και εδώ υποδηλώνει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, που οδηγεί σε ηθικές αρχές, ενώ θα μπορούσε κατά παρόμοιο τρόπο να αποπειραθεί να αναγάγει κάθε επιστημονική αρχή στις κοινωνικές της πηγές. Το άρθρο του Horkheimer καταπιάνεται με αυτό το πρόβλημα ξανά και ξανά. Το ότι οι εμπειριστές διακηρύσσουν πως η επιστήμη δε θα έπρεπε να προχωρά ως κάτι που είναι “έξω” από τη ζωή, πως θα έπρεπε να ασκείται όπως η τέχνη ή φιλοσοφία, στενά συνδεδεμένη με άλλες δραστηριότητες της ζωής δεν του αρκεί, εφ’ όσον τέτοιες κρίσεις δε διατυπώνονται σύμφωνα με τον μη-επιστημονικό τρόπο που υποδεικνύει [ο Horkheimer]. Πιστεύει ότι ο εμπειρισμός υποκρύπτει κάτι που υπό άλλους όρους θα μπορούσε να αποκαλυφθεί, ότι κατά κάποιο τρόπο εκτιμά ελάχιστα την πράξη και δεν ξεκαθαρίζει πόσο στενά αυτή συναρτάται με τη σκέψη (Denken). Γι αυτόν η προαναφερθείσα εμπειριστική τοποθέτηση του Mill αποτελεί αντεπιχείρημα ακριβώς όσο και αυτή του η θέση: “Οι τροποποιήσεις τις οποίες έχουν υποστεί οι θεσμοί μας καθώς οι μεγάλες τροποποιήσεις στις οποίες υπόκεινται, δεν είναι το έργο των φιλοσόφων αλλά το έργο των συμφερόντων και των ενστίκτων μεγάλων κοινωνικών τάξεων, από τότε που βρίσκονται σε ισχύ (σε θέση ισχύος;).” Ο Horkheimer υιοθετεί ανοιχτά μια θέση “έξω” από την επιστήμη (η οποία μόνο με τη “νόηση” (Verstand) δουλεύει) για να μπορέσει μέσω του “Λόγου” να αναλύσει το όλο επιστημονικό εγχείρημα και να δείξει σύμφωνα με τον “σωστό” τρόπο, που οφείλει να είναι μη επιστημονικός, όλα όσα βρίσκονται πίσω από αυτή. Θα πρέπει σίγουρα να ανατριχιάζει μπροστά στο ενδεχόμενο να υποβάλλει σε επιστημονικό έλεγχο αυτές τις “σωστές” θέσεις, καθώς έτσι θα είχε βρεθεί στην περιοχή της επιστήμης, στην οποία βεβαίως θέλει να ασκήσει κριτική. Είναι επόμενο λοιπόν, όταν σε ένα άλλο άρθρο (“Traditionelle und kritische Theorie” Zeitschrift für Sozialforschung 1937 Heft 2) λέει: “Η κριτική κοινωνική θεωρία είναι στο σύνολό της μια και μόνη εκδιπλούμενη υπαρκτική κρίση” και “Γενικά κριτήρια δεν

υπάρχουν για την κριτική θεωρία”. Ο εκπρόσωπος του Λογικού Εμπειρισμού θα υπέθετε πως εδώ πρόκειται για μια “απομονωμένη” πρόταση, με την οποία δε μπορεί να καταπιαστεί από την πλευρά της επιστήμης, καθώς δεν του είναι καθόλου ξεκάθαρο το ποια περίσταση πραγματικά προσδιορίζει, όπου κάτι είναι “σωστό”. “Όταν ο κοινός νους προσλαμβάνει τον κόσμο, όπως αντιστοιχεί στην κατάσταση των φορέων του, έτσι η μετάλλαξή του καθορίζει την άποψη υπό την οποία το ενεργό άτομο συναρθώνει το δεδομένο σε δομημένη θεωρία. Η θεωρία, στις διαδικασίες και τις κατηγορίες της καθώς και τους μετασχηματισμούς της, είναι κατανοητή απλώς και μόνο σε συνάρτηση με εκείνη τη στράτευση, που μόνη της αποκαλύπτει αυτόν τον κοινό νου και τον κόσμο του. Η σωστή σκέψη εξαρτάται από τη σωστή βούληση στο βαθμό ακριβώς που εξαρτάται η βούληση από τη σκέψη.”(S4)⁴⁶⁶ “Τα γεγονότα της επιστήμης και η ίδια η επιστήμη είναι τμήματα της διαδικασίας της ζωής της κοινωνίας και για να συλλάβει κανείς κάθε φορά τι πραγματικά συμβαίνει με τα γεγονότα όπως και με το επιστημονικό όλον καθ' αυτό, πρέπει να έχει κλειδί για την ιστορική κατάσταση (συνθήκη), δηλ. τη σωστή κοινωνική θεωρία” (S26 επίσης S48). Όμως ο Horkheimer πουθενά δεν υποδεικνύει με τη βοήθεια τίνος ελέγχου αποσαφηνίζει κανείς πότε μια προσέγγιση είναι “σωστή” και πότε είναι “λανθασμένη”.

Η εξωεπιστημονική μέθοδος του Horkheimer δείχνει πως δε μπορεί να κάνει δίχως συγκεκριμένους όρους που πάνε πίσω στη γερμανική μεταφυσική, προς την οποία – παρότι με επιφύλαξη – δείχνει συμπάθεια. Συγκεκριμένα κατονομάζει τους Hegel, Kant, τους νεοκαντιανούς και τον Husserl (S26, 27, 17, 41 κλπ). Ο Horkheimer επικρίνει τον εμπειρισμό για το ότι “Το ανείπωτο και το μη ειπωμένο δεν πρέπει να παίζουν κανένα ρόλο για τη σκέψη, δεν επιτρέπεται καν να αποκαλύπτονται συμπερασματικά” (S13/CT143/ NEEM453). Από τη στιγμή που κανείς παραβλέπει εντελώς επ' αυτού να ερευνά τους κανόνες εφαρμογής των χρησιμοποιούμενων όρων, προξενεί εντύπωση το ότι από τη μια κάτι ανακηρύσσεται ως “ανείπωτο”, το οποίο κατά τη γνώμη του Horkheimer μπορεί να “συναχθεί συμπερασματικά”. Ότι μπορεί να συναχθεί συμπερασματικά μπορεί βεβαίως και να ειπωθεί! Όταν ο Horkheimer επικρίνει τον εμπειρισμό γιατί απορρίπτει “το να μιλάει κανείς για το

⁴⁶⁶ Η παραπομπή του Neurath είναι λανθασμένη. Το κείμενο βρίσκεται στη σελίδα 30 του πρωτοτύπου.

υποκείμενο ή και για μια πραγματικότητα που θα μπορούσαν να μην είναι δεδομένα, που θα βρίσκονταν εμπρός ή πίσω από τα επί μέρους γεγονότα και τις σχέσεις τους” (S24/CT154/NEEM463) θα μπορούσε κανείς να συζητήσει αυτή την επίκριση, μόνο εάν διατυπωνόταν απαλλαγμένη από μεταφορές της παραδοσιακής μεταφυσικής.

Εκεί όπου ο Horkheimer έχει δημοσιεύσει ειδικές επιστημονικές εργασίες, έχει χρησιμοποιήσει έναν λόγο του οποίου οι θέσεις είναι αρκετά προσιτές σε έναν έλεγχο από τη σκοπιά του εμπειρισμού. Η εκτεταμένη εισαγωγή του Horkheimer στην αναφορά έρευνας “Αυθεντία και Οικογένεια” (το ίδιο ισχύει και για τις υπόλοιπες εργασίες των 900 σελίδων του ογκώδους τόμου) παρέχει έναν λόγο που είναι αρκετά καλά κατανοητός για τους εκπροσώπους του Λογικού Εμπειρισμού. Στο Unity of Science Movement επιδιώκει κανείς να μιλήσει για τις επιστήμες το ίδιο επιστημονικά, όσο και στις ίδιες τις επιστήμες [μιλάει] για φυτά, ζώα ή ανθρώπους. Είναι σωστό το ότι η τάση για μια ευρεία σύνθεση ανευρίσκεται προηγουμένως στα μεγάλα έργα των φιλοσόφων. Η “Εγκυκλοπαίδεια” του Hegel είναι ένα καλό παράδειγμα. Ξεκίνησε με άκρως μεταφυσικούς στοχασμούς, προχώρησε σε εμπειριστικές διατυπώσεις, που ήταν ανακατεμένες με μεταφυσικές, για να καταλήξει μετά με μεταφυσικούς στοχασμούς. Ο εμπειριστικά προσανατολισμένος επιστήμονας μπορεί έτσι να λάβει κάποια ερεθίσματα, όπως π.χ. τα εμπειριστικά επιτεύγματα των Marx και Engels επηρεάστηκαν από τα μεγάλα ζωηρά ρεύματα ιδεών που δημιούργησε ο Hegel. Όμως τα περισσότερα από συμπεράσματά του [του Hegel] δεν επιδέχονται επιστημονικό έλεγχο.

Σήμερα μπορεί κανείς με τη βοήθεια επιστημονικής προετοιμασίας να καταπιαστεί με μια εγκυκλοπαιδική σύνοψη και να πάει ίσως ένα βήμα παραπέρα, όπως ο Comte με τη θετική του φιλοσοφία και ο Spencer με τη συνθετική του φιλοσοφία, από των οποίων τον κορμό αυτό που λείπει είναι μόνο η έκθεση (Darstellung) της Φυσικής. Αυτό θα έπρεπε να τονιστεί, γιατί ο Horkheimer, όπως πολλοί άλλοι επικριτές του επιστημονικού εμπειρισμού, τείνουν να τονίζουν τον περιορισμό του στο πεδίο της Φυσικής. Η επίθεση του Horkheimer ενάντια στον “φυσικαλισμό” κινείται κυρίως προς αυτή την κατεύθυνση. Εδώ παραβλέπεται το ότι στο θεμελιώδες έργο “System of Logic Ratiocinative and Inductive” του J.S. Mill – στου οποίου τις λεπτομέρειες ο Λογικός Εμπειρισμός πρέπει να ασκήσει κριτική –

αντιμετωπίζονται όλες οι επιστήμες συμπεριλαμβανόμενων των κοινωνικών επιστημών, όπου αυτό δε γράφτηκε από κανέναν φυσικό ή μαθηματικό, αλλά από έναν ειδικό της πολιτικής οικονομίας που ενδιαφερόταν για τις μεθόδους των επιστημών. Είναι χαρακτηριστικό γι αυτόν, το ότι ξεκίνησε από εμπειριστικά προσανατολισμένο ωφελιμισμό και από την άσκηση της οικονομικής διοίκησης και του κοινοβουλευτισμού μπόρεσε να συλλέξει συγκεκριμένες εμπειρίες. Ο Jevons, συγγραφέας του “The Principles of Science”, ενός βιβλίου που επίσης συνεισέφερε στην προετοιμασία του Λογικού Εμπειρισμού, ήταν επίσης ειδικευμένος στην πολιτική οικονομία, ο οποίος επιπρόσθετα συνεισέφερε στην εξέλιξη της τυπικής λογικής. Ο Karl Pearson, συγγραφέας του “The Grammar of Science”, ενδιαφερόταν επίσης όπως και ο δάσκαλός του ο Galton, πρώτα από όλα για την κοινωνιολογία και τη βιολογία, ενώ ήταν ακόμα περισσότερο δραστήριος στο πεδίο της Φυσικής. Από όλους αυτούς τους προδρόμους του Λογικού Εμπειρισμού, όλοι μεμονωμένοι κλάδοι συγκεντρώνονται μόνο στην “επιστήμη”, για την ανάπτυξη της οποίας ο καθένας πασχίζει. Από αυτή την ιστορία είναι ξεκάθαρο πως ο Λογικός Εμπειρισμός των ημερών μας συνδέεται με την επιστημονική δραστηριότητα του περασμένου αιώνα, μέσω των συνολικών επιστημονικών ενδιαφερόντων ενός Comte, ενός Spencer και τις επιστημονικοτεχνικές προεργασίες ενός Mill, Jevons, Pearson και τόσων άλλων.

Στο βαθμό που βιβλία με μεταφυσικές αποχρώσεις μπορούν να φανούν χρήσιμα για τον εμπειρισμό, ο εκπρόσωπος της Ενοποιημένης Επιστήμης σίγουρα θα προσπαθήσει μέσα από την κατάλληλη ερμηνεία να εξάγει το επιστημονικό περιεχόμενο για την περαιτέρω εξέλιξη της επιστήμης. Σίγουρα μπορεί [ο εκπρόσωπος] να συμφωνήσει με τον Horkheimer πως “υπάρχουν μεταφυσικά γραπτά, στα οποία υπάρχει περισσότερη διεισδυτικότητα στην πραγματικότητα από ότι στα έργα των προσαρμοσμένων στις σύγχρονες ανάγκες επιστημονικών πεδίων.” (S50) Όμως ενάντια ακριβώς στην ερμηνεία (μετάφραση;) των πάντων, αυτό που σε έναν εμπειριστή φαίνεται να είναι δυσνόητο και μεταφυσικό αντιτίθεται ο Horkheimer, και του φαίνονται σημαντικοί ακριβώς εκείνοι οι όροι που ανακύπτουν πολύ συχνά στα ψευδοπροβλήματα (Scheinproblemen). Ο Horkheimer π.χ. επιθυμεί να λαμβάνει κανείς υπ' όψη τη “διαφορά ανάμεσα σε ουσία και εμφάνιση, ταυτότητα στην αλλαγή, λογικότητα (Vernunftigkeit) των

στοχοθεσιών” (S16 και 37). Μπορεί βέβαια κανείς να ορίσει επίσης εμπειριστικά την “ουσία” και την “εμφάνιση”, αυτό όμως θα όφειλε να μην τον ικανοποιεί, όπως κατά παρόμοιο τρόπο [δε θα έπρεπε να τον ικανοποιεί] το ότι στα πλαίσια του Λογικού Εμπειρισμού έδωσε ιδιαίτερη προσοχή ακριβώς στην έννοια της “Genidentität⁴⁶⁷” (Kurt Lewin), όπως και το ότι μπορεί να εισάγει τον όρο “λογικότητα” της στοχοθεσίας όσο αφορά τις αρχές που επικρατούν πχ στο εσωτερικό μιας ομάδας ανθρώπων. Το πώς εφαρμόζεται η προαναφερθείσα τάση του Horkheimer για μια “εσωτεριστικού” είδους χρήση των λέξεων, φαίνεται κάπως στην επόμενη διατύπωση, που υπό μια έννοια θέλει αποκλείσει κάθε τρόπο όπου με τη βοήθεια ορισμών τους οποίους θα μπορούσαν να αποδεχτούν οι δυο συνομιλητές, θα μπορούσε να βρεθεί μια κοινή πλατφόρμα συζήτησης: “μάλιστα δε η έννοια του ανθρώπου, του προσώπου ή της κοινωνίας και της κοινωνικής τάξης υπό μια έννοια που προϋποθέτει συγκεκριμένες σκοπιές και θέσεις – όλα αυτά δεν υπάρχουν για τον επιστήμονα του εμπειρισμού. Εφόσον αυτός χρησιμοποιεί κατ' εξαίρεση τέτοιες έννοιες, τις εννοεί καθαρά ταξινομητικά, όπως λόγου χάρη τα ζωολογικά είδη. Γι αυτό ακριβώς η μορφή της γνώσης και κατά συνέπεια του είναι, όσο μπορούμε να γνωρίζουμε γι αυτό, είναι για τον εμπειριστή κάτι τόσο βέβαιο όσο μόνο για οποιονδήποτε δογματικό.” (S16/NEEM455-6 πρβλ. επίσης S31) Είναι δύσκολο να πει κανείς, πώς έννοιες που προφανώς ονοματίζουν ομάδες ατόμων, πχ άνθρωποι κοκ, οφείλουν να χρησιμοποιούνται με τρόπο άλλο από “ταξινομητικό”. Επίσης για έναν εμπειριστή δεν είναι ακριβώς ξεκάθαρο, για ποιο λόγο θα πρέπει ένα είδος έννοιας που δεν είναι κατάλληλη για να χρησιμοποιείται στο πεδίο των ανθρώπινων προβλημάτων, να μπαίνει κάτω από την ταμπέλα “ζωολογικό είδος”. Τι υποτίθεται πως σημαίνει το ότι συγκεκριμένες έννοιες θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται κατά τρόπο που “προϋποθέτει συγκεκριμένες απόψεις και μια συγκεκριμένη γνώμη”. Το ότι άνθρωποι που σηματοδοτούν μια συγκεκριμένη άποψη, εισάγουν ιστορικά για πρώτη φορά ένα σύνολο νέων εννοιών ή νέων εκφράσεων, είναι από εμπειρικής πλευράς απολύτως κατανοητό, όμως μπορεί έτσι και αλλιώς αργότερα κανείς να ορίσει αυτές τις έννοιες κατά τρόπο τέτοιο που αυτές οι απόψεις και γνώμες να ενσωματώνονται στον ορισμό. Ο Horkheimer

⁴⁶⁷ Παραθέτουμε τον όρο αμετάφραστο. Σύμφωνα με τους Smith και Mulligan (1982, 69-74), περιγράφει την ολότητα διαδοχικών καταστάσεων ενός μονωνμένου φυσικού συστήματος.

φαίνεται πως θέλει να υπονοήσει ότι δε μπορεί κάποιος να χρησιμοποιεί τις έννοιες χωρίς να έχει ο ίδιος αυτές τις απόψεις. Όμως δεν έχουμε παραδείγματα από την ιστορία της ανθρωπότητας που να στηρίζουν μια τέτοια υπόθεση. Μπορεί βεβαίως κανείς να μιμηθεί κάθε αυθαίρετη αιτιολόγηση ως “συνήγορος του διαβόλου”. Οι έννοιες “άνθρωπος”, “τάξη”, “κοινωνία” και πολλές άλλες, φαίνονται με την πρώτη ματιά να είναι απολύτως προσδιορίσιμες εμπειρικά ή αναγώγιμες (Carnap).

Γνωρίζουμε από τη βιβλιογραφία ότι πολλοί όροι παρασύρουν σε μεταφυσικές διατυπώσεις, γι αυτό γίνεται η πρόταση εάν ήταν δυνατό να εγκαταλειφθούν, να μουν κατά κάποιο τρόπο σε έναν “κατάλογο απαγορευμένων λέξεων” (Index Verborum prohibitorum). Το ότι αυτή η διαδικασία είναι χρήσιμη έχει ήδη φανεί και μπορεί πράγματι να το εκτιμήσει κανείς μόνο στη βάση συγκεκριμένης ανάλυσης. Η διαδικασία δεν είναι σε καμία περίπτωση όπως την περιγράφει ο Horkheimer, ότι δηλαδή θα έμπαιναν στον κατάλογο όλες οι λέξεις που “κάποιος ευρύτερα γνωστός ειδικός επιστήμονας θεωρεί πλεονάζουσες” (S49/CT184/NEEM490). Επίσης θα εισάγει κάποιος μερικές φορές νέους όρους, επειδή οι παραδοσιακοί είναι “παραφορτωμένοι” με υπερβολικά πολλές συνδηλώσεις. Ο Horkheimer αντίθετα, λέει: “Πιστεύουν πως αντί άνθρωπος θα μπορούσαμε εξίσου καλά να πούμε λαριφάρι και αντί καπιταλισμός ρουάρουα, μάλιστα δε, εφόσον αυτές οι έννοιες δεν πρέπει κιόλας να μουν στον κατάλογο των απαγορευμένων λέξεων, πρέπει να προτιμάται η επιλογή “ουδετέρων” εκφράσεων, αφού, όπως υποθέτουν, αν ορισθούν σωστά, καθιστούν αδύνατες τις παρανοήσεις.” (S45/CT179-80/NEEM485) Ένας εμπειριστής δύσκολα αντιλαμβάνεται το γιατί δε θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιεί σαν ονόματα τυχαίες σειρές χαρακτήρων, εάν τις έχει ορίσει κατάλληλα. Υπάρχουν πράγματι λέξεις που έχουν εισαχθεί κατ' αυτόν τον τρόπο στη γλώσσα, όπως “Gas”. Το ότι οι “ουδέτεροι” όροι είναι ιδιαίτερα κατάλληλοι για έναν επιστημονικό λόγο (Aussprache), φαίνεται να είναι αυτονόητο. Μπορεί όμως να υπάρχουν φυσικά περιπτώσεις όπου κάποιος δεν επιθυμεί έναν επιστημονικό λόγο και τότε θα προτιμήσει λέξεις που λειτουργούν σα σημαίες, προκαλώντας ενθουσιασμό ή ενόχληση. Η *ενοποίηση της επιστημονικής γλώσσας* στα πλαίσια της ενοποιημένης επιστήμης, υποτάσσεται πριν από όλα στο ενδιαφέρον της επιστημονικής πράξης (praxis), όπως σίγουρα το Unity of Science Movement είναι γενικά πριν από όλα

ζήτημα της επιστημονικής πράξης. Είναι ένα δύσκολο ζήτημα, όταν δε μπορεί κανείς εύκολα να προσδιορίσει, το εάν για παράδειγμα δυο ψυχολόγοι σε διαφορετικές επιστημονικές γλώσσες λένε τις ίδιες ερωτήσεις, συμφωνούν ή διαφωνούν, ή εάν μιλάνε ίσως για εντελώς διαφορετικά πράγματα. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει συχνά στο πεδίο της κοινωνιολογίας. Ασφαλώς, η μέθοδος με τη βοήθεια της οποίας πραγματοποιείται η ενοποίηση της επιστημονικής γλώσσας σύμφωνα με τον εμπειρισμό, θα οδηγούσε στη διαγραφή ενός μεγάλου μέρους των μεταφυσικών όρων που ο Horkheimer έχει σε εκτίμηση. Από αυτή τη σκοπιά η επίθεση του Horkheimer φαίνεται κάπως πιο κατανοητή.

Στο σύνολό τους, όλες οι γλωσσικές προσεγγίσεις της ενοποιημένης επιστήμης είναι αρκετά απλού τύπου. Το μόνο που απαιτείται είναι όλες οι επιστημονικές θεωρίες να μπορούν να ελεγχθούν σε τελική ανάλυση μέσα από προτάσεις, μέσα στις οποίες εμφανίζονται χωροχρονικές διατυπώσεις, όπως “Το τραπέζι μέσα σε αυτό το δωμάτιο είναι στρογγυλό”, “Σε αυτή την αγορά τώρα σκοτώνονται άνθρωποι” και άλλες παρόμοιες. Θα μπορούσε βέβαια κανείς να πει πως έτσι εξαλείφονται σημαντικές προτάσεις, όπως: “Ο ενθουσιασμός είναι σημαντικό στοιχείο της αντίληψης”, όπου ούτε ο “ενθουσιασμός” ούτε το “στοιχείο” ούτε η “αντίληψη” είναι δεδομένα χωροχρονικά. Θα ρωτούσε τότε κανείς, πώς θεμελιώνεται αυτός ο ισχυρισμός και θα κατέληγε σε μια πρόταση, περίπου του τύπου “Όταν τα παιδιά είναι πιο ενθουσιώδη από άλλα (το πώς εξακριβώνεται αυτό, μέσα από παρατήρηση ή ερωτήσεις, δεν είναι ουσιαστικό) μπορούν να αναπαράξουν γρηγορότερα συγκεκριμένες προτάσεις που τους έχουν υπαγορευτεί.” Ανησυχητικές είναι προτάσεις όπως: “Το ψυχικό (Psychische) βρίσκεται μόνο στο χρόνο, αλλά όχι στο χώρο”, στο βαθμό που δεν προσδιορίζεται το τι θέλει κανείς να εξακριβώσει με αυτήν την πρόταση. Το αίτημα αυτό, όλες οι θεωρίες να ελέγχονται μέσω μιας προσεκτικά χρησιμοποιούμενης καθημερινής γλώσσας (της “Dingsprache” του Carnap), είναι ουσιαστικό για τον “φυσικαλισμό”, που προκαλεί την κριτική του Horkheimer και πολλών άλλων. Ο φυσικαλισμός μπορεί να ελεγχθεί με τον καλύτερο τρόπο στην πράξη (Praxis) της επιστήμης. Από τη μια πλευρά, ο Horkheimer πιστεύει ότι ο εκπρόσωπος του φυσικαλισμού επιδιώκει να κάνει λεπτομερείς προγνώσεις “Ιδανικό του είναι η γνώση ως μαθηματικά διατυπωμένη οικουμενική επιστήμη, που θα ανάγεται σε όσο γίνεται

λιγότερα αξιώματα, ένα σύστημα που θα επιτρέπει να υπολογίζεται η πιθανότητα εμφάνισης όλων των γεγονότων. Τα γεγονότα στον κόσμο των ανθρώπων θα μπορούν τελικά να προβλέπονται με παρόμοιες πιθανότητες όπως και άλλα συμβάντα” (S10/CT138/NEEM449) ενώ [από την άλλη μεριά] πιστεύει πως τους λείπει το θάρρος για πρόγνωση “Δουλειά του επιστήμονα είναι να διαπιστώνει και όχι να προφητεύει” (S29/NEEM469). Στην πραγματικότητα, η στάση του εκπροσώπου της ενοποιημένης επιστήμης είναι απολύτως προσαρμοσμένη στην κάθε ιδιαίτερη πράξη (Praxis). Στο βαθμό που είναι δυνατό, γίνονται πολύ ακριβείς προγνώσεις, πχ στον προσδιορισμό των ηλιακών εκλείψεων, ενώ αντίθετα είμαστε ικανοποιημένοι με πολύ χονδρικότερες προγνώσεις στη Γεωλογία και την ανθρώπινη ιστορία. Κρίσεις και επαναστάσεις μπορούν ίσως μερικές φορές να προβλεφθούν καλύτερα από ότι η εμφάνιση σεισμών και τυφώνων στο πεδίο της άβιας ύλης. Σε άλλες περιπτώσεις στο πεδίο της κοινωνικής ζωής μπορούν να γίνουν μόνο πολύ ανεπαρκείς ή και καθόλου προβλέψεις. Η μέθοδος που εκπροσωπείται από τον Horkheimer θα ήταν τότε καλύτερη, εάν καθιστούσε δυνατή τη συστηματική διάταξη των προγνώσεων εκεί όπου αυτό δεν είναι δυνατό να γίνει αυτό από την ενοποιημένη επιστήμη.

Εάν κάποιος ερμηνεύσει εμπειριστικά τις μεταφυσικές διατυπώσεις του Horkheimer, φαίνεται να εννοεί [ο Horkheimer] ότι εάν κανείς περιορίζεται στη συλλογή εμπειριών και σε θεωρίες που βασίζονται σε γενικεύσεις, δύσκολα θα μπορούσε να προβλέψει κάτι το εντελώς νέο. Αυτό είναι σωστό και γι αυτό λέει μάλιστα ο συνεπής εμπειριστής, ότι πολλές νέες επιτυχίες και χρήσιμες προβλέψεις εμφανίζονται, που δεν προέκυψαν μέσα από παραγωγικό συλλογισμό, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω. Όμως ο Horkheimer πιστεύει ότι ο Λογικός Εμπειρισμός καθιστά τους ανθρώπους ανίκανους να στραφούν προς το καινούργιο: “Ο εμπειρισμός θέτει την ήδη αναγνωρισμένη επιστήμη στη δεδομένη της, με το κρατούν συμφιλωμένη δομή και πρακτική ως ανώτατη πνευματική αυθεντία γενικά” (S15/CT145/NEEM455) χωρίς τουλάχιστον να υποδεικνύει από που συμπεραίνει τη στάση αυτή του εμπειρισμού. Η επιστημονική συνολική στάση των εμπειριστών, που βασικά είναι έτοιμη θέσει προς συζήτηση κάθε διατύπωση, να δεχθεί κάθε σκεπτικισμό (Skepsis) αλλά και κάθε νέα ιδέα, εάν περιλαμβάνει μόνο ελέγχιμες θέσεις, δεν περιέχει αυτό που θα δικαιολογούσε την ακόλουθη κρίση του

Horkheimer: “Φυσικά κάθε συμβάν μπορεί να αναλυθεί σε γεγονότα, και το γεγονός παίζει αποφασιστικό ρόλο στην αποδεικτική διαδικασία, ανάλογα βέβαια με την κατάσταση και κάθε φορά διαφορετικών, αλλά σε αυτό δε θα μπορούσε να στηριχθεί καμία εμπειριστική αίρεση, η εποχή τέτοιων αιρέσεων έχει παρέλθει. Αυτό μοιάζει να υπόσχεται ότι η γνώση θα μείνει σε ό,τι είναι κατοχυρωμένο και με τα ιστορικά αμφισβητούμενα ζητήματα ή δεν θα ασχοληθεί διόλου ή πάντως πολύ αργότερα. “Η αντίληψη ότι η σκέψη αποτελεί δήθεν ένα μέσον που μας επιτρέπει να γνωρίσουμε για τον κόσμο περισσότερα από αυτά που παρατηρήσαμε μας φαίνεται απολύτως μυστηριώδης”, αναφέρεται σε μια δημοσίευση του Κύκλου της Βιέννης. Η υιοθέτηση αυτής της αρχής ενδείκνυται ιδιαίτερα σε έναν κόσμο με μια στολισμένη πρόσοψη που σε όλα της τα μέρη καθρεφτίζει ομοθυμία και τάξη, ενώ στο εσωτερικό του κατοικεί ο τρόμος. [ο Neurath παραλείπει μια πρόταση] Όταν όμως η επιστήμη συνολικά λαμβάνει τέτοιον χαρακτήρα, όταν η σκέψη γενικά χάνει την ιδιογνωμοσύνη και την απαραπλόγητη θέληση να διαπεράσει ένα δάσος παρατηρήσεων και “να γνωρίσει περισσότερα για τον κόσμο” από ότι και ο καλοπροαίρετος ημερήσιος τύπος, τότε συμμετέχουν παθητικά στη γενική αδικία.” (S21/CT151/NEEM460, βλ επίσης 17,28,29 κοκ) Αν αφαιρέσουμε τη συναισθηματική επένδυση, λέει ότι: *ο Λογικός Εμπειρισμός μέσα από τη θεωρητική του στάση μας αποτρέπει από το να παρατηρήσουμε συγκεκριμένες σχέσεις και διαδικασίες, και συγκεκριμένα να κοιτάζουμε πίσω από τα παρασκήνια, ενώ η θεωρητική στάση που εκπροσωπεί ο Horkheimer μας δίνει τη δυνατότητα να το κάνουμε.* Αυτό θα έπρεπε να δειχτεί μέσα από μια ευρύτατη ιστορική ανάλυση των επιστημονικών μεθόδων του εμπειρισμού. Γενικές μεταφυσικές και συναισθηματικές διατυπώσεις δεν έχουν καμία εγκυρότητα για έναν εμπειριστή. Όταν ο Horkheimer λέει “ο εμπειρισμός εγκαταλείπει την κατασκευαστική σκέψη, αυτή που αξιολογεί παράγοντες και χωρίζει την επιφάνεια από τον πυρήνα”(S21/CT152/NEEM460) είναι κατ' αρχήν μόνο μια μεταφυσική διατύπωση. Τι σημαίνουν “πυρήνας” και “επιφάνεια” σε μια συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση; Σε ένα παράδειγμα ο Horkheimer δείχνει, πώς μπορεί κανείς να εξαπατήσει υποστηρικτές του κινήματος της ζωτομίας που δεν είναι καλοί παρατηρητές, με το να στερεί τη φωνή από τα βασανιζόμενα ζώα μέσω μιας επέμβασης: “Η ευχαρίστηση του κυρίου Vogt του νεώτερου από την παραπλανημένη καλοπιστία

εκείνων των μελών του συλλόγου είναι ένα *υπόδειγμα της ευχαρίστησης από έναν ολιγαρκή εμπειρισμό μέσα σε έναν κόσμο που στηρίζεται στην παραπλάνηση.*”(S22/CT152/NEEM461) Προεκτείνοντας αυτό το παράδειγμα – ένα από λίγα που υπάρχουν γενικά: πιστεύει ο Horkheimer ότι ένας κοινωνικο-βιολογικά εκπαιδευμένος και γι αυτό πιο υπερόπτης εμπειριστής, που πράγματι στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσε να είναι λίγο πιο καχύποπτος, θα ανακάλυπτε δυσκολότερα τη χειρουργική επέμβαση από κάποιον εκπαιδευμένο στη διαλεκτική του Horkheimer; Όμως ο Horkheimer βασίζεται σε γενικούς συλλογισμούς: “Ο Hume αισθάνθηκε σαν κάτι αρνητικό την εξάλειψη της αντίθεσης υποκειμένου και αντικειμένου, θεωρίας και πράξης, σκέψης και βούλησης. Στους διαδόχους του δε γίνεται πια λόγος γι αυτό, για την ανισχυρότητα του Λόγου δεν υπάρχει πια καμιά έκφραση πένθους. *Η τοποθέτηση του σύγχρονου εμπειρισμού συνίσταται πια μόνο στην αποσιώπηση*, εκτός εάν, θυμίζοντας ανυποψίαστα μια ρήση του Hegel, δηλώνει πως στα προβλήματα της ζωής αρχίζει το “στοιχείο του μυστικισμού” (das Mystische).” (λείπουν κομμάτια σε σχέση με τις μεταφράσεις)(S26/CT157/NEEM465). Το πόσο πολύ για τον Λογικό Εμπειρισμό στα προβλήματα της ζωής αρχίζει το “στοιχείο του μυστικισμού”, θα το δείξει η Εγκυκλοπαίδεια. Νιώθει τώρα ο Horkheimer, ότι θα έπρεπε με κάποιο τρόπο να γίνει αληθοφανές, όσο είναι δυνατό, οι τόσο πεινασμένοι για γεγονότα, πάντα κριτικοί εμπειριστές γενικά παραβλέπουν συγκεκριμένα γεγονότα. Προσποιείται έναν “ασύλληπτο από τον επιστημονικό μηχανισμό καταγραφής αγώνα των απαραπλάνητων ομάδων, η ζωή των οποίων υπό τις επικρατούσες συνθήκες ήταν αφόρητη.”(S29/NEEM469) “Επειδή είχαν στο νου τους μια καλύτερη πραγματικότητα, μπόρεσαν να αποκαλύψουν το χαρακτήρα της δεδομένης. Δεν παρέβλεψαν τίποτε από την καταχωρούμενη στο πρωτόκολλο μαγεία, αλλά, αντίθετα, της αφαίρεσαν το πέπλο. Στη διαλεκτική σκέψη τα εμπειρικά συστατικά ενοποιούνται σε δομές της εμπειρίας, οι οποίες είναι σημαντικές όχι μόνο για τους περιορισμένους σκοπούς που υπηρετεί η επιστήμη, αλλά και για τα ιστορικά ενδιαφέροντα με τα οποία η διαλεκτική σκέψη συνδέεται.” [λείπουν κομμάτια σε σχέση με το αρχικό κείμενο και τις μεταφράσεις](S30/CT161-2/NEEM 469-70) Ο εμπειριστής κατ αρχήν θα έλεγε ότι η επιστήμη κάλλιστα θα υπηρετούσε τον έναν όπως και τον άλλο σκοπό, όπως αυτό πάντοτε συνέβαινε, επιπρόσθετα όμως θα

σκεφτόταν, πως θα μπορούσε ίσως να συμβεί άνθρωποι που θέλουν με εξαιρετική ορμή να αλλάξουν ένα κοινωνικό στάτους, αναπροσανατολίζουν την προσοχή τους και αλλάζουν τις θεωρίες τους γι αυτό. Όπως όμως έχει ήδη από την αρχή επισημανθεί, δε μπορεί να γίνει αντιληπτό το γιατί μια τέτοια αλλαγή πρέπει πάντα να είναι ωφέλιμη για την επιστήμη, μερικές φορές ίσως μέσα από μια τέτοια αλλαγή μπορεί η συνολική γνώση να μειωθεί. Μπορεί μερικές φορές, αυτοί που επιδιώκουν έναν σκοπό να προβλέψουν την επιτυχία και γι αυτό να δικαιώνονται, χωρίς μια τέτοια πρόβλεψη να βασίζεται σε έναν συλλογισμό που θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει περαιτέρω ως μέθοδο. Δεν μπορεί παρεπιτώντως να γίνει κατανοητό, για ποιο λόγο, μεταξύ των ανθρώπων που θέλουν να αναμορφώσουν ένα κοινωνικό στάτους, δε θα μπορούσαν να βρεθούν κατ' εξαίρεση επίσης εμπειριστές, που σε αυτήν την περίπτωση δεν κάνουν όλα τα παρατηρησιακά σφάλματα που ο Horkheimer επίσης αποδίδει στους υποστηρικτές του "ολιγαρκούς εμπειρισμού". Κατά τα άλλα, η παραδοχή πως αυτή η ομάδα ανθρώπων θα έμενε εντελώς απαρατήρητη, είναι, τρόπο τινά, περίπου μυθική, είναι η πίστη σε κάποιες αόριστες σοφές δυνάμεις, που εν κρυπτώ διαμορφώνουν τα γεγονότα. Ακόμα και εάν δεχτούμε ότι και άλλοι άνθρωποι μαθαίνουν κάτι για τέτοιες ομάδες, θα μπορούσε να συμβεί οι αμέτοχοι παρατηρητές να κάνουν καλύτερα προβλέψεις, ή ότι οι βαθειά απαισιόδοξοι που υπομένουν αποδεικνύονται καλοί προφήτες. Πάντως, όπως και αν ερμηνεύσει κανείς τις παραδοχές του Horkheimer, είναι ακατανόητο το πώς μπορεί συνάγει από αυτόν μια μέθοδο, όμως αυτό ίσως δείχτει καλύτερα κάποια άλλη στιγμή. Για την ώρα ο Horkheimer χωρίς συγκεκριμένη τεκμηρίωση της μεθόδου του, αποκηρύσσει το Unity of Science Movement: *"Η θέσπιση ενιαίας γλώσσας και μιας ενιαίας επιστήμης, με ομολογημένη την ειδική χρησιμότητά τους, δεν ανήκουν πάντως σε εκείνη την επιστήμη που θα έπρεπε να είναι σεβαστή στη φιλοσοφική σκέψη."*(S49/CT184/NEEM490) Αφού όμως η δική του μέθοδος είναι εξωεπιστημονική, το ερώτημα είναι, τι είδους *επιστήμη* είναι αυτή, που κατά την άποψή του θα έπρεπε να είναι σεβαστή.

Εάν ερμηνεύσουμε, κατά το δυνατόν, εμπειριστικά τις συναισθηματικές φράσεις του Horkheimer, τις μεταφορικές και αλληγορικές του εξηγήσεις, όπως και τις μεταφυσικές του εκφράσεις, ερχόμαστε απέναντι σε σοβαρότερα προβλήματα,

όπως κατ' αρχήν απεικονίζονται σε εμπειριστική γλώσσα. Αυτά τα προβλήματα, που επίσης αφορούν την κατάσταση του εμπειρισμού, θα άξιζε σίγουρα τον κόπο να αναλυθούν στη βάση συγκεκριμένου υλικού των τελευταίων εκατό χρόνων. Μια διεξοδική ιστορικο-κοινωνιολογική παρουσίαση της ιστορίας του επιστημονικού εμπειρισμού, αποτελεί ένα επιστημονικό αίτημα. Εάν υπήρχε μια τέτοια [παρουσίαση], θα μπορούσε μάλλον να προσδιοριστεί έτσι εάν οι θέσεις του Horkheimer, με τη μια ή την άλλη μεταφυσική επένδυση, αποκάλυψαν συγκεκριμένες σχέσεις που μέχρι τότε διέφευγαν πολλών εμπειριστών – πάντως εάν μια τέτοια ανασκόπηση άφηνε να φανεί κάτι τέτοιο, αυτό πολύ θα απείχε από το να αποδεικνύει ότι η μέθοδος του Horkheimer είναι εφαρμόσιμη και η *μεταφυσική του σημειογραφία* απαραίτητη, όπως το εάν οι αστρολόγοι μέσω της θεωρίας τους για την παλίρροια και την άμπωτη ήταν ανώτεροι των αστρονόμων, πολύ θα απείχε από το να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η μέθοδός τους θα ήταν ανώτερη από αυτή των αστρονόμων. Γι αυτό θα ήταν χρήσιμη μια διεξοδική επιστημονική ανάλυση.

Στο Unity of Science Movement είναι αποδεκτό πως εντός της ενιαίας επιστήμης, όπως και εντός της φυσικής, μπορεί να βρεθεί μια μορφή έκφρασης που δίνει σε όλους τους επιστήμονες τη δυνατότητα να διατυπώνουν τις απόψεις τους, παρ' ότι αντιτιθέμενες, σε μια, ως ένα βαθμό, κοινή γλώσσα. Ένας κριτικός, μη δογματικός εμπειριστής, σίγουρα δε μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο ότι η τάση θα για να εκφραστεί κατά τρόπο που θα κάνει τη γλωσσική επικοινωνία όλων δυσκολότερη παραμένει περαιτέρω ζωντανή, πιθανόν έτσι ώστε το Unity of Science Movement να μπορεί να συλλάβει μόνο ένα μέρος της επιστημονικής δραστηριότητας. Εφόσον το κίνημα δείξει περισσότερο το τι οφέλη αποδίδει, θα μπορέσουν να εκτιμηθούν επίσης κάπως καλύτερα οι ιστορικές του ευκαιρίες, οι οποίες φυσικά εξαρτώνται και από κοινωνικούς και άλλους παράγοντες. Ένας εμπειριστής μπορεί να υπερασπιστεί με σταθερή αποφασιστικότητα την ενιαία επιστήμη, χωρίς αυτό να σημαίνει γι αυτόν, πως υπάρχει ένας κάποιος “Λόγος”, ένα και μοναδικό “σωστό”, το οποίο θα έπρεπε να γνωρίζουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adorno, T.W. και Horkheimer, Max. 1996. *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.
- Adorno, T.W. 1987. *Επιστημονικές εμπειρίες ενός ευρωπαίου διανοούμενου στην Αμερική*. Αθήνα, εκδόσεις Ύψιλον.
- Audi, R. (ed.) 1999. *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Balibar, E. 1996. *Η φιλοσοφία του Μαρξ*. Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.
- Benhabib, S., Bonß, W., McCole, J. (eds.) 1993. *On Max Horkheimer. New Perspectives*. MIT Press
- Berkeley, G. 1993. *Τρεις Διάλογοι Μεταξύ Ύλα και Φιλόνου*. Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας.
- Bottomore, T. and Goode, P. (eds.) 1978. *Austro-Marxism*. Oxford, Clarendon Press.
- Bottomore, T. (ed.) 1991. *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford, Blackwell.
- Bonß, W. 1993. "The Programm of Interdisciplinary Research and the Beginnings of Critical Theory", 99-126 στο Benhabib, S., Bonß, W., McCole, J. (eds.) 1993.
- Brown, I.H. 1995. *Αντίληψη, θεωρία και δέσμευση*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Brunkhorst, H. 1993. "Dialectical Positivism of Happiness: Horkheimer's Materialist Deconstruction of Philosophy", 67-98 στο Benhabib, S., Bonß, W., McCole, J. (eds.) 1993.
- Carnap, R. 1928. «Το κριτήριο του νοήματος», 39-46 στο Κουζέλης, Γ. (επιμ.) 1993.
- Carnap, R. 1975. *Φιλοσοφία και λογική σύνταξη*. (Δίγλωσση έκδοση, εισαγωγή Ν. Αυγελή.) Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Εγνατία.
- Cartwright, N. and Cat, J. 1996. "Neurath against Method", 80-90 στο Giere, R.N. and Richardson, A.W. (eds) 1996.

- Cartwright, N., Cat, J., Fleck, L. and Uebel, T.E. 1996. *Otto Neurath: Philosophy between Science and Politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Coffa, J.A. 1993. *The Semantic Tradition from Kant to Carnap*. New York, Cambridge University Press.
- Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983. *Otto Neurath. Philosophical Papers 1913-1916*. Dordrecht, Reidel.
- Dahms, H. 1994. *Positivismusstreit. Die Auseinandersetzungen der Frankfurter Schule mit den logischen Positivismus, dem amerikanischen Pragmatismus und dem kritischen Rationalismus*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Descartes, R. 1976. *Λόγος περί της μεθόδου*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης.
- Engels, F. 2008. *Η διαλεκτική της φύσης*. Αθήνα, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Feyerabend, P. 1986. *Γνώση για ελεύθερους ανθρώπους*. Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.
- Feyerabend, P. 1991. *Ενάντια στη μέθοδο. Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης*. Αθήνα, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.
- Frege, G. 1990. *Τα θεμέλια της αριθμητικής*, Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη.
- Freudenthal, G., McLaughlin, P., (eds) 2009. *The Social and Economic Roots of the Scientific Revolution. Texts by Boris Hessen and Henryk Grossmann*. Berlin, Springer.
- Freudenthal, G., McLaughlin, P., 2009. "Classical Marxist Historiography of Science: The Hessen-Grossmann-Thesis", 1-40 στο Freudenthal, G., McLaughlin, P., (eds.) 2009.
- Gay, P. 2010. *Η πνευματική ζωή στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης (Γερμανία 1919-1933)*. Αθήνα, εκδόσεις Νησίδες.
- Giere, R.N. and Richardson, A.W. (eds.) 1996. *Origins of Logical Positivism*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Grossmann, H. 1935. "The Social Foundations of the Mechanistic Philosophy and Manufacture", 103-156 στο Freudenthal, G., McLaughlin, P., (eds.) 2009.
- Gumnior, H., Ringeuth, R. 1992. *Χόρκχαϊμερ*. Αθήνα, εκδόσεις Πλέθρον.
- Habermas, J. 1993. *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*. Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

- Hahn, H., Neurath, O., Carnap, R. 1929. «Η επιστημονική κοσμοαντίληψη: Ο Κύκλος της Βιέννης», 59-78 στο Ρουσόπουλος, Γ. (επιμ.) 2008.
- Haller, R. 1991α. "The First Vienna Circle", 95-108 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Haller, R. 1991β. "The Neurath Principle: Its Grounds and Consequences", 117-130 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Herf, J. 1996. *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το τρίτο Ράιχ*. Ηράκλειο. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Hobsbawm, E. 1997. *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*. Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.
- Hobsbawm, E. 2008. *Επαναστάτες*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.
- Horkheimer, M. 1928/29. "Über Lenins *Materialismus und Empirio-kritizismus*", *MHGS*, Band 11, 171-188
- Horkheimer, M. 1930. "A New Concept of Ideology?", 129-150 στο Horkheimer, M. 1993.
- Horkheimer, M. 1932α. "Notes on Science and the Crisis", 3-9 στο Horkheimer, M. 1972.
- Horkheimer, M. 1932β. «Ιστορία και ψυχολογία», 191-214 στο Κουζέλης, Γ. (επιμ.) 1996.
- Horkheimer, M. 1933α. "Materialism and Metaphysics", 10-46 στο Horkheimer, M. 1972
- Horkheimer, M. 1933β. "Zum Problem der Voraussage in den Sozialwissenschaften", *MHGS*, Band 3, 150-157.
- Horkheimer, M. 1934. "The Rationalism Debate in Contemporary Philosophy", 217-264 στο Horkheimer, M. 1993.
- Horkheimer, M. 1935. "On the Problem of Truth", 177-216 στο Horkheimer, M. 1993.
- Horkheimer, M. 1937α. «Η νεώτερη επίθεση κατά της μεταφυσικής», 443-495 στο Κουζέλης, Γ. (επιμ.) 1993. (πρωτότυπο στα γερμανικά, *Der neueste Angriff auf die Metaphysik*, *ZfS* VII, 1, 4-53)
- Horkheimer, M. 1937β. «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», 9-62 στο Horkheimer, M. 1984.

- Horkheimer, M. 1972. *Critical Theory. Selected Essays*. New York, Continuum.
- Horkheimer, M. 1974. *Notizen 1950 bis 1969 und Dämmerung*. Frankfurt a.M., Fischer.
- Horkheimer, M. 1980. *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*. Αθήνα, εκδόσεις Έρασμος.
- Horkheimer, M. 1984. *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*. Αθήνα, εκδόσεις Ύψιλον.
- Horkheimer, M. 1987. *Η έκλειψη του Λόγου*. Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.
- Horkheimer, M. 1989. *Απαρχές της αστικής φιλοσοφίας της ιστορίας*. Αθήνα, εκδόσεις Κάλβος.
- Horkheimer, M. 1993. *Between Philosophy and Social Science. Selected Early Writings*, MIT Press.
- Horkheimer, M. 2000. *Το αυταρχικό κράτος*. Αθήνα, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος.
- Horkheimer, M., Fromm, E., Marcuse, H. 1996. *Αυθεντία και Οικογένεια*. Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.
- Jay, M. 1984. *Marxism & Totality. The Adventures of a Concept from Lukacs to Habermas*. Los Angeles, University of California Press.
- Jay, M. 2009. *Η διαλεκτική φαντασία. Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης & του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*. Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Kant, I. 1979. *Η κριτική του καθαρού Λόγου*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Köhler, E. 1991. "On Neurath's Writings on Logic, Ethics and Physics", 109-116 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Korsch, K. 1981. *Μαρξισμός και Φιλοσοφία*. Αθήνα, εκδόσεις Ύψιλον.
- Korthals, M. 1985. "Die kritische Gesellschaftstheorie des frühen Horkheimer. Mißverständnisse über das Verhältnis von Horkheimer, Lukacs und dem Positivismus", *Zeitschrift für Soziologie*, Jg. 14, Heft 4, 315-329.
- Kraft, V. 1986. *Ο Κύκλος της Βιέννης και η γένεση του νεοθετικισμού*. Αθήνα, εκδόσεις Γνώση.
- Kragh, H. 2004. *Οι γενιές των κβάντων – Η ιστορία της Φυσικής του 20ού αιώνα*. Αθήνα, εκδόσεις Κάτοπτρο.

- Kuhn, R. 2009. “Henryk Grossman: A Biographical Sketch”, 239-252 στο Freudenthal, G., McLaughlin, P., (eds.) 2009.
- Kuhn, T.S. 1987. *Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.
- Lenin, V.I. 1988 [1909]. *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*. Άπαντα τ.18, Αθήνα, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Lukacs, G. 2006. *Η πραγμοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*. Αθήνα, εκδόσεις Εκκρεμές.
- Lüscher, R. 1979. “Die linke Ecke des Wiener Kreises”, *Analyse & Kritik* 1 (1979), Heft 2, 182-191.
- Macey, D. 2001. *Dictionary of Critical Theory*. London, Penguin Books.
- Marx, K. 1957. *Το κεφάλαιο, τόμος πρώτος*. Αθήνα, εκδόσεις Γ.Δ. Σκουριώτη.
- Marx, K. 1959. *Το κεφάλαιο, τόμος δεύτερος*. Αθήνα, εκδόσεις Γ.Δ. Σκουριώτη
- Marx, K. 1978. *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Marx, K., Engels, F. 1997. *Η γερμανική ιδεολογία*. Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.
- Neurath, M. and Cohen, R.S. (eds.) 1973. *Empiricism and Sociology*. Dordrecht, Reidel.
- Neurath, O. 1913. “The Lost Wanderers of Descartes and the Auxiliary Motive”, 1-12 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1916. “On the Classification of Systems of Hypotheses”, 13-31 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1921. “Anti-Spengler”, 158-213 στο Neurath, M. and Cohen, R.S. (eds.) 1973.
- Neurath, O. 1928. “Personal Life and Class Struggle”, 249-298 στο Neurath, M. and Cohen, R.S. (eds.) 1973.
- Neurath, O. 1930. “Ways of the Scientific World-Conception”, 32-47 στο στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1931α. “Empirical Sociology. The Scientific Content of History and Political Economy”, 319-421 στο Neurath, M. and Cohen, R.S. (eds.) 1973.

(πρωτότυπο στα γερμανικά: *Empirische Soziologie. Der wissenschaftliche Gehalt der Geschichte und Nationalökonomie*, Wien, Springer.)

- Neurath, O. 1931β. "Physicalism: The Philosophy of the Viennese Circle", 48-51 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1931γ. "Physicalism", 52-57 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1931δ. "Sociology in the Framework of Physicalism", 58-90 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1932. "Protocol Statements", 91-99 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1934. "Radical Physicalism and the "Real World"", 100-114 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1936. "Encyclopedia as a "Model"", 145-158 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- Neurath, O. 1937α. "Inventory of the Standard of Living", *ZfS Jahrgang VI*, 1937 Heft I, Librairie Felix Alcan, Paris, 140-151.
- Neurath, O. 1937β. *Einheitswissenschaft und iogischer Empirismus. Eine Erwiderung*. Noord-Hollands Archif, Haarlem.
- Neurath, O. 1941. "Universal Jargon and Terminology", 213-229 στο Cohen, R.S. and Neurath, M. (eds.), 1983.
- O'Neill, J and Uebel, T. 2004. "Horkheimer and Neurath: Restarting a Disrupted Debate". *European Journal of Philosophy* 12:1, 75-105.
- Reichenbach, H. 1938. *Experience and Prediction. An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Reisch, G.A. 2005. *How the Cold War Transformed Philosophy of Science (to the Icy Slopes of Logic)*, New York, Cambridge University Press.
- Rush, F. (ed.) 2004. *The Cambridge Companion to Critical Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rush, F. 2004. "Conceptual Foundations of early Critical Theory", 6-39 στο Rush, F. (ed.) 2004.

- Rutte, H. 1991α. “The Philosopher Otto Neurath”, 81-94 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Rutte, H. 1991β. “Neurath contra Schlick. On the Discussion of Truth in the Vienna Circle”, 169-174 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Schlipp, P.A. (ed.) 1963. *The Philosophy of Rudolf Carnap*. La Salle, Illinois, Open Court Publishing Co..
- Sheehan, H. 1993. *Marxism and the philosophy of science: a critical history: the first hundred years*. New York, Humanities Press.
- Smith, B. (ed.) 1982. *Parts and Moments. Studies in Logic and Formal Ontology*, Munich, Philosophia
- Smith, B. and Mulligan, K. 1982. “Pieces of a Theory”, 15-109 στο Smith, B. (ed.) 1982.
- Stadler, F. 1991α. “Aspects of the Social Background and Position of the Vienna Circle at the University of Vienna”, 51-80 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Stadler, F. 1991β. “Otto Neurath – Moritz Schlick. On the Philosophical and Political Antagonisms in the Vienna Circle”, 159-168 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Stadler, F. 2001. *Studies in the Origins, Development, and the Influence of Logical Empiricism*. Wien, Springer-Verlag.
- Uebel, T.E. (ed.) 1991. *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle. Austrian Studies on Otto Neurath and the Vienna Circle*. Dordrecht, Kluwer.
- Uebel, T.E. 1991. “Otto Neurath and the Neurath Reception: Puzzle and Promise”, 3-24 στο Uebel, T.E. (ed.) 1991.
- Uebel, T.E. 1992. *Overcoming Logical Positivism from within. The Emergence of Neurath’s Naturalism in the Vienna Circle’s Protocol Sentence Debate*, Amsterdam, Rodopi.
- Uebel, T.E. 1996. “The Enlightenment Ambition of Epistemic Utopianism: Otto Neurath’s Theory of Science in Historical Perspective”, 91-114 στο Giere, R.N. and Richardson, A.W. (eds.) 1996.
- Westfall, R. 2005. *Η ζωή του Ισαάκ Νεύτωνα*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Wiggershaus, R. 1995. *The Frankfurt School. Its History, Theories and Political Significance*. Cambridge, Polity Press.
- Wittgenstein, L. 1977. *Φιλοσοφικές Έρευνες*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης.
- Αγγελίδης, Μ., Δημητρίου, Σ., Λαβράνου, Α., (επιμ.) 2008. *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*. Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- Γαβρόγλου, Κ. 2010. «Μαρξισμός και Ιστορία των Επιστημών», 143 – 261 στο Διαλέτης, Δ (επίμ.) 2010.
- Διαλέτης, Δ. (επιμ.) 2010. *Μαρξισμός και Επιστήμες*, Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη.
- Καβουλάκος, Κ. 2001. *Πέρα από τη μεταφυσική και τον επιστημονισμό. Ο «διεπιστημονικός υλισμός» του Max Horkheimer*. Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Καβουλάκος, Κ. (επιμ.) 2003. *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*. Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.
- Κουζέλης, Γ. (επιμ.) 1993. *Κείμενα Επιστημολογίας*. Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.
- Κουζέλης, Γ. (επιμ.) 1996. *Κείμενα Επιστημολογίας Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.
- Κουζέλης, Γ. (επιμ.) 2000. *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*. Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.
- Κουζέλης, Γ. 2000. «Η κριτική του δεδομένου: Θεωρία της επιστήμης στην Κριτική Θεωρία του Χορκχάιμερ», 49-76 στο Κουζέλης, Γ. (επιμ.) 2000.
- Κουζέλης, Γ. 2008. «Κατευθύνσεις και όρια της θεμελίωσης της κριτικής στο έργο του Χορκχάιμερ», 310-324 στο Αγγελίδης, Μ., Δημητρίου, Σ., Λαβράνου, Α., (επιμ.) 2008.
- Μιχαλάκης, Α. 2003. «Ο Μαξ Χορκχάιμερ και το πρόβλημα της θεμελίωσης των αξιών στην πρώιμη κριτική θεωρία», 69-91 στο Καβουλάκος, Κ. (επιμ.) 2003.
- Ρουσόπουλος, Γ. (επιμ.) 2008. *Σύγχρονος Εμπειρισμός. Από τον κύκλο της Βιέννης στον Davidson*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σαγκριώτης, Γ. 2003. «Μετεξελίζεις της έννοιας της αλήθειας στην κριτική θεωρία. Αλήθεια και χρόνος», 125-147 στο Καβουλάκος, Κ. (επιμ.) 2003.